

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

SZEMERE BERTALAN
ÖSSZEGYÜJTÖTT MUNKÁI.

NEGYEDIK KÖTET.

UTAZÁS KELETEN
A VILÁGOSI NAPOK UTÁN.

IRTA

SZEMERE BERTALAN.

Országos Széchényi Könyvtár

MÁSODIK KÖTET.

PEST, 1870.

KIADJA RÁTH MÓR.

A nevető ember.

Regény. — Irta Hugo Victor.
Franciaiából ford. Huszár Imre. Jogositott magyar kiadás.
4 kötet. Ára 7 frt 80 kr.

Camors gróf.

Regény. — Irta Feuillet Octáv.
Az 5-ik francia kiadás után fordította Huszár Imre.
2 kötet. Ára 2 frt 80 kr.

Egy

becsületes asszony regénye.

Irta Chertanier Victor.
A 6-ik francia kiadás után fordította Tolnai Lajos.
2 kötet. — Ára 2 forint.

Jean de Chazol.

Irta Uchard Mario. Fordította Huszár Imre.
(A Revue de deux mondes legujabb hires regénye.)
2 kötet. Ára 2 frt 40 kr.

A tenger munkásai.

Irta Hugo Victor.
Jogositott kiadás. — Fordította Szász Károly.
3 kötet. Ára 4 frt 20 kr.

A vörös malom.

Regény. Irta Montépin Xavér. Fordította Rajkai F. I.
4 kötet. Ára 4 frt.

Egy király ifjusága.

Történeti regény.

Irta Ponson du Terrail.

I. A szép aranyművesnő. 2 kötet 1 frt 80 kr. II. A navarrai király kedvese. 2 kötet 2 frt. III. Nancy csinyjei. 2 kötet 1 frt 80 kr. IV. A vörös alsó kalandjai. 2 kötet 2 frt. V. A szerelem hatalma. 2 kötet 2 frt. VI. Sz. Bertalan éje. 2 kötet 2 frt.

OSZK

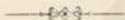
Országos Széchényi Könyvtár

SZEMERE BERTALAN

ÖSSZEGYÜJTÖTT

MUNKÁI.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

NEGYEDIK KÖTET.

PEST, 1870.

KIADJA RÁTH MÓR.

UTAZÁS KELETEN

A VILÁGOSI NAPOK UTÁN.

IRTA

SZEMERE BERTALAN.

OSZK

Ország MÁSODIK KÖTET.

PEST, 1870.

KIADJA RÁTH MÓR.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

224.135

XVII.

Mohammed életrajza és a korán.

1.

Kelet nemcsak az emberi nemzetnek, de az emberi műveltségnek is bölcsője. A vallás mindenütt, de kivált keleten, a theocratia e választott földjén, a népek élete. Ezeknek nemzetisége dogmájokban, történetök hitökben áll.

Azon kis területe a földnek, mely a Közép-tenger keleti része s a Veres-tenger partjai közt elnyulik, s melyet csaknem egészen Liban heglánczolata, Judea halmai, Arábia bércei és sivatagai foglalnak el, a világ legnagyobb három vallásának: a zsidó, a keresztyén és izlam *) vallásnak volt hona. Egyik a másik után jelent meg, egy a más vállain emelkedett s az egy isten elvont tiszta hitének mindenik tágasb tért nyitott; mert Jehovát csupán a zsidó nép ismerte, a keresztyén isten néphez és országhoz nem köttetvén, terjedt ugyan, de kez-

---

*) Izlam arab nyelven jelent: istenben megnyugvást; mozlem, muzlem, muzulmán jelenti azt, ki az izlamvallást követi.

detben igen lassan, úgy hogy a IX-ik században Allah imádóinak száma jóval nagyobb volt.

Kelet népeinek szellemi tehetségei közt uralkodó azon tehetség, mely láttatja a láthatlant is, t. i. a képzelődés. Mig az ész következtetve vonja le isten lételét, a képzelődés azt látja, hallja, szól vele, beszélgeti, leírja, felfedezi, imádja, s élő hitét másokkal elfogadtatván, ég és föld közt teremti ama láthatlan lényeket s világokat, mik az emberek elméjében több helyet elfoglalnak mint az anyagi világ. A képzelődés szellemesíti az emberiséget; a szellemiség az, mi isten felfedezésére vezérel, s isten hite az, mi erkölcsösíti s istenesíti az embert.

Ehhez adjuk hozzá az éghajlatot, időt és elmélkedést, s ezekben összesen a vallások eredetének legfőbb tényezőit fogjuk e földrészben feltalálni.

Az örökké tiszta és langy ég, mely kelet népei föött emelkedik, megóvjá őket azon sok szükségtől, mi ellen mi nyugotiak munka által folyvást küzdünk. Mi nálunk az anyag uralkodik a szellem felett. Mi szenvedünk vagy élvezünk, időnk elmélkedni ritkán van. Ellenben nekik alig van valami szükségök, mit a természet magától ki nem elégítene. Körültök legelő nyájaik készen nyújtják tápláikat; a tiszta kútviz oltja szomjukat; a művelést nem kívánó szilva- és pálmafán kenyerök naponkint megérik; tevéjök tejet nyujt, s hátán mezőrül mezőre mennek; három dárdára szúrt pár ponyva alatt sátorfödelet találnak; így élnek hosszú, örökös m a g á n y b a n s c s e n d b e n, mely édes anyja az elmélkedésnek. Az elmélkedésnek határa a véghetetlen, s a véghetetlené az isten. Mi természetesb, mint hogy az ily kedvező körülmények közt lakó nép hatalmasabb, lángolóbb képzelődéssel bir a metaphysikai igazságok vizsgálatára,

mint e nép; ő volt az első, mely egének örök tisztasága s éjjeinek mély átlátszósága által a csillagászat első ismeretére vezéreltetett. A végtelen sivatagok lakói jutottak legelőbb a végtelen isten eszméjére, mert a kettő közt belső rokonság létez; de ha az embernek eleme az oceán volna, ennek határtalan síkján ama nagy eszmére bizonyosan még előbb jutott volna.

Mi Arábia lakóit illeti, arab hagyományok szerint, mik egyébiránt az ó-testamentom adataival összehangzának, azok Noé fiától Semtől, származnak. Ábrahám házat Hágár és fia Izmael elhagyni kénytelenítettvén, ők is Arabiába menekedének, hol az őslakóktól szívesen fogadtatván, Izmael maradéka köztök tizenkét hatalmas nemzetségre ágazott.

Arábia lakóit kezdet óta két osztályra lehet sorozni; egyiket képezték azok, kik városokban, várakban s tengerparton lakván, földet műveltek, szőlőtöket s kerteket ültettek, nyájakat szaporítottak, és részint hajók által a tengereken, részint teve-karavánok által a pusztákon, különféle országok termékeivel csere és átviteli kereskedést űztek. A teve volt a sivatag hajója, a caraván annak hajóserege s az arabok a puszták hajósai.

De a népnek valódi typusát a nomád nemzetségek képviselték, melyek idegenekkel nem érintkezvén, ősjellemeket tisztán megtartották. Ezek számosabbak is voltak. Untalan költözködtek, foglalkozásuk pásztori volt, a puszták minden titkos előnyeit ismerték, örökké kuttól kuthoz vándoroltak, miket még a patriarchák korából ismertek; hol sátoraiknak árnyékos fát s nyájaiknak zöld mezőt találtak, ott megállapodtak, s odább mentek, ha a víz s legelő elfogyott.

Kisebb nagyobb nemzetségekre valának oszolva, egy seik vagy emir vezérlete alatt, ki nagy hatalommal birt, de függött a vénektől s a közvéleménytől, s hatalma örökös nem volt; tartott, míg a nemzetség bizalmát bírta. És bár a nemzetségek a családi frigyét egymás közt fentartották, soha nem ismertek el egy középonti hatalmat, kivéve, ha idegenek megtámadását kellett a széleken visszaverni; de egymás ellen annál gyakrabban háboruskodtak, sőt mondhatni, örökké. Ha ma egy tribus felsőbbiséget viva ki magának más felett, holnap azt viszont elveszté, naponkint változtak frigyek, barátok, ellenek. Álladalom nálók nem volt, csak családok, mik most elválva, majd szövetkezve uj meg uj tribust képeztek. Nem ismertek sem törvénykönyvet, sem alkotmányt, sem rendezett kormányt, azonban a patriarchális rendszer alatt szabadok voltak, mert az ősi szent hagyományoknak és régi szokásoknak mind a fők, mind a tagok vakon tartoztak engedelmeskedni. Az állam a család, a törvény a szokás volt.

Természetes, hogy ily viszonyok közt mindenik jó lovag s gyakorlott bajnok volt. Mindig készen kellett lenni vagy védni magát, vagy támadni mást. A nyugalom kivétel, a tusa szabály volt. Egy nap mint fel fogadott kísérő védte a karavánt, másnap megtámadta azt, mely gondjaira nem vala bizva. Mi csoda, ha a boszu (a talio) náluk vallásos kötelességgé vált? Tagját a család, családot a nemzetség tartozván védni s megboszulni, személyes megsértések nagy háborukat idéztek elő, melyek sokszor nemzedékről nemzedékre szálltak át. Ezért volt nálók a nő, mint fegyverre alkalmatlan megvetve, ki mint fogoly, kiváltással még csak pénzbe kerülendett, s innen megmagyarázható ama szokás, hogy

a született leánygyermeknek nagy része náluk megöletett vagy bálványuknak áldozatul hozatott.

Századokon át így éltek az arabok, physikailag és erkölcsileg változatlanul. Mig elszigetelt helyzetök a pusztában megóvta idegen járom ellen; belső szakadozottságuk, villongásaik, s ugy a politikai mint vallási egységnek hiánya lehetlenné tevé, hogy mint hódítók félelmesekek legyenek. Egy nagy test voltak apró tagokra metélve; mindenik nemzetség magában erő- s életteljes volt egyénileg, de mint egészben az egyakarát hiányzott. Vándor élet s naponkinti harezok bármi jeles vitézekké edzették gyermekkoruktul kezdve; mig Közép-ásiának más, talán kevésbbé hadra termett népei a művelt világot meghódíták, ők nem ismerve erejük nagyságát, pusztáikban hir nélkül tespedtek, ontva egymásnak vérét hasztalan.

Az arab testére nézve szikár és könnyü, de tevékeny és idegzetes, veszélyt és nagy fáradtságot kiálló. Mértékletes, sőt nélkülöző, kevés és igen egyszerű táplálával beéri. Szellemi tulajdonait tekintve éles eszü, elmés, gyors felfogású, gazdag képzeletü. Érez élénken, bár nem tartósan, a fekete s villámló szemekből büszke és szabadságot kedvelő lélek sugárzik ki. Szokáson alapult törvényhozása, ha némely tekintetben embertelen volt, de másban erényt, bölcseséget, humanitást lehelt. Lovag volt mind, a szó teljes értelmében; nemes lelkü, vendégtisztelő a tulságig, az utast nemcsak étellel s itallal bőven ellátta, de védte is halálig; ki sátora kötelét megérinté vagy női öltönyének szélét, az szent vala előtte, volt legyen bár halálos ellene. Rendkívül fogékony lévén énekekre, költészetre, néha a tribusok az olympi játék egy nemét ünneplék, hol a diadalmasnak ítelt

költemény leiratván, ez a templomban mint szent emlék függesztetek fel. Nyelve bő s már akkor kiművelt lévén, nagy kedvvel hallgatta a szónokokat, de a hosszú beszédeknek elébe tette a mondatos előadást, a példa-beszédeket, a képes mese-alakot, s eszméit s tanait örömmest költői parabolákba öltöztette. Mint keleten mindenütt, Arábiában is uj meg uj álpróféták támadtak, egy bizonytalan néphagyomány azt tartván, hogy Arábiát egy jövődő Messiás ujra fogja alakítani. Im ez azon titkos gyökér, mely által keleten a próféták a népek lelkeibe behatottak.

Mi a vallásokat illeti, melyek Arábia népeinél e korban Mohammed előtt uralkodtak, azok többfélék voltak, de mind megromlott állapotban. Vagy elfajultak az idővel, vagy így jutának ide; de annyi igaz, hogy Arábia ekkor minden eretnekség gyűlhelyévé lőn.

Legszámosabban a Szabin vallást követték, mely eredetében tiszta volt, az egy isten hitén alapulván, de később az isteni elv helyét a szymbolumok foglalták el s helyette a csillagokat s égi testeket imádták, mi utóbb valóságos bálványimádássá aljasult. Arab hagyomány szerint ez volt az a vallás, mit Ábrahám, a patriarcha előbbi tisztaságába visszaállita, kinek megtérését a korán így adja elő:

»Ábrahám mondá atyjának Azarnak: te a bálványokat istennek tekinted? Te és a te néped nyilván tévedésben vagytok.«

»Nézd, mint láttatók mi Ábrahámval a mennyeknek és földnek országát, és mint tanítók mi őt hinni erősen.«

»Midőn az éjszaka körülvette őt árnyékával, láta egy csillagot és fölkiálta: imhol az én istenem! De

a csillag ekkor eltűnt. Mondá ekkoron: én nem szeretem azokat, mik elenyésznek.«

»Látá majd fölkelni a holdat és mondá: imhol az én istenem. És midőn az is lenyugovék, fölkiálta: ha az ur nem vezérel, eltévedtem volna.«

»Látá fölkelni a napot, és mondá: ez itt az én istenem, ez bizonyára még nagyobb. De midőn a nap lenyugovék, fölkiálta: ó én népem, én ártatlan vagyok a bálványimadásban, melyet ti vallotok.«

»Fordulok homlokommal a felé, ki alkotá az eget és a földet, igazhivő vagyok, és nem azok közül való, kik melléje társat adnak (VI. F. v. 74—79.).«

Kevésbé számosan, de szinte sokan voltak, kivált a persa határszélek felé, a Magusz vallás hívei, mely Zoroaszter után szellemi tisztaságát s egyszerűségét szinte elvesztvén, isten helyett annak jelképét a napot s tüzet imádta, s végre mindenféle botrányos szertartásokba hanyatlott, feledve bölcs Salamon tanítását: »Valóban oktalankok mindazok, kik isten ismeretével nem bírnak, és a művet nézve, nem képesek látni a mestert, hanem a tüzet, szelet, a könnyű levegőt, vagy a csillagok körét, vagy a rohanó vizet, vagy az ég villámaint vélik istennek, ki a világot igazgatja.«

Zsidók is költöztek kezdet óta Arábiába, hova még többen menekültek akkor, midőn Palesztina a római sereg által pusztítottván, végre Jeruzsálem lerontatott. Községeket képezvén, termékeny földeken telepedtek le, városokat építettek, nagy befolyásra tőnek szert, s ha kevés volt, ki vallásukra tért, ők magok annál inkább szaporodtak, s vallásos szokásaikból, szertartásaikból az arabok sokat elsajátítottak.

Vége voltak keresztyének is. Szent Pál apostol

maga jára ott valaha mint téritő. De főkép sokan mentek oda a III-ik században, midőn a keleti egyház új meg új felekezetekre oszolván, a bukott s üldözött félmenedéket idegen földön volt kénytelen keresni. Tudjuk, hogy e korban az egyház még alakulóban s belső küzdelemben lévén, minden évtized új eretnekséget szült, s Arábia volt egyik ország, hová egyik eretnekség a másik után seregestől vonult. Hosszu volna előszámlálni azon felekezeteket, mik ez időben a legfontosb dogmák iránt ellenkeztek egymással, mert ezek száma legio, csak például megemlítjük, hogy a Nesztorianusok Jézusban két különböző természetet állítván, taníták, mikép Mária csak anya, Jézus csak ember volt; az Eutyichianuszok ellenkezőleg: hogy Jézus a megtestesülés előtt egészen isten, utána egészen ember volt; az Ariánusok a szentlélek istenségét tagadták; a Carpocratianuszok Jézust választott embernek mondák lenni, ki isteni természetet csak a keresztségkor nyert; a Doketisták őt istennek hirdeték, de egyszersmind állíták, mikép a megcsalatott zsidók nem őt, hanem egy üres alakot feszítének fel, — s íme e mese-hirt Mahommed is elfogadá a korán IV. F. 156. versében. Ezért ne csodálkozzunk, ha a koránban a keresztyénségről sok ferde fogalmat találunk; a kutforrás, miből ő merithetett, lévén az egyház számos eretnekségei.

Az elmondottak, ha nem tökéletes, de némi képet nyújthatnak Arábia akkori állapotáról. Vallási tekintetben a bálványimádók s eretnekségek fészke volt; társasági tekintetben megrögzött hagyományok s szokások majd embertelenül kegyetlen, majd nagylelküleg humanusz vegyülete; political tekintetben családi, nemzeti szerkezettel birt, nemzetivel s álladalmival nem. Nemde óriás feladása volt tehát neki, e végtelen chaoszba ren-

det hozni? És ő nemzetté fűzé össze az elvált egyes tagokat, közös hit által egyesíté a felekezeteket, saját szabad lelkesedését önté az ellenséges nemzetségek táborába, s az alig 2—3 millió nép fölkelvén, ment mint a puszták óriása, s alig egy század alatt a legnagyobb birodalmakat megrázván, három világrészben lobogtatta győzelmes zászlóját.

2.

Mohammed született Mekkában, aprilban, Kr. sz. u. 569-ben a Koreis főnemzetségből, mely Hasem s Abd Semz testvér után két ágra oszolt. Amaz volt az idősb ág, s mint a jerusálemi templom őrzése a levitákra volt bizva, ugy a mekkainak őrsége a Hasem maradékának jogaihoz tartozék, mi e nemzetségnek a többiek felett elsőséget adott. Hasem fia volt Abd al Mosalleb, ezé a többek közt Abu Taleb és Abdallah, ki, a szép Aminával nemzette Mohammed-et, mi arab nyelven dicsőített-et jelent.

Alig volt két hónapos, midőn atyja meghalván, anyjának tejét bu és házi gondok elfogyaszták, ugy hogy kénytelen vala fiát szoptatás végett egy beduin nőnek, Haléma-nak átadni, ki a gyermeket magával elvivé. Ennek hajlékában Mohammed három évet tölte, hat éves koráig anyjánál lakék, ki medinai utjában meghalván, nagy atyja vevé magához; de ennél csak két évig maradhatott, mivel ez is jobb életre szenderült, nem felejtvén el árva unokáját legidősb fiának Abu Talebnek különös pártfogásába ajánlani.

Miután ez időben Abu Taleb volt a templom s a Kába őre, Mohammed több éveken át nála mint egy főpapi házban élt, s napjait a templomi szertartások és szolgálatok körüli állandó foglalkozásban tölté el.

Kába volt neve a mekkai templomnak, mely Ábrahám által építteték, és szent volt az, ama fekete kő miatt, mely annak külső szögletébe van helyezve. E kő csodálatos eredetéről a hagyomány a következő: Ádám élvén a paradicsomban, oltárul, melynél imádkozék, egy szekrénynyel birt s kiüzetése után attól megfosztatván, kérte istent, adna neki egy hozzá hasonlót. Isten meghallgatván kérését, egy felhőből csináltat ada neki, mely halálakor eltünvén, fia Set kőből párját faragott, de ez az özönvizben szinte elsülyedt. Utóbb Ábrahám és Izmael ujre fölépíték a Kábát, s ekkor Gábor angyal visszahozá nekik ama fekete követ, mely a monda szerint hófehér vala, de később a bűnös halandók csókjaitól egészen megfeketedett. E szent kőhez jártak bucsúképen Arábia lakosai, mint járnak a muzulmánok ma is, hét-szer kerülvén s csókolván meg azt, és aztán elmenvén a Zem-Zem forráshoz, melyet Izmaélnek s anyjának egy angyal fedezte fel, midőn bujdosva a pusztában, szomjan csaknem elvesztek. De bár e kő vala e templomban a legszentebb tárgy, idővel Ábrahám tiszta hite, jelleméből egészen kivetkezett, úgy, hogy Mohammed korában benne 360 kő- és fakép álla, melyeket az arabok istennekként imádtak.

Tizenkét éves volt Mohammed, midőn nagybátyjával Abu Taleb-bel, ki nemcsak Kába-főőr, de gazdag kereskedő is vala, Szyriába első karaván-utját tevő. Keresztül menvén a moabiták s ammoniták régi lakföldén, Bozránál állapodtak meg, sátort ütve egy keresztyén kolostor mellett. Ugy látszik, hogy az élénk elméjü gyermek itt egy Szergiusz vagy másképp Bahira nevü barátal gyakran társalkodott, hogy ez adta neki az első ismereteket a keresztyén vallás dogmáiról, s különösen lel-

kébe csöpögtette a bálványok elleni undort, tartozván a Nesztoriánokhoz, kik annyira a képek ellenzői voltak, hogy ez okból még a keresztnek mint symbolumnak kitételét is eltilták.

Később, évek folytában, Mohammed Szyriába, Damaszkusba, Aleppóba, Antióchiába, Jémenbe és Arábia különböző részeibe több kereskedői utazásokat tőn, s utjában nemcsak mindenféle vallásfelekezetekkel érintkezésbe jöve, hanem megismerkedett mind azon sokféle mesékkel, regékkel, csudálatos s babonás hagyományokkal, mik a puszták különféle vidékein, az ó korból eredve, ez ő népeknél firól-fira, szájról szájra szállottak. A karaván-kereskedés nem csak az által vala fontos, hogy messze országok különféle termékeit hordta cserébe, hanem, hogy csatornája volt eszméknek s ismereteknek is, az egymástól távol eső nemzetek közt. Ezen korban a legtudósabb s tapasztaltabb ember a karavánkereskedő volt, mivel ő utazott, ő látott, ő hallott legtöbbet. Ekkor kevés ember tudott írni s olvasni, Mohammed maga is írástudatlan volt; a tudós legbövebb kutfeje a szóbeli előadás volt; midőn vándorlásaikban a karavánok este egy forrás mellett magas pálmák árnyékában pihenve letelepedtek, ép oly gyönyörteljes mint tanulságos volt a föld különböző részeiből összetalálkozott utasok elbeszéléseit hallgatni. Jártá ő a híres vásárokat is, hol az üzleten kívül számos tribusok költői a legjobb költemény díjáért versenyeztek, hol regélők beszéltek el a mult kor titok- s bájteljes hagyományait, s új meg új ténitők és próféták, vallásaiknak hiveket igyekeztek szerezni. Mohammed rendkívül hiv emlékező tehetséggel bírván, így lőn elméje mindazon sok töredékes ismeretek s tanok nagy, bár rendetlen tárházává, melyeknek nyomaira a koránban minden lapon találunk.

Mekkában lakott ekkor egy özvegy asszony, szinte a Koreis nemzetségből, kinek neve volt Kadisa. Férje után gazdag örökség maradván reá, szüksége volt egy értelmes s becsületes ügynökre, ki karavánüzleteit vezérelje. Öcscsének ajánlatára a már ekkor 25 éves Mohammedet fogadta fel, igérvén neki kettős dijt; ez feladását oly szerencsésen és hűségesen végezte el, hogy utjából visszatérve, Kadisa kétszer annyit adott neki, mint mennyit ígért. Miután Mahommed déli Arábiába több karaván utazásokat hasonló sikerrel végze, Kadisa, ki szép volt, bár már negyven éves — mi keleten öregkor, — kezét ajánltatá neki, és noha rokonai ellenzék azon okbul, mivel Mohammed szegény volt, a házasság köztük csakugyan megtörtént. Vigan ületett meg a pompás lakodalom, Mohammed háza ajtaját vendégszeretőleg mindenkinek kinyitattá, egy tevét öletett le, melynek husát a szegények között osztatá ki, s helyette jó nagybátyja Abu Talek, saját erszényéből 12½ o k k aranyat adományozott nejének, mi husz ifju tevének értékét képviselte.

Házassága után Mohammed kereskedő utait még éveken át folytatá, bár kisebb szérencsével semmint azelőtt, s nagy tekintélyben álla polgártársai előtt részint mint egyike a legvagyonosbaknak, részint mint értelmileg s erkölcsileg kitünő férfiu. Józan ítélete s jámbor lelke miatt ismerősei, pöreikben, gyakran bíróul választák. Egyszer történt, hogy a Kába tűz által megrongáltatván, igazításra vala szüksége, mely okbul a fekete követ helyéből kimozdítani kellett. Midőn régi helyére vissza akarták tenni, e szent munka végrehajtása felett verseny támadván a tribusok közt, végre azt határozzák: bíró ez ügyben az legyen, ki az Al-Haram

kapun először fog belépni. Mohammed volt e személy. Ki is meghallgatván a feleket, azt határozta, terítették a szent kő alá egy posztó lepedő, melynek széleit valamennyi tribusok képviselői tartásák, és ekkép emeltetik a kő fel helyére, hol azt ő saját kezével erősíté meg.

Bár vagyonában Mohammed nem gyarapodék, volt annyija, hogy az élet mindennapi gondjaitul ment lévén, szellemének elmélkedő hajlamát követhesse. Gyakran magányba vonult, kivált a Ramazan szent hónapban, hol a Száfa halmára, hol egy barlangban a Hara hegyén, hol lelki merengésben, álmodozásokban, látásokban tölté idejét. Egyszer csaknem hat hónapig volt folytonos ihlettségben, extazisban, néha semmit nem tudva a körülré lévő dolgokrul, a földön érzéketlenül fekvék. Sokan azt vélik, hogy ez nem egy magasztalt lélek paroxizmusa volt, hanem valóságos epilepticus állapot, miben sok nagy ember, mint Caesar is szenvedett. Hű neje Kadisa aggodalommal látta mind ezt és kérdéseket tőn neki, mikre ő kitérőleg vagy homályos szavakkal felelt. Azonközben ő az új vallás szülésében kinlódott. Utálta a bálványimádást, az egy elvont isten hitéről meg vala győződve, de nem tudta mint fogjon a roppant munkához. Tudni vélte, hogy Ádám egy istent hitt, hogy időjárával ez egyszerű, e fölséges vallás megromlott, ezért látta a teremtő szükségesnek koronkint prófétákat küldeni le, kik az emberiséget ismét igaz utba vezéreljék. Szerinte ilyen vala Noé, Ábrahám, Mózes, Jézus, de a kiknek követői ismét tévelybe estenek. Ő különösen Ábrahámot választá ideálul, mint egyszersmind ős atyját a népnek, melyhez ő is tartozott. Látván maga körül ostoba bálványozást, azt vélte, eljőve az idő, hogy isten új követet küldjön, különben ez volt a néphit is, és lelkében oly

nagy uralomra kapott e meggyőződés, hogy körültekintvén magát a bálványimádók közt, önmagát hitte a választott isteni követnek. Ez nem egyéb volt, mint a keleti hagyományok következetes folytatása.

Ugy látszik, az óriás eszme lelkében csak nehezen, lassan, hosszú küzdés után nyert alakot. Már negyvenedik évében járt, midőn neki az első, ugy nevezett mennyei felfedezés téteték. Hara hegyén bőjtölve, imádkozva, szent elmélkedésbe elmerülve tölté idejét, az éj csendes, a csillagos ég tiszta volt, midőn ő teveször köpenyébe burkolva feküvék a földön s halla egy hívó szót; fejéről a köpenyt levonván, fölnéz, s oly szemvakító fény önté el, hogy elájult. Felüdvén, látta egy angyalt emberi alakban, ki bizonyos távolságban egy selyembetükkel beirt lepelt terítvén elébe, mondá: olvasd. Én nem tudok olvasni, felelé Mohammed. Olvasd, — ismétlé az angyal, — az ur nevében, ki mindent teremte. Olvasd a mindenható nevében, ki a toll használatára tanítá az embert, ki lelkére a tudomány világát kibocsátá, s megtanítja arra, mit az előtt nem tudott.

És ekkor Mohammed lelke megvilágosodván, a lepelről leolvasta isten parancsait, mint ő azt később a koránban kihirdette. Midőn az olvasást elvégezé, a mennyei küldött mondá: »Ó Mohammed, valóban te isten prófétája vagy és én Gábor vagyok, az ő angyala.«

Mohammedet a viradó reggel remegve és a kétkedésnek szörnyü kínjában találta, nem tudván, való volt-e, avagy álom a mit látott s isten akaratának kijelentése-e, vagy gonosz lelkek játéka? De mindent elmondván hű nejének, Kadisának, e szerető kedély föltétlenül hitt neki azonnal, e fölfedezésben az ő extazisainak s ábrándjainak szerencsés megoldását látván, s fölkiálta: »Örvendetes

hírt hozasz nekem. Igen, te a nép prófétája vagy. Hiszen nem kedvelléd-e nemzetséged, nem valál-e szomszédidhoz nyájias, a szegényekhez jótévő, az idegenekhez vendégszerető, igéretidhez hű és védője az igaznak?« Kadisa sietett ezt rokonával, Varakával közölni, ki előbb zsidó volt, aztán keresztyén lett, s az ó és új testamentom némely részeit arab nyelvre fordítván, mint irástudó Mohammed házában a vallási kérdésekben oraculumul tekintetett. Ő, a hív barát, ép oly kész vala hinni, mint Kadisa a nő, mondván: »Ez angyal ugyanaz, mely hajdan Mózesnek megjelent; üzenete, mit égből hozott, igaz; férjed valóban próféta.«

E két személy: Kadisa és Varaka, lőnek Mohammed első hívői, amaz szivben hitt neki, ez mint böles, Mohammed belső kételyeit okoskodással oszlatta el.

Eleinte hitágazatait Mohammed csak háznépével titokban közlé. Saját szolgálja, Zeid volt első követője, de a térítés munkája oly lassan haladt, hogy három év mulva alig számlála negyven hívőt, s azok is ifjakkól, nőkből, idegenekből, szolgálkból állottak. Titokban hol itt, hol ott, néha egy barlangban gyülnének össze imádkozni, de utóbb nemcsak felfedezték őket, hanem meg is támadták, s vér folyt. Egyik legdühösebb ellene saját nagybátyja Abu Lahab volt, ki fiját Othá-t kényszeríté nejétől, Rokajától, ki Mohammed leánya volt, elválni. A talán nem várt ellenségeskedés Mohammed lelkére csüggesztőleg hatott; sovány, zavart és kétkedő lőn, s még inkább a magányt keresé, hol szellemi elragadtatásai rajta még nagyobb erőt vettek. Ekkor kapta amaz égi parancsot, hogy keljen föl, menjen és hangos szóval hirdesse az új hitet. Ez történt hivatásának negyedik évében.

Összehívá tehát Száfa halmára a Hasem nemzetség

tagjait, s kezdé hozzájuk szólni; de a dühös Abu Lahab őt imposztornak nevezvén, követ hajintott reá. Majd ismét saját házához hívta őket, s megvendégelvén őket bárányhussal és tejjel, hosszan kezdte fejtegetni az új tant, mit ő, mint mondá, égből kapott. Lelkesedéssel szólott, s végül kérdé: ki az közületek, ki e terhet velem megosztani akarja? Ki akar lenni testvérem, helyettesem, vezérem? De a gyülekezet mélyen hallgatott, némely csodálkozott szemtelenségén, sok gúnyosan mosolyogva csóválta fejét. Mig végre az alig 12 éves Ali, Abu Taleb fia, lépe elé s ajánlá föl neki magát. »Ime, nézzétek benne testvéremet, helyettesemet, képviselőmet, — kiálta fel Mohammed, — figyeljetek szavaira, és engedelmeskedjetek neki mindnyájan.« De a gyülekezet indulatos kacajra fakadt s gúnyosan mondák az öreg Abu Talebnek, hogy most boruljon le saját gyermeke előtt, és igérjen neki engedelmességet.

De mindez Mohammedet nem ijeszté vissza többé; sőt ihlettsége nőttön nőtt, s uton-utfélen, künn a mezőn, benn a városban nem szünt meg vallását hirdetni s a bálványok ellen szólani. Azonban a veszedelem is öregbedett. Mig ő egy istenről, imádságról, erkölcsi elvekről elvontan szólt, a nép fanatizmus és harag nélkül hallgatá, ez eszmék átalánosak s nem ép ismeretlenek lévén, oly magasak valának, hogy felhő s csillagként az emberek feje fölött könnyen elvonultak; de midőn a szellemi istentanból következéseket huzott a megszokott bálványokra, s ezeknek, melyek a templomokat betölték, lerontását hirdeté, egyetemes volt ellene a nép gerjedelme. Hozzájárultak mindenféle polgári érdekek tekintetei. A Hássem-ág, mely a kábá-nak őre volt, védte a bálványokat, mikhez volt kötve nemzetségi kiváltságainak birtoka; az

ifjabb s versenyző Abd Semz ág, örömet nagyítá az eretnekséget, mi egy hasembeli egyéntől származott, hogy végre kezére kerithesse a kába-örséget, mire oly régóta áhitozott. Ez ágnak feje Abu Szófián volt.

Mohammed mindent megkísérte, hogy tanait terjeszsze, de ellenei is mindent elkövettek, hogy szándékát meghiusítsák.

Először is nevetség tárgyává akarták tenni, és ez mindenütt rettenetes fegyver. Midőn az utcán áhítósan mendegélt, felé majd egy, majd más fölnevetve kiálta: nézd Abd al Motálleb unokáját, ki azt állítja, hogy ő tudja, mi történik fen az égben! Természetes, miként soknak nem ment fejébe, hogy ez ember, kit ő mint gyermeket ismert, ki mint ficzkó szaladozott Mekka utcáin, ki evett ivott, ki kereskedett mint más, most apostolnak, isten követének adja ki magát. Sok, ki tanuja volt lelki elragadtatásinak, különcz szórakozásinak, testi rángatózásainak, őt betegnek vagy épen nehézkörosnak mondá, némely végre azt állítá, hogy bűbájos, boszorkány, vagy épen gonosz lélek hatalmában van. Midőn szónokolni akart, zajjal s fajtalan dalokkal zugták le szavát; midőn az utcán ment, senki nem köszönté s ha ő köszönt, azt senki nem viszonzá; férfi s nő, idegen s rokon, mint bélpoklost kerülte; a gyermekek az utcán csalónak szitkozva kiálták; a kábába imádkozni sokszor nem ereszték; ha háza udvarában könyörgött, sarat hajigáltak rá; küszöbére éjjel töviseket hintettek el, hogy kilépve, lábait megvérezné; a költők, a többek közt egy Amru nevű, szatyrákat, epigrammokat, dalokat irtak elene, mi e verskedvelő népnél villámgyorsan elterjedvén, az izlam terjedését minden üldözésnél inkább késleltette.

Egykor, midőn hétszeres körutját a kábában jár-

ván, a szitok, csufolódás, a zaj ellene még hangosabb volna, mint egyébkor, imáját végezvén, ellenei felé ment, s fejét lehajtván, komoly nyugalommal mondá nekik: ime, itt az áldozat, bánjatok vele tetszéstek szerint. E szelid megadás többekre mélyen hatván, mondák neki: menj békével Kaszimnak atyja, mi tudunk téged becsülni és tisztelni. De másszor viszont a neki dühödtt sokaság kezéből bátor hive, Abu-beker, alig bírta megszabadítani.

Az értelmesbek, a gondolkodók, ugy ellenei, mint némely tanítványai azt kívánták tőle, isteni küldetését csodatételekkel igazolná, mint tette Ábrahám, Mózes és Jézus; hogy Mekka szűk és terméketlen völgyét tágítaná és termékenyitené meg, hogy Kossai-t, az ó idők bölcsét halottaiból támasztaná fel, hogy idézne elő egy angyalt, ki ő benne hinni parancsolna, vagy ki őt mentené föl a szükségtől vásárra járnia s ott rizst és szilvát vennie, mi táplájára naponkint szükséges. De ő erre válaszolá: mikép isten neki csodákra tehetséget nem adott. Mi kell nagyobb csoda, — mondá, — mint a korán maga? egy könyv felfedezve egy írástudatlan ember által, nyelvében oly fölséges, okoskodásában oly megezáfolthatlan, hogy emberek s angyalok nem képesek hozzá hasonlót előállítani. Hol kell világosb jel, hogy ez istentől származott? A korán maga egy csoda.

Legtöbb hajlamot tanusítanak az új vallás iránt azon idegenek, kik a szent hónapban Mekkába bucsútjární mindenfelől jöttek. A városbeli fők egyik gondja volt tehát ezeket tőle óvni, elidegeníteni, s komolyan tanakodtak, mikép teljesítsék ezt akkép, hogy beszédekben s indokolásaikban egymásnak ellen ne mondjanak.

Azt mondjuk, hogy ő jós? Nem, mert ő nem beszél rángatózva, mint az, kit a rossz bánt, sem a nyelve nincs tele mássalhangzókkal, mint jósainkéi.

Azt mondjuk, hogy bolond? Nem, mert egész lényén gondolkodás és méltóság ömlik el,

Azt mondjuk, hogy csak költő? De hiszen ő nem beszél versekben.

Azt mondjuk talán, hogy bűbájos? Nem, mert ő nem művel csodákat, ő nem foglalkozik az igézés titkaival, ő csak ajkának szavaival s ékes nyelvével bájol el.

Tehát mondjuk, hogy ő egy közbéke-háborító, ki a családok közt visszavonást idéz elő, ki megédesíti a tévelyek mérgét, ki eszközli, hogy a testvér testvérral, a fiu atyjával, a nő férjével meghasonlik.

Igaz, hogy ez ármánynak néha nem várt következménye lett, igen sok idegen ép ezért vágyott látni s hallani a férfiút, ki Mekkában annyi botrányt okozott; de más oldalról a térítő Mohammedet sokan közülök ez ellenvetéssel fogadák: mit akarsz velünk? polgártársaid, rokonaid jobban ismernek, ők inkább vannak azon helyzetben, téged megítélni, ha minket meg akarsz győzni, kezd rajtok, s előbb őket győzd meg, kik véreid s polgártársaid.

Majd a nép vénei alkuba ereszkedének vele. Ha kincset kívánsz, mondának neki, szólj, és összehordunk annyit, mennyivel soha egy Koreis sem birt. Ha uralomra vágysz, Saidnak nevezünk, s mindenben azt teendjük, mit te fogsz kívánni. Ha valami rossz szellem hatalmában szenvedsz, elhozatjuk Szyria leghiresb orvosait, s számlálatlanul vetjük nekik oda aranyainkat, míg meggyógyítottatol. De Mohammed mind erre hitvallomásával felelt: én ember vagyok, mint ti, de ember,

kinek kijelentetett, hogy isten, a ti uratok, egyetlen isten. Jaj azoknak, kik bálványokat adnak melléje. Jaj azoknak, kik az alamizsna parancsát visszautasítják, és a kik a jövő életet tagadják. Ő hívá elő az eget és a tengert, és ezek felelék: ime, itt vagyunk, hogy neked engedelmeskedjünk. Isten elleneinek jutalma a tűz. Annyalok vigasztaló ígéretet hoznak az egy isten imádójának, a hívő haldoklónak s hirdetik neki a gyönyörök kertét.

Ez sem sikerülvén, ellenei egyik legsikeresebb mód-
nak gondolák szavát hatástalanná tenni, ürt csinálván
körüle. Meghagyák tehát, hogy midőn szónokolni kezd,
minden távozzék el tőle, s így tetteleg elszigetelve, ki-
zárva érezze magát polgártársai köréből. Ilyenkor aztán
nem tehetett egyebet, mint hogy a kárába menvén, halk
szóval imádkozott, de úgy, hogy szavait a körülte lévő
ifjak megérthessék, — így lopva s taláalomra hintegette
el tanának szellemi magvait.

Azonban a mint Mohammed követőinek száma szá-
porodott, a szerint nőtt a Koreisek ingerültsége is. És
Abu Talebet közösen felhívák, vagy hallgatásra birni vagy
elküldeni öcscsét, különben ez s hivei eretnekségökért
életökkel fognak lakolni. Abu Taleb ezt neki azonnal
hirül vitte, intvén, hogy makacssága által magára s
egész nemzetségére végveszélyt fog vonni. Mire Moham-
med lelkesülve felelé: »Ó bátyám, ha ellenem küldenék
jobbról a napot, balról a holdat, még sem térnék le
utamról, hacsak isten nem parancsolná vagy nem hívna
el innen.«

E szilárd elszántság az öreg Abu Taleb-et bámu-
lásra ragadván (ámbar ő vallását nem változtatá soha),
fogadást tőn neki, hogy bár mit tegyen, ő soha nem

hagyja el, sőt kivitte, hogy összes nemzetsége, Abu Lahub kivételével, pártfogását igézte meg neki, — oly erős volt az araboknál a családi kötelék.

Igy Mohammed háznépének élete némileg biztosítva volt ugyan, de nem azon hiveié, kik hasonló hatalmas nemzetséghez nem tartozván, ily tekintélyes pártfogással nem bírtak, s ő aggodván miattok, maga rábeszélte őket, hogy Abyszsziába menekednének. Ez történt hivatásának ötödik évében, s ez neveztetik az első hedzsirának (= futásnak), megkülönböztetésül ama másik futástól, midőn Medinába a proféta maga menekült. Az ekkép apródonként kiköltözködtek száma 83-ra ment, közöttük volt Mohammed veje és leánya is.

Abyszsziában ekkor nesztorián keresztyének laktak. Fejedelmőknek, türelme és igazságszeretete miatt, nagy és jó hire volt. A muzulmánokat ő annál szivesebben fogadta, mivel azok sok ideig mint fél keresztyének tekintettek, oly sok hasonlatosság volt kezdetben a korán s az evangélium között. E fejedelem egyszer kérdezvén őket, miből állna azon új vallás, mely miatt honukból kívándorolni kényszerítették, egyik közülök így felelt: közöttünk egy jeles férfiú támadt, ki tanítá nekünk az egy isten hitét, a bálványok megvetését, apáink babonáinak iszonyuságát, parancsolá a vétkeket kerülni, őszintéknek lenni beszédeinkben, ígéreteinkhez hiveknek, felebarátink iránt jótevőknek, eltiltá a nők megszeplősítését, özvegyek s árvák megkárosítását, előnkbe szabá az imát, a tartózkodást, a bűntöt, a külső és belső tisztaságot és az alamizsnát. — Hisz ez épen az, mit mi is hiszünk, válaszolá a fejedelem. És mit hisztek Jézusról? Mire Dzsafár, a kérdezett, Abu Taleb fia, testvére Alinak, a korán következő versét mondá föl: »A messiás, Jézus, Máriának fia,

isteni apostol volt és az ige, mit isten Máriába leküldött.« Ó csoda, csoda, kiálta fel a fejedelem; a közt, mit te mondasz Jézusról s mit róla vallásunk mond, nem nagyobb a távolság, mint szélessége e fűszálnak, melyet ujjaim közt látsz.

Azonban Mohammed követőinek száma mindinkább nővén, ellenei egy határozatot vívtak ki, mely szerint a városból mindazok száműzöttessenek; úgy hogy Mohammed maga is a vész elől kénytelen vala Orkhám tanítványához Száfa halmára vonulni. De itt sem maradhatta békében, itt is mindenkép üldözteték. Hamza és Omár ugyan (ez a későbbi hires kalif), óriás erejű ifju hősök, csodálatos véletlennél fogva hitére térvén át, ügyének nagy segedelmére lönek, de az mégsem gátolá meg, hogy őket Abu Taleb ne volt legyen kénytelen egy távol eső birtokába küldeni, hol neki egy erősített várféle laka volt. De e pártfogás csak végkép kimérgesíté a szakadást a Hasem s Abd Semz két ág közt, s ez utóbbi Abu Szófián vezérlete alatt kivitte, hogy a két ág közt mindenféle mind házassági, mind kereskedési összeköttetés mindaddig megtiltassék, mig Mohammed, az eretnek, kézre nem szolgáltatik. E határozat bőrre írva a kárában ünnepélyesen felfüggesztetett. Mohammed három egész évig rejtezett a nevezett váracskában, gyakran szenvedve éhséget és nem egyszer ostromoltatva dühös elleneitől. De a szent hónapok a bucsújárókat minden bántalom ellen biztosítván, Mohammed ekkor sem mulasztá el soha megjelenni Mekkában, s hirdetvén tanait s ujjabb égi nyilvánításait, nem kevés hívőket szerze, ezek közt több tribusok fejeit, kik haza térve, távol népek közé magokkal vivék a próféta elszórt igéit.

Csak három hoszu év után térhetett ő Mekkába

vissza; egyik oka volt, mivel a bőr, mire a számüzetési határozat fölírva s mi a kábában kifüggesztve volt, annyira elrothadott, hogy a határozatnak csupán első e szavai: »A mindenható isten nevében« maradtak épen, — mit a muzulmánok isteni csodának tulajdonítottak.

De alig tére vissza, reá a sors uj csapásai vára-koztak. Előbb nagybátyja, gondnoka, pártfogója, véde, a nagy tiszteletben álló Abu Taleb mult ki, majd tisztelve szeretett hitvese, Kadisa, ki nála jóval idősebb volt. Amabban világi oszlopát, ebben hitének legbelsőbb részesét veszté el, s így földi és erkölcsi támaszától egyszerre meg-fosztatván, mélyen elkeseredék. S nem ok, nem elősejtés nélkül, mert Abu Taleb halála által neki bátorodott üldözői annyira feldühültek ellene, hogy szülőföldén nem maradhatván, Zeid hű szolgájával a 15 mértföldnyi tá-volságban eső Tajef városába vonult. E várost a Thakif nemzetség lakta; kies vidékben feküdt, szőlők és kertek közt, melyekben baraczk és szilva, dinnye és granátalma, kék és zöld füge, lotusz-virág bőven termett, mint pálmafa is, zöld és aranysárga gyümölcsök gazdag fürteivel. Mohammed rosszul választott. E város népe, fészke volt a legtudatlanabb bálványozóknak. Egy asszonyi kőképet imádtak, azt hívén felőle, hogy étellel bir s istennek leánya. Alig időzék köztök egy rövid hóig, s nemcsak nem hallgaták beszédeit, hanem üldözték, kicsufolták, követ dobáltak reá, s később oly dühösekké lőnek ellene, hogy a szolgák s gyermekek még a város falain tul is szidva s hajigálva kergették.

Ekkép onnan csúfosan kiüzetvén, darab ideig a pusztában bolyonga, mindaddig, mig hű szolgájának, Zeid-nek, sikerült őt titokban Mekkába visszavezetni, hol egy tanítványának hajlékában gondosan elrejtették.

Ily szomorú s bitang helyzetben találta magát Mohammed, hivatásának tizedik évében.

3.

Mennyei hivatását Mohammed belsőképen hitte-e? — ki tudná megmondani, de hogy vallásának igazságáról, minek terjesztésében fáradozék, mélyen meg volt győződve, az nem szenved kétséget. Ő, korában óriás jelenet volt, kifejezése egy tisztább vallás utáni váagnak, mely, talán öntudatlanul, homályosan, de a népben valóban élt. Ezért sikerült nagy műve. Ember mind czélt ér, ki egy nép s egy kor szellemi szükségének s hajlamának élő képviselője. Kissé megelőzi a kort, ezért üldözik, de azt kifejezi, képviseli is, s ezért követik, s így egy ilyen férfiú dicsősége nemcsak az övé, de a koré is, melyben él. S nem lehet tagadni, hogy az arab néppel ekkor egy titkos ösztön, a létezőnél észszerűbb, szellemibb vallást kerestetett.

Kadisa, Mohammed magányainak s mysticus ihleteinek hű társa, és Abu Taleb, a jó rokon s nagy befolyású pártfogó, sirban feküdvén, Mohammed helyzete Mekkában napról napra borultabb lőn. Szülőföldén ő törvényen kívül állt; kénytelen lévén elbúvni, mint egy gonosztevő, és még azon hiveire is, kik elrejtegették, veszedelmet hozhatott. Ha világi jókra törekedett, e volt-e az út hozzájuk? Hivatásának már tizedik éve volt betelendő, üldözéssel, szenvedéssel, viszontagsággal teljes tíz év. És még most is, hajlott korában, midőn mások élvet s pihenést keresnek, ő szándékában állhatatos maradt, s bár mindenét feláldozta, vagyonát, nyugalmát, hitelét, barátait, rokonait, — kész volt honát s nemzetségét is elhagyni, semhogy hitéről lemondjon.

Mihelyt a bucsujárási szent hónap megérkezik, búvhelyét azonnal elhagyá, s a mindenfelől összegyülekezett sokaság közé vegyülvén, igyekezék valami hatalmas tribust vagy várost megnyerni, mely őt vendégekép befogadja s hitterjesztési vállalatában védje. Sok ideig nem boldogult céljában. Kik buzgóságból jöttek Mekkába, undorral fordultak el a hittagadótul; kik világi hasznokra néztek, ovakodtak szövetkezni olyan emberrel, kit Mekka leghatalmasbjai üldöztek.

Azonban midőn egyszer Akuba halmán szónokolna, tetszését némely zarándokoknak különösen megnyerte, kik Játreb (a későbbi Medina) városából jöttek, s Mekkának zsidó lakosaival baráti viszonyban állottak. Ezekről ők már sokat hallottak a zsidó vallás hitágazatiról s egy Messiásról, ki eljövendő. Elbájoltatván Mohammed ékes-szólása által, s tanai és a zsidó valláséi közt több pontban összehangzást lelvén, mondák egymásnak: hátha ez azon Messiás, kiről a zsidók beszélnek? S e meggyőződés mindinkább erősödvén lelkökben, végre Mohammed hitére tértek.

De városukban belső villongás dulván, ekkor hozzájok még nem ment el Mohammed, hanem velök egyik legtanultabb tanítványát küldé el, ki ott mint térítő szép sikerrel munkálkodott. Csak három év mulva, midőn a medinai muzulmánok száma már hetvenre ment, jövének ők ismét vissza, s a prófétával ünnepélyes szövetségre lépének. Ő azt kívánta tőlök, hogy a bálványimádásról lemondván, az egy isten hitére térjenek; maga iránt jóban s roszban engedelmességet követelt; követőinek, kik vele oda mennek, pártfogást biztosított, — csak ily föltételek alatt kötelezte le magát hozzájok menni s nálok maradni, barátaiknak barátja, elleneiknek

ellene leendvén. »De ha ügyünk mellett el fognánk veszni, mi leend jutalmunk?« kérdék ők. »A paradicsom«, felelé Mohammed röviden.

Azon pillanatban, midőn szövetségét köté Mohammed, ellenei, Abu Szófián elnöksége alatt, ki időközben a kába őre s városi kormányzó lőn, gyűlést tartának, tanácskozva arról, mikép lehetne az új hit terjedését meggátolni? Némely azt vélte, legjobb lesz Mohammedet a városból száműzni; de ellenveték mások, hogy más nemzetségeket fogván majd megnyerni, élőkön boszut állana a városon. Némely javaslá őt tömlöczbe vetni, s ott tartani, míg meg nem hal; de ez sem fogadtatott el, attól tartván, hogy barátai ki fognák szabadítani. Végre abban egyeztek meg, legjobb lesz megölni, s hogy magokat Mohammed nemzetségének boszuja ellen biztossítsák, elvégezzék, hogy minden nemzetségből egy mártsa kardját a próféta testébe.

Este az összeesküdtek valóban meg is jelentek Mohammed lakánál. Az ajtónyíláson benéztek, látának egy embert köpenyébe burkolva a földön fekünni. Kissé tanakodván, végre beléptek, a zörejre az alak fölkél, és előttök álla nem Mohammed, de Ali, a hű tanítvány, ki érte életét így veszélyezte. Mert az összeesküvésről eleve értesült próféta Abu Beker-rel a Thor hegyére, egy barlangba menekült, hova ennek leánya három napon át titokban horda ételt és italt, s honnan ők ketten két teveháton menekülének Medinába, üldöztetve folyvást, de utól nem érve sehol. Csak Kobánál, Medina előtt, állapodának meg, hol négy napig időztek, s hallván az örvendetes hirt, hogy hivei a városban egyre szaporodnak, Mohammed a legelső pénteken tartá ünnepélyes bemenetelét.

Korán reggel könyörgésre híván össze tanítványait, miután az új hit főbb ágazatait egy beszédben nekik melegen előadta volna, Al Kaszva nevű tevéjére ült, s így ment be Jatreb városába, mely ez idő óta Medina-al-nebi-nek (azaz próféta városának) neveztetik,

Hetven lovag mint testőrség kísérte be. Oldala mellett Abu Beker ment. Néhány tanítványai pálmalevelekből tűzött árnyalót tartottak feje felett. S Boreida, a testőrség vezére, felkiáltván: »Ó isten apostola, ne mondják, hogy zászló nélkül mégysz be«, turbánjáról kendőjét leoldván, ezt mint zászlót lándzsájára tűzé, s vitte a próféta előtt. Városbeli követői tolongva jöttek elébe őt üvezelni, és zajos örömkialtásokkal kísérték. Mohammed, a honábul kikergetett, a bujdosó, kinek fejéért szülőföldre száz tevét ígért, így vonult be Medinába, nem mint hontalan, ki menedéket keres, inkább mint hódító, ki diadalünnepét tartja.

Kedvencz Ali-ja is nem sokára szerencsésen, de pusztákban bujdosása miatt fáradtan s vérző lábbal érkezett meg, mint háznépe is, köztök szeretett neje, a szép s ifju Ajesa.

Ez eseményt nevezik a történetben hedzsirá-nak vagy a próféta futásának, mely történt Kr. sz. u. 622-ik esztendőben, s honnan kezdve szokták a muzulmán irók az időt számítani.

4.

Mohammed, kortársainak előadása szerint, közép termetű volt, izmos és ideges, keze és lába nagy, ez mindig sarutlan. Ifju éveiben rendkívül erős s élénk volt, később vastag s nehéz lón. Feje nagy volt, minden részeiben jól kiképzett, s izmos nyakán erősen állt. Homloka ma-

gas, halántékai kiülők, átfutva szemöldéig nyuló kék erekkel, melyek, midőn indulatba jött, meg-megdagadtak. Ábrázata gömbölyded, fehér s kissé piros bőrrel, kifejezésteljes vonásokkal, sasorral, fekete átható szemekkel, csaknem összeérő szemöldekkal, nyílt s mozgékony szájjal, miből ékesen folyt a beszéd; kissé rendetlen fogai fehérek, fekete haja fondorítás nélkül ömlött vállaira, szakálla hosszú és dús volt.

Viselete rendszeren nyugott s egyenlő vala; ritkán tréfált, arcán többnyire komolyság s méltóság ült, de mosolygásában sok megnyerő kellem rejlett. Testalkata izmosb volt, mint ez az arab faj tulajdona, és ihlett s gerjedt állapotaiban volt benne valami lángoló és sugárzó, hivei a prófétai fény kiragyogásának mondták.

Nem szenved kétséget, hogy rendkívüli elméleti tehetségekkel bírt. Gyors felfogással, nagy emlékezettel, lobogó képzelődéssel és leleményes észszel. Neveltetésének mitsem köszönhetvén, ennek hiányát éles vizsgálódással pótolta, s puszta hallásbul és társalkodásbul képes volt elméjébe összehalmozni mind ama vallások ismereteit, melyeket vagy az ős idők hagyománya megőrzött, vagy melyek itt-ott, bár azon korban sűrűn kelve s enyészve, még életben voltak. Előadása komoly és mondatos volt, ihlett pillanatiban elragadó, mit nevelt szavának érczes és zengzetes hangja, mely öblös melléből szerte csengett, mint boltozat alatt a viszhang visszaverődik. Nyelve oly szabatos, szabályszerű, s tiszta volt, milyen tökélyre az arab nyelv sem előtte, sem utána nem emelkedett. Modora a keleti költőké, szónokoké s bölcséké volt, tele virágokkal, képekkel, aphorizmákkal s példálódó mesékkel, szóval, a nép geniusához a nép nyelvén szólott.

Ezért nem alap nélkül mondogatá ő koránját cso-

dának, mit többnyire Mekkában versenkint mondott tollba, abban sok különös, zavaros, homályos, de sok szép fölséges, magas eszme s gondolat is van; s ha meggondoljuk, hogy azt egy ember, s irástudatlan ember, emlékezetébül rakta össze, a művet bámulatosnak, rendkívülinek lehetetlen el nem ismernünk.

Ime néhány hagyományos mondása:

Midőn isten a földet teremté, ez reнге és reszketé, mignem hegyeket tőn rá, hogy velök megszilárditaná. Ekkor az angyalok kérdék: Ó isten, van teremtésedben erősebb a hegyeknél? És isten felelé: a vas erősb a a hegyeknél, mert ezeket az széttőri. És van teremtésedben erősb a vasnál? Igen, a tűz erősb, mert ez azt elolvasztja. És van teremtésedben erősb a tűznél? Igen, a víz, mert ez a tüzet kioltja. Ó uram, van teremtésedben erősb a viznél? Igen, a szél, mert ez a vizet meg-rohanja és mozgásba hozza. Ó teremtem, és van teremtésedben, mi a szélnél is erősb volna? Igen, a jó ember, ki alamizsnát ad; ha jobbja adván azt, balja elől eltitkolja, az ilyen ember mindennél hatalmasabb.

Szerinte minden jó tett szeretet. Szeretet, ha felebarátodra mosolyogva népsz; szeretet, ha őt jó tettekre inted; szeretet, ha a vándornak ösvényét megmutatod; szeretet, ha a világtalant vezérled; szeretet, ha az utból a követ és tüskét elhárítod; szeretet, ha az éhesnek ételt, a szomjasnak italt nyújtasz. Embernek valódi gazdagsága azon jókbul áll, miket felebarátaival tesz. Igen, meghalván te, a világ azt kérdi, mi vagyont hagytál hátra? de az angyalok, kik a sirban tőled számot vesznek, azt kérdik tőled: mi jó tetteket bocsátál magad előtt az égbe?...

Mértékletes és tartózkodó volt, szigoru megtartója

a böjtöknek, legtöbb idejét imának, elmélkedésnek, templomi szolgálatnak, vallási szónoklásnak, buzgalomnak szentelé; még mikor fejedelmi hatalma volt is, nem mint hódító, de mint próféta és apostol élt. Nem kedvelte a fényt s pompát sem házában, sem öltözetében, ő valóban nagyobb dolgokban akart kitűnni. Ruhái gyapjuszövetből készültek, néha yemeni gyapotbul, miket olykor ki kelle foltozni. Turbánt hordott akkép, hogy a rá kötött kendő egyik vége, vállai közt lefüggött. A selyemkelmét eltiltotta, ha csak másféle fonallal nem volt vegyítve, mint az aranygyűrűket is, — ő egyet ezüstből viselt, tenyere felé fordított fejére ezt metszetvén: »Mohammed, isten követe.« Tisztaságra igen sokat adott, a naponkinti mosakodásokat pontosan megtartotta. Két dologban mondhatni kéjzűzőnek; először a nőkben, összesen, de nem egyszerre, tizenöt neje volt, e részben az ősi szokást követte s célja volt örököszt kapni, de nem kapott, — másodsor az illatos kenőcsökben, mikkel szemöldét, haját, szakállát kenegette, s miről tulbuzgó tanítványai azt hirtelék, hogy e jó szag testének vele született s csodálatos illatozása. Szokása volt mondani: isten az örömet s gyönyört három dologba helyezte e világon: imádságba, illatba, nőbe, s mint ama kettő égbe emelkedik magától, a férfit égbe nők társasága emeli, kik ima és illat közt töltik csendes életüket.

Mig Kadisa élt, nem vett több nőt. Sok ideig aztán kettő volt, később több, azért is, mivel araboknál sok nő sok tribussal hozta rokonságba, s e rokonság legbiztosabb alap volt hatalmas szövetségekre szert tenni. Ott most is a családi összeköttetés a legszentebb s leg-sérthetlenebb frigy. Kadisának becses emlékezete a szép Ajesát csaknem féltékenynyé tévén, ez egyszer

mondá: »Nemde, isten adott neked helyébe szebb és jobb nőt?« »Soha, mondá Mahommed melegen, — soha nem adhat jobbat. Midőn szegény valék, dússá tőn; midőn mások hazugnak mondának, ő hitt bennem; midőn egész világ üldöze, ő hű maradt hozzám.«

Házi élete, patriarchák módjára, egyszerű volt. Ő, a később hatalmas próféta, pásztorilag élt, mint a legszegényebb arab. Ajesa neje maga beszélte, hogy néha egy hónap folytában sem raktak tüzet; élelmök szilva és viz volt, hacsak főtt ételt valamely jó barát nem küldött. Szolgái két nap egymásután buzakenyeret soha sem kaptak. Ő maga rendszeren szilvával és árpa-kenyérrel, téjjel és mézzel táplálkozik; szobáját maga söpré, maga raká meg tüzét, fejé juhait, hozá kutról vizét, maga foltozá ruháit, szóval maga szolgálta ki magát.

Az öregeket segítette, a betegeket gyógyította, a házatlanak hajlékot szerzett, a mosé körül az árvák, özvegyek, aggok számára színt építtetett, hol azok padokon ültek, s ezért a pad vendégeinek neveztettek, ajtaja a szükölködőnek és szerencsétlennek mindig tárva állt, a szegénynyel vagyonát készséggel megosztotta, a keveset mikor kevés volt, a sokat mikor gazdag lőn, azaz, ő soha sem lőn gazdag, mert a háborukban nyert zsákmányból őt illető részt vagy kiosztá a szegények és harcosai közt, vagy vallásos célokra fordítá, mondván: mit a szegényeknek adunk, szent letétemény, mit égben kapunk vissza.

A nőket jogokkal ruházta föl, kik addig semmi joggal nem bírtak: jogot kaptak elválni, örökölni, szerezni, s irántok a gyermekeket nagy tiszteletre kötelezte, mondván: egy gyermek csak anyja lábainál tart-

hat igényt a paradicsomra. Hívei közt, tizenkét emberből alakított kis csoportokban, behozta a kölcsönös barátság frigyét, miszerint azok egymással jóban s rosszban osztozni tartoztak. Meghatározta, hogy minden muzulmán vagyonának egy tizedét, mint alamizsnát, a szegényeknek adja, váltságául annak, mi birtokában marad. E törvény azóta az izlamban pontosan megtartatik, s célja meggátolni a roppant gazdagság s a kiáltó szegénység közti ellentét botrányát. Így veté ő meg követői közt alapját a családi szellemnek, a felebaráti szeretetnek és a jogbeli, vagyonbeli, kötelességbeli egyenlőségnek.

Kadisától egy fia volt Kaszim, kit gyermekkorában elvesztett, és négy leánya: Rokaja, Othmán neje; a szép Fatima, a hires Ali khalif neje; Zeinab, Abul Aszsz neje; Omm Kolthum, ki sógorához, a főlebb említett s özvegyült Othmánhoz ment nőül. Mohammednek még Máriátul, ki keresztyén származásu volt, lőn egy fia, Ibrahim, ki szinte korán elhalt. E szerint, az úgy nevezett zöld turbános emirek neki csak leányágoni maradékai.

Magány viszonyaiban másokkal mindig igazságos volt. Barátival úgy, mint idegenekkel, gazdagokkal úgy, mint szegényekkel, hatalmasokkal úgy, mint gyöngékkal egykép méltányosan bánt, s a nép szerette őt általában, mivel nyájasan fogadta őket s panaszait békésen, részvétellel meghallgatta, nem mint bíró s fejedelem, de mint apa és társ. Habár indulatosságra volt is hajlama, birt magán uralkodni, úgy hogy még házi körében is türelmesen és elnézőleg kormányzott, mint bizonyítá. Anasz nevű szolgája, mondván: nyolcz éves korom óta haláláig szolgálám őt, s bár érdemtelm volna gyakran, soha sem szidott meg.

5.

Ilyen volt s maradt Mohammed hivatásának elsőbb korszakában, életében egyszerű, vagyonában szegény, elveiben türelmes, szenvedéseiben alázatos és kitartó; téritéseiben fegyver mély hite s nyelvének ékesszólása volt. Csaknem a megváltó jellemének magasságára emelkedett, kinek hatalma s ereje tisztán a szelidségben, türésben, alázatosságban állott.

Medinába érkezvén, egy számos párt élén látta magát, állva részint azokbul, kik vele Mekkából menekedtek ide, részint kik itt szövettek hozzá, részint kik a pusztaság különböző részeiből naponkint csatlakoztak hitéhez. De bár tizenhárom évig folytonosan üldöztetett, csúfoltatott, sértegettetett, bár családja s nemzetsége miatta szegény, megvetett, bujdosó, ő maga számüzöttlön, s az ellenséges Abd Semz ág kapta magához Abdu Szofián vezérlete alatt Mekkában a hatalmat, talán tovább is, mint a szó prófétája s a hit mártýra folytatta volna békés szerepét: ha rögtön eszközök birtokába nem jut, mik az uralkodás s némileg a boszu terére ragadják. Hozzájárul, hogy a puszták lakói, kik hozzá csatlakoztak, bátor, veszélyhez s harcához szokott emberek lévén s a háborukban alkalmat látván gazdag martalékokra, Mohammednek csaknem lehetlen volt őket birni, igazgatni s megtartani máskép, mint ha csatavágyaiknak néha enged. Azonban, ha nem lehet is tagadni, hogy a térítő helyét ekkor a hódító foglalta el, s a prófétát a vezér váltá fel, ugy látszik mégis, hogy állandó s végcélja vallásának nyomatékos terjesztése volt, s ő megvala győződve lelkében, mikép isten azért adá kezébe a hatalmat, hogy vele éljen.

Alig pihente ki magát Medinában, tüstént egy mosét

építettett, fala földből s téglából volt, s a lombokkal takart födelet frissen kivágott pálmák törzsei tartották fel. Mintegy 100 négyszög rőf tért foglalt el, három kapuval, melyből egy rész Szoffat név alatt, a hajléktalan szegények lakául szolgált. Sok ideig nem birták elhatározni, isteni tiszteletre a hívők mikép hivassanak meg; harsonával e zsidók szokásaként? vagy magas helyen rakott tüzfénnyel? avagy dobveréssel? Végre Abdallah, Zeidnek fia mondá, mikép ő égi kijelentést vőn, hogy élőszóval kellene a hívőket összegyülekeztetni. Ez idő óta egész keleten naponkint ötször, a négy világsark felé, ekkép kiáltoznak a magas minaretekről alá a muezzinok: »Nagy az isten! Nagy az isten! Nincs más isten az istenen kívül! Mohammed isten követe! Jőjjetek imádkozni, jőjjetek imádkozni!« Melyhez este még ezt adják: »Édesebb az imádság az álomnál, édesebb az imádság az álomnál!« Ez igénytelen, sőt szegény moséban eleinte minden egyszerűn ment végbe. Este szilvafa-forgács-csal világított meg, csak később olajjal. Mohammed a földön állva szónokolt, egyik oszlophoz vetvén hátát, később egy alacsony szószéket csináltak neki, melyre három lépcső vezetett. Innen ő hol ülve, hol állva beszélt, támaszkodva egy korláthoz. Ugy mondják, beszéde mindig egyszerű és mindig megható volt, szavai felebaráti szeretetet, békét, jóakaratot, türelmet, s igaz meggyőződést leheltek, s az ihlettség pillanataiban tökéletesen elragadta hallgatóit.

De e mosé volt tanuja a második korszakbeli változásnak is. Itt kezdte a hódítást s a karduralmat hirdetni ama híres nyilatkozványában, mely röviden így hangzik:

»Több prófétákat küldö isten az ő különböző ké-

pességeiről tanuságot tenni: Mózes tanuságot tön irgalmáról és gondviseléséről Salamon bölcseségéről, fölségéről, dicsőségéről; Jézus igazságáról tiszta viselete, mindentudóságáról az emberi szivek titkainak ismerete, hatalmáról csodatételei által. De mind e képességek nem valának elegendők meggyőzni az embereket, még Mózesnek és Jézusnak csodatételei is hitetlenséggel találkoztak. Én tehát, az utolsó próféta, karddal küldettem Kik hitemet hirdetik, ne ereszkedjenek vitába s okoskodásba, de irtsák ki mindazokat, kik a törvénynek engedelmeskedni vonakodnak. Minden, ki harczol a hitért, essék bár vagy győzzön, bizonyosan dicső jutalmát veendi... A kard kulcsa mennynek és pokolnak. Ki a hitért szenved, tür, vagy hal, mindez ott fen, imádságnál és alamizsnánál magasb érdemnek vétetik....» S hogy bátorságot öntsön kebleikbe, ismételve mondogatá, mikép: mi örök idő óta el van végezve, azt el nem lehet kerülni, — senki nem élhet tovább, és nem halhat előbb, mint órája ki van jelölve, bár ágyában pihenjen, bár csatában vivjon, — és e tan az, miből a nép a praedestinatio hitét szivta.

És bár Mohammed nem engedé bántatni a hitleneket sem, ha adót fizettek s világi felsőbbségét elismerték; bár ő az így nyert kincset leginkább a hit terjesztésére forditá: mindez nem gátolá meg a felállított uj elv következményeinek kifejlését, mert minden elvnek megvan a maga élete, logicája, mely szükségképen kifejti magát, mint az elvetett magnak csirája, és így lőn belőle, a szelid philantropbul, vérontó harczos, a békés apostolbul türelmetlen parancsoló, a meggyőző szónokbul törvényhozó fejedelem. S ez idő óta hívőinek száma még inkább szaporodott; rablás, martalékos harcz mindig különös vonzalommal birt az arab népre, mely

gyermeksége óta majd védve magát, majd támadva másét, majd ismét nemzetsége sérelmeért boszut állva, vándor s némi haramia-életet élt. Ily szellemü népet még ő is csak úgy vezethetett, ha annak hajlamát egyben másban követte.

Mohammed valóban csakhamar három izben kísérté meg az ellenséges mekkaiak utazó karavánjait elfogatni, mikből csak a harmadikat koronázta süker. A hedzsira második évében meghallván, hogy Abu Szófián vezérlete alatt Szyriából ezer megterhelt tevéből álló karaván térne vissza Mekkába, ő 314 emberrel, de melyben csak két lovag s hetven tevés volt, elébe ment. Mit Abu Szófián megértvén, segedelemért Mekkába üzent, honnan 100 lovag és hétszáz tevés küldetett ki. Így történt köztük a csata Bedernél, mely Mohammednek első nagy csatája volt, s mely az ő diadalmával végződött. Elleneiből hetven hullt el, és ugyanannyi esett fogságba.

Ezután a Beni Kajnoka zsidók ellen mutatkozott szigorunak, kiket Medinából ki is üzött, számra mintegy hétszáz férfiut, javaikat elkobozván.

Mig ez Medinában történt, a mekkaiak boszut lihegtek, ingereltetve főkép Abu Szófiánnak erélyes neje Henda által, kinek atyja s bátyja Bedernél elestek. A hedzsira harmadik évében Abu Szófián 3000 emberrel, kik közt 700 pánczélos vitéz és 200 lovag vala, indula ki Mohammed ellen, ki csak hétszáz embert birt összegyűjteni, s ezek közt lovag kettő volt, vértet csak száz viselt. A csatát sok ideig vonakodott is elfogadni, de valóban bizván istenében, s ki sem kerülhetvén az összeütközést, Ohodnál a csata megtörtént, s nemcsak serege megveretett, de maga is megsebesítettett egy parittyá által, mely ajkát hasítá ketté, s egy nyilvessző által, melynek

feje arczában benmaradt. Ellenei őt halottnak hívén, egy napon visszavonultak, később újra Medina elébe mentek, a várost megrohanni; de Abu Szófián megtudván, miként Mohammed még él, jobbnak látá, egy évre békét kötven, diadalmasan Mekkába visszatérni.

E csata után Mohammed több apró harczeneteket tett Tabuk vidékén és a szyriai határszélen némely fajok ellen, melyek a medinai karavánokat kifosztották; a Beni Nadher zsidók ellen, kik őt megölni akarták, s kiket lakhelyökből is kiűzött; továbbá a Beni Mosztalek nemzetség ellen, mely Ohodnál a mekkaiakkal ellene harczolt. Mindenütt dús martalékot nyert, ez utóbbiaktól 200 fogolyt, ötezer juhot, ezer tevét.

De a mekkaikkal kötött egy évi fegyverszünet eltelvén, Abu Szófián ismét sikra szállt, s több tribusokkal szövöttekzén, Medina előtt tízezer fegyveressel jelent meg. Mohammed helyzete rendkívül nehéz volt; szemközt álla vele egy roppant számú tábor, ben a városban pedig a zsidók, különösen a Beni Koraidák, s egy más hatalmas arab nemzetség, (melyet ő ingatag hite miatt csak képmutatónak nevezett) valának titkos ellenei. Ezért egy persa eredetű tanítványának bölcs tanácsára a várost viz-árokkaal vétette körül, s habár arab szokás szerint egyes vitézek közt véres bajvívások történtek, ugy látszik Mohammed inkább titkos utakon igyekezett ellenének táborában a szövöttekzett tribusokat meghasonltatni. Ekép Abu Szófián nem tudván az arab harcvitelben egészen új és szokatlan vizgáton áthatni, s gyanu támasztatván elméjében szövetségeseinek hűsége iránt, türelmét veszté, s gúnyolván Mohammed félénkségét, ki bástya mögé buvik, Mekkába visszatért azon örök gondolattal, hogy később veend rajta boszút.

Ekkor Mohammed haragjának egész súlya a szerencsétlen, bár hibás Beni Koraidákra szállott. Kegyelmet remélvén, — mivel azzal kecségteték, — magukat nem sokára megadák, de a próféta által választott bíró, Szád Ibn Moad, őket egy lábíg kegyetlenül kivégeztette. Igaz, hogy mint kezdetben a zsidók leginkább hajlottak az új valláshoz, s kétkedve kérdezek: vajjon nem Mohammed-e a hirül adott Messiás, ugy később mellékes szer-tartásbeli kérdések miatt végkép elidegenedtek tőle; igaz, hogy vele s követőivel hűtlenül bántak, s élete ellen nem egyszer vetettek hálót; igaz, hogy látszólag frigyét kötvén vele, titokban ellene áskálódtak; de az is igaz, hogy semmi tribus irányában nem vetközött ki Mohammed annyira próféta nagy jelleméből. Őt ez ügyben nem annyira a kegyetlenség bélyegzi letörülhetlenül, mint azon kislelkű, alattomos, mindenesetre őszintétlen modor, miként azt végrehajtatni engedte; mert bár nem ő tette, de tőle függött, hogy meg ne történjék. Mohammed ily kislelkűnek, ily embertelennek, ily boszu-állónak sem azelőtt, sem azután soha nem mutatkozott, élettörténetében ez a legfeketébb lap. S mondhatni, ez eredete azon kölcsönös gyűlölségnek, mely a muzulmánok és zsidók közt azóta folyvást firól fira száll.

Hat éve mult el, hogy Mohammed Medinába menekült, s társai égő honvágyat éreztek meglátni szülőföldüket, Mekkát, annyival inkább, mivel e város még mindig minden arabnak szent volt. E vágyat Mohammed annál kevésbé akarta gyöngíteni, mivel ő az ősi vallást nem eltörölni, de megtisztítva helyreállítani óhajtá, melynek gyökere nemzeti hagyományoknál fogva Mekkában volt. Közeledvén tehát a szent hónap, midőn a bucsujárók bánthatlanok voltak, s ő kijelentést nyervén

égből: 1400 ember élén Mekkába indult. Ennek hire futamodván, a megfélemllett Koreisek lovagsereget küldtek ellene, de ezt Mohammed ügyesen kikerülte, s a hegyek járatlan szorosain sebesen és ügyesen áttörvén, Mekka előtt Hodeiba mellett tábort ütött s innen békés szándékáról a mekkaiakat értesítette. Célját ugyan nem érte el, mivel a Kábába be nem eresztetett, de a mekkaiak ez alkalmat jónak találván békét kötni egy oly férfival, kinek hatalma, tekintélye, befolyása egész Arabiában szakadatlanul növekedett, vele tiz évre szövetségre léptek, jogot adván neki és követőinek évenként egyszer Mekkába jönni, ott három napig időzni, és kegyes bucsujárásaikat elvégezni.

A hedzsira hetedik évében Kaibar városa ellen ment, melyet környékével együtt zsidók laktak. Már ekkor zászlóval járt, két zászlója volt, egyikén a nap, másikon egy fekete sas képe állt. Mintán több apróbb erősített helyeket bevett volna, Kaibart szállotta meg, hol veje Ali vitézségének csodajeleit adta. Sok idő múlva s csak tetemes veszteséggel vétetheték be az erős hely, s majdnem Mohammed maga is áldozatul esett, a zsidók neki mérgezett bárányhust adván enni. Ekkor egyszersmind különbféle fejedelmekhez, mint II. Kozru persa királyhoz, Heracliusz római császárhoz s az egyiptomi kormányzóhoz is követeket küldött, s felhivta őket vallását fogadni el, de süker nélkül.

Ezután, miglen ő Mekkába bucsut járnival ment, 3000 emberből álló sereget küldte a Mutai római kormányzó ellen, kinek alattvalója által Mohammed Szyriába küldött követe meggyilkoltatott. A később rettenetes hírű Khaled »isten kardja« mellék névvel, itt tüntette ki magát először, nehéz de fényes győzelmet víván ki a római seregen.

De mit leginkább óhajtja, az volt: birni Mekkát, szülővárosát, nemzetségének ősi bölcsőjét emlékezethaladó idők óta, a helyet, hol legszebb korát élte le, birni a Kábát, Izmaél maradékai kegyességének legfőbb tárgyát, a szent szekrényt, melyet gyermeksege óta imádott, — és ime e várost még ellenei birták, még a Kábát bálványok jelenléte fertőzteté meg. Itt tüzni ki az egy isten szellemi vallásnak zászlóját, e szent várost tenni az izlám székvévé, a központtá, hol Arábia valamennyi népei találkoznak, ez volt vágyainak végsője. S miért habozott volna? Parancsának sok ezer bajnok engedelmeskedett, puszták megedzett lakója mind, kik a napot, szelet, éhet, szomjat, esőt megszokták s a harczot inkább egy mulatságos vadászatnak, semmint veszélynek s fáradságnak nézték. Kedvelték ugyan a martalékot, de rendhez, fegyelemhez is szoktak, s bátorságuk nem fogyván, hadi tapasztalásuk öregbedett. Annyi győzelem után magukban s vezérökben erősen biztak, bennök a katona vak engedelmességéhez a hívő tanítvány dühös fanatizmusa járult.

Igaz, a tiz évi békekötés még fenállt, de itt, hol utasok, pásztorok s karavánok közt minden napi az összeütközés, Mohammed könnyen lelt ürügyet, ha ugyan szüksége volt rá, a frigyét felbontottnak nyilvánítani. Hatalma azonban Arábiában már oly félelmes volt, hogy a Koreisek siettek minden elégtételt megajánlani. Sőt maga a büszke, a hatalmas Abu Szófián jött hozzá követül, de bár mindent elkövetett, bár közbenjárásra Mohammed körében minden jelentékeny egyént felhivott, még nőit, leányait is, — czélt nem érhetett. Ő tehát maga a medinai moséban a béke megtartására újra megesküdött, de Mohammed nem járulván hozzá, őt az nem kötelezte.

Mohammed titkos terve lévén Mekkát véletlen meglepés által keríteni birtokába, 10,000 emberrel utnak indult, megtiltva dob- s harsonaszót, minden lármat, tábori tüzet, s választva hegyek mellékes utait. Elébe nagybátyja, Al Abbasz jött, ki neki hív rokona volt mindig, de vallását csak ekkor fogadta el. Ekkép érkezék ő Marr Azzahranhoz, Mekka mellett, a nélkül, hogy ellenei észrevették volna. Történt azonban, hogy egy éjjel Al Abbasz a város körül portyáztatván, két embert elfogott, kiknek egyike maga Abu Szófián vala. Omár, az erélyes, hős s fanaticus hívő, azonnal kardra akarta őt hányni, de Al Abbasznak sikerült foglyát Mohammed színe elébe állítani, ki részint nagylelkűség, részint fenyegetés által őt hívővé tette. Saját szemeivel alkalmá lévén csodálni a próféta fényes, pánczélba öltözött ropant hadát, Abu Szófián Mekkába siette, Mohammed nevében békét igérvén mindazoknak, kik, bár hitet nem változtatnak, de ellen sem fognak állani.

Mohammed pedig levetvén piros bibor öltönyét, fekete turbánt s durva zarándok-zubbonyt ölte magára, s napkeltekor imádkozva mene be Mekkába, nem mint hódító, inkább mint alázatos bucsújáró. Jelenlétében hajtatott végre életének nagy célja, t. i. a Kábának mind a 360 bálványá irgalmatlanul ledöntetett. Innen a Zem-Zem szent forráshoz mene inni s megmosakodni; majd hitágazatait magyarázva, a gyülekezetnek szónokolt, végre Al Száfa halmán állást foglalván, a vallására tért összes mekkai nép előtte ünnepélyesen elvonult.

A tömeg már ekkor hajlandó volt őt mint isteni lényt tisztelni, de ő minden személyes hódolatot eltávolított magától. »Miért rettegsz színe előtt? mondá egy embernek, ki félelemmel közelített hozzá. Én nem va-

gyok sem isten, sem király, én szülötte vagyok egy Ko-reis asszonynak, ki napon szárított hússal élt.« S midőn Abu Beker hozzá egy századot haladt aggastyánt vezetne, ki halála előtt a próféta ruháját illetni óhajtá, Mohammed mondá: »Miért mozdíták ki hajlékából e gyöngye seiket? én magam elmentem volna hozzá.« És szőnyegére ültetvén, mellét kezével barátságosan illeté, s vele buzgón imádkozott.

Türelme s irgalma e napokban valóban nehéz próbákön ment át. Legdühösb elleneivel, kik őt szegénynyé, becselenné, földönfutóvá tevék, rögtön szemközt találta magát. Hada, hívői s a medinaiak boszut lihegtek s reményltek Henda a kegyetlen nő, Vakza a vitéz Hamzának gyilkosa, Abdallah Ibn Szád a próféta egykori tollnoka s a korán meghamisítója ellen. Akármí volt legyen indító oka? szeretete kedves szülőföldre iránt, vagy vállalatának szerencséje enyhité haragját, vagy Mohammed valóban irgalomra hajlott természeténél fogva; el kell ismerni, hogy ő nem büntetett, csak megbocsátott. A történet szemére veti mint bünt, hogy hitét karddal terjeszté; mintha a keresztyénség kardnak nem szinte igen sokat köszönhetne! Azonban, ha Mohammed jellemét jól megvizsgáljuk, alig szenved kétséget, hogy ha ő világi hatalomra jutása előtt Jézusként mint apostol, mint reformator, mint vértanu hal el, pályája minden folttul ment maradt volna. Hivatása első időszakában ő hite, türése, magamegadása, végtelen kegyessége és a szó, az ige által volt nagy.

Mekkából egyszersmind apró hadcsapatokat küldött a szomszéd városokba s falvakba, a bálványokat ledönteni s lakóikat hitére téríteni.

Azon közben a thakefek, havazok, dzsozmok,

szádok s a hegyes vidéken lakó több beduin tribusok részint buzgóságból hitők mellett, részint hogy Arábiát egy növekedő kényuralomtól megóvják, szövetségre léptek ellene. Mit Mohammed megértvén, 12,000 jól fegyverzett embert személyesen vezérelt ellenök. Az ellenség táborára 4000 edzett bajnokot számlálván, a csata Honein mellett sokáig kétes, sőt darab ideig ezeknek vala kedvező, de végre a diadal a prófétáé lőn. Azonban a vert sereg egy része Tajef erősített városba vonta magát, melyet Mohammed 20 napon át hasztalan vivott, úgy hogy utoljára is alku által jutott birtokába; — de a vezér, Malek és tribusa, hitére áttértek. Ilyen háborukban serege mindig roppant martalékokkal gazdagodott, például ez alkalommal 6000 fogolylyal, 4000 unczia ezüstitel, 40,000 juhval, 24,000 tevével.

De a havazoknak Mohammed mindent, mi tőlök elvéteték, visszaadatott. A közbenjáró Halémának, egykori dajkájának leánya volt. Midőn e nőt, tej-testvérét, a próféta megismerte, tiszteletül fölkele ülő helyéből és alája saját köpenyét terité.

Efféle nagylelkűség, s különösen az, hogy jótéteményei által Mohammed a hitben még ingadozó mekkaiakat lekötelezni igyekezett, elégedetlenséget és féltékenységet gerjeszte a medinaiakban, mondván ők: ime, ő ellenségeit jutalmazza! ő utoljára is el fog minket hagyni, s Mekkába menend. Mire ő előhivatván őket, mondá: Halljátok meg, medinaiak! Nem viszálkodtatok-e hon egymással s nem én hoztam-e a békét közétek? Nem jártatok-e a tévely ösvényén, s én nem vezéreltelek-e igaz utra? Nem voltatok-e szegények, és én gazdagokká tettelek? Mint kihiresztelt csaló érkeztem hozzátok, de ti hittetek nekem; üldöztek, és ti védőim lette-

tek; száműztek, és ti befogadtatok; gyámtalan voltam, és ti segéltetek. Azt véltetek, hogy én nem érzem ezt? Azt véltetek, hogy én lehetnék hálátlan? Panaszkodtok, hogy a Koreiseket ajándékokkal halmozom, s nektek semmit nem juttatok? Igaz, én nekik világi jókat adok, de mert csak így lehet világi szívöket megnyerni. Nektek, kik igazak, hívők vagytok, adom — magamat. Ők juhokkal és tevékkel térnek haza, de ti isten prófétájával mentek vissza. Mondom annak nevében, ki Mohammed lelkét kezében tartja, hogy bár az egész világ térne egy oldalra, ti a másra, én veletek maradnék. Már most kérdem, melyik részt jutalmaztam meg jobban?

E beszéd a medinaiakat könnyekre fakasztván, fölkiáltának: mi osztályrészünkkel meg vagyunk elégedve; s miután Mohammed Mekkában még egy bucsút járt, s a város igazgatását elrendezte volna, Medinába visszatért, — nem feledvén el utjában anyjának, Aminának pusztai sirját fölkeresni, hol zokogva sirt, de mint hitetlen fölött nem imádkozott.

Hire Mohammednek villámgyorsasággal terjedt el Arabia legtávolabb tartományába, s naponkint uj meg uj tribusok követei érkeztenek, őt vagy mint prófétát elismerni, vagy adót ajánlani. Gondjai is meggyültek, az apostolihoz az uralkodói járulván, és szerencséjével együtt növekedett mind terveinek nagysága, mind statusférfiui belátása és tevékenysége. Ez időbe esik Tajef városának teljes meghódítása, s a hatalmas Tai beduin nemzetség főnökének, Adinak megtérése.

Utóbb ő idegen országokba szándékozott hitét átültetni, kivált miután meghallá, hogy a növekedő hatalmára féltékeny római császár, Heracliusz, ellene sereget

gyűjt. Erőfeszítéssel táborát Mohammed 20,000 gyalogra és 10,000 lovasra nevelé, s így indula meg Szyriába. Égető hőségben utazván az átkos hirü Hajaron át, csak Tabuknál üte sátort, honnan vezéreit hóditgatni a közel vidékekre kibocsátván, sok apró fejedelmet megtérített, de még több martalékot szerzett. Azonban a meleg évszak, a sereg fáradsága, tápla- s vízhiány, a római sereg nagysága, otthonról érkezett rossz hírek kényszeríték őt hadi utját tovább nem folytatni.

Közeledvén a szent hónap, s meggátolva köz s magán dolgai által, ő maga a zarándoklást nem végezhetvén, Abu Bekert küldé Mekkába, de utána ment mihamar Ali egy uj korán-fejezettel, melyben a kard uralkodása a legszigorubb értelemben kihirdettetett. Ez uj kijelentés szerint a hitetleneknek a megtérésre négy hónap adatik, minek végével senki nem kap kegyelmet, ellenök minden módon, minden időben, minden helyen, nyiltan és titokban harcz fog folytattatni, mig vagy megtérnek, vagy adót fizetnek, s még a szent hónap sem fog senkit a megtámadás ellen biztosítani. Szerinte ez év végével Mekkában hitetlen nem lakhatik, nemzetség- s vérbeli kötelék figyelembe nem vétetik, sőt a hívő minden közlekedéstől eltiltatik a bálványzókkal, legyenek bár legközelebb rokonai vagy legkedvesebb barátai.

Ekkor küldte a Verestenger vidékére s boldog Arábiába Alit, ki részint szóval, részint fegyverrel sok hívőket szerzett, és ez időtájban bukott meg Al Aszvad és Mozeilma, két ál-próféta is, kik kezdetben jelentékeny párt élén állottak.

6.

Azonban Mohammed kezdé sejteni, hogy ereje fogy s közeledik a sirhoz. Ibrahim egyetlen fiának ha-

lála, a folytonos magasztult lélekállapot, a feszített gondolkodás, elméjének örökös ingerültsége, sőt láza, mi nála tehetség és betegség volt egyszersmind, testi fáradtságok, az apostolság s uralkodás emésztő gondjai, s talán az említett megmérgezés is erejét megtörték. Ily előérzetekben határozta el életerejének utolsó maradványát egy bucsúzó mekkai zarándoklásra fordítani.

Ennek hire elterjedvén, városokból, falukból messze síkokról, szirtes hegyekből, szóval Arábia minden részeiből tolongva gyűltek a tribusok a zarándok-prófétát utolsó bucsújában elkísérni. Medina körül az árnyékos völgyekben ezer meg ezer sátor kelt mint egy varázsütésre, s oly szép, festői, csodálatos, mint új tünemény volt az addig vizáلكodásban élt népeket felebaráti egyetértésben szemlélni s egy közös vallásban egyesülve látni. Kiséretének számát némelyek 55, mások 90, mások viszont 114 ezerre teszik, s több száz volt az áldozatra szánt tevék száma, melyek virágkoszorúkkal s lengő színes zászlókkal fölczifrázva haladtak a sivatag homokán. Nehány mértföldnyi hosszú vonalt képezve mendegélt a tarka zarándok-tábor, hegyek ormain most felvillanva, majd völgy torkában elenyészve, s könyörgéseitől s buzgó jajjaitól visszhangozva zengtek a puszták.

Mekkába megérkezvén, bucsújárásában szorosán tartá magát az Ábrahám által megszentelt szertartáshoz, s ezen utolsó bucsújárása szolgál e részben a muzulmánoknak mintául maiglan. Gyöngesége miatt gyalog nem mehetvén, teveháton járta körül a Kábát, így mene a Zem-Zem szent forráshoz is, hol lenyiratván hajfürteit, azokat tanítványai drága ereklye gyanánt őrizték meg. Több izben, mint hattyu, ki végdalát énekli, szokatlan lelkesedéssel szónoklott a hitágazatokról, hol a

Kábában, hol a Szába halmán; itt egy tevehátrul, hogy a hegyoldalt, mint amphitheatrumot elborító sokaság által annál jobban láttathassék, — teve volt az ő papi-széke, illő szószerk a puszták oraculumának. Minthogy pedig betegség s számtalan szónoklás miatt hangja gyöngye s a tér nagy : maga a szabad természet volt; csengőbb hangu tanítványai bizonyos távolságra helyeztek el, kik a próféta szavait, mint felállított örök szájról-szájra átadván, azokat a számtalan hallgatók körében mintegy visszahangoztatták.

Egyik beszédét, talán ép az utolsót, a hagyomány csaknem szó szerint ekkép tartá fen :

»Ó emberek! figyeljete szavaimra, mert nem tudom, ha ez év elmulván, vajjon fogtok-e többé itt látni. Ó hallgatóim, én is ember vagyok, hozzátok hasonló ; a halál angyala bármely pillanatban megjelenhet, és parancsának engedelmeskednem kell.

»Legyetek irgalmasok és méltányosak egymás iránt.

»Mindenkinek élete s vagyona szent legyen mindenki előtt, mint e hónap és e nap a hívőknek szent.

»Tudjátok meg, hogy valamennyien meg fogtok jenni az ur előtt, ki cselekedeteitekről számot kívánand.

»Minden, ki letéteményt fogadott el, hűségesen adja vissza azt, midőn visszakéretik.

»Minden, ki felebarátjának kölcsön ad, kamatot azért ne kívánjon. Az adós ne adja vissza, csak a tőkét.

»A kölcsön adott összegek kamata eltöröltetik, kezdve azon összegeken, mikkel mások nekem tartoznak.

»A gyilkos többé ne boszultassék meg, kezdve azon, ki megölte öcsémet Rabiát, fiát Harithnak, ki Abd al Motálleb fia volt.

»Egy évben tizenkét hó leend, melyből négy különösen szent lesz.

»Ó emberek, ti birtok joggal hitveseiteken, mint ezek birnak joggal rajtatok. Az ő tisztök, házatokat paráznaság által meg nem becssteleníteni; ha ez ellen vétenek, isten megengedi őket elhagyni, sőt megfenyíteni, de nem halállal. Bánjatok velök kimélettel és gyöngéden. Gondoljátok meg, hogy ők hajlékaitokban olyanok, mint a foglyok, kik ur alá vannak vetve, és a kik magoknak semmit sem tartottak fel. Ők isten nevében nektek átadták testöket és lelköket. Ők egy szent letétemény, melyet isten bizott kezeinkre.

»Ó emberek, figyeljeteK szavaimra és vésséteK jól azokat lelkeiteKbe. Én nekteK egy törvényt hagyok, mely, ha hozzá állhatatosan ragaszkodtok, örökre megöriz a bálványozástól, a hitetlenségtől, a tévelytől; egy világos, érthető, határozott törvényt, a koránt, mely nekem az ég által jelentetett ki.

»Ó emberek, figyeljeteK szavaimra és vésséteK jól azokat lelkeiteKbe. Tudjátok meg, hogy a muzulmánok mind egyenlök és testvérek. Senki ne tulajdonítsa el magának, mi felebarátjáé, hacsak ő azt neki szabad akarattjából nem adja. Óvakodjatok az igazságtalanságtól, ez rátok örök kárhozatot vonna.

»Ó én istenem, — kiálta fel, mint egy ember, ki biráját bizalommal kérdezi, — jól betöltém-é hivatásomat?»

Igen, prófétánk, te azt jól betöltéd, — kiálta ezer torokból a nép.

»Ó istenem, — mondá a próféta több nyugalommal, — halld meg mellettem teremtésideKnek e tanuskodását.«

És szülővárosától örökre elbucsúzván, mint jött, Medinába visszatérel, s midőn már hozzá közel volt, megállapodott és fölkiálta: »Nagy az isten, nagy az isten! Nincs kivüle más isten, nincs neki társa. Övé a birodalom. Őt magát illeti dicséret. Ő a mindenható. Ő teljesíté, mit ígért. Ő állott szolgája mellett, és ő volt az, ki elleneit szétszórá. Térjünk vissza házainkba, s imádjuk és magasztaljuk őt.«

A hedzsira 11-ik évében Ozama, egy csak 20 éves ifjunak vezérlete alatt Szyria ellen roppant tábort volt küldendő, midőn betegsége borzasztó fejfájdalomban s örvöngő lázban nyilatkozva, rögtön megsúlyosult. Nehéz álmából éjjel fölébredve, egy szolgája kíséretében a temetőbe vánszorgott, és sírtól sírhoz menve, áhitatosan imádkozott a megholt hívőkért s egykori harczosaiért. »Örvendezzetek, ti lakói a sírnak, kiálta fel. Békésebb a hajnal, melyre ti ébredtek föl, mint az, mely az élőkre várakozik. Sorsotok az övékénél boldogabb. Isten titeket megszabadított ama vészeztől, mik őket fenyegetik, s melyek egymásra következők jőnek, mint éjjel a viharok, melyek közül az, a mi jő, sötétebb annál, mi elment.«

Azonban óráról órára rosszabbul lett, forró láz kinozta, s fején és testén fakadt hólyagokból vizek ömlöttek ki, mit ő a megmérgezés következményének állított. De mihelyt fájdalma szünet, Alitól és Abu Bekertől támogatva, a moséba kivánt vitetni, s ott haldokló hangon predikált, mondván: »Muzulmánok, ha közületek valakit valaha megüték, itt vagyok, üssön vissza ő is. Ha valakit szóval megsérték, itt vagyok, sérelemért fizessen sérelemmel. Ha valakinek vagyonát elvevém, itt vagyok, s vegye el mindenemet, mivel e földön birok. És ezek nem hiábavaló szók, senki ne gondolja, hogy

magának ekkép igazságot szolgáltatván, haragomat vonja magára. Harag és boszú soha sem volt természetemben.« És valóban egy ember felállá, s állítá, hogy neki Mohammed három ezüst dinar-ral adósa volna, mit Mohammed megtoldva azonnal kifizettetett, hozzá tévén: »Könnyebb itt a földön, semmint ott örökké szenvedni a büntetést.« Ugyanekkor egy más felállá, s meghatva a jelet ünnepiessége által, bevallá, hogy ő kétkedő, képmutató, tehát nem méltó tanítvány. Mire a haragos Omár ki akará őt a moséból vettetni, mondván: minek fedezed fel azt, mit isten eltűrt, hogy rejtve maradjon? De Mohammed megfeddé Omárt, szólván hozzá: Ó fia Khat-tab-nak, jobb e világon pirulni, mint a másikon szenvedni.

A következő pénteken (muzulmánok vasárnapján) a moséba nem birván menni, maga helyett oda Abu Bekert küldé, de ebből sokan azt gondolván, hogy ő meghalt volna, azonnal oda vitette magát, s így szólott: »Hallottam, hogy prófétátok halálának hire titeket megzavart; de melyik próféta élt örökké, hogy azt hívétek, mikép én soha sem hagynálak el? Minden úgy történik, mint isten elvégezte, s mindennek megvan kitüzött ideje, mit sem siettetni, sem késleltetni nem lehet. Én vissza fogok térni ahhoz, ki engem küldött, s hozzátok legvégső parancsom, hogy maradjatok egyesülve, hogy szeressétek, becsüljétek s támogassátok egymást kölcsönösen; hogy intsétek egymást hűségre s állhatatosságra a hitben, s jó cselekedetek elkövetésére; csak ezek által gyarapodhatik az ember, minden egyéb romlásra vezet. Én most előre megyek, ti mihamar követni fogtok. Halál mindnyájunk sorsa, senki se kísértse meg azt tőlem elfordítani. Éltem javatokra s halálom is javatokra leend.«

Ezek valának utolsó szavai közhelyen. Más napon könnyebben érzé magát, de javulása csak látszólagos volt, mert rögtön vonaglani kezdett. Azonnal meghagyta, hogy szolgálái legyenek szabadok, s mi pénz házában találtatott, azt a szegények közt mind kiosztani rendelte. Néha, ösztönileg, egy korsó felé nyújtá kezét, s a benne lévő hús vízzel kísérté meg ábrázatát megfecs-kendezni, bágyadt feje kedves Ajesa nejének ölén nyugodván, végre meredt szemeit égre emelvén, töredezett hangon mondá: »Ó isten, — legyen ugy! — a paradicsom dicsőült lakosai közt« — és meghalt.

Ajesa jajgatásai mihamar tudatták a ház s a város népével a nagy eseményt. A nép megrémült mint földrengéskor, mindenki oda hagyta dolgait, a Szyria felé indulandott sereg ellenrendeletet kapott, mindenki tudta, mi történt, de senki nem hitte. Hogyan halt volna meg? zúga a sokaság. Hát nem volt ő közbenjárónk istennél? Omár a rettenetes hős s a fanaticus hívő villogó pallossal kezében kiáltá: »Ő csak rövid időre távozott el, mint Mózes, Imrám fia, negyven napra a hegyre fölment, de mint ő, a próféta is vissza fog jönni.«

Az okosabb Abu Beker később megjelenvén, s a holtat megcsókolván, csak nehezen tudta a népet ily szavakkal megnyugtanni: »Valóban, ha csupán Mohammed volt imádástok tárgya, ő meghalt; de ha istent tisztelitek, az nem halhat meg. Mohammed csak isten prófétája volt, s osztá sorsát azon apostoloknak s szent embereknek, kik előtte elköltöztek. Avagy mivel meghalt, el akartok tőle fordulni, s hitétől elszakadni? De ne felejtsetek el, hogy hittagadástokkal istennek nem ártotok, hanem saját magatokra vontok kárhozatot, míg

isten áldásának teljét fogja önteni azokra, kik benne hisznek.«

Mohammed halála történt a hedzsira 11-ik, vagy Kr. sz után 632-ik esztendőben.

Teste megmosatván és tömjéneztetvén, három lepedőbe, két fehérbe, és egy jemeni csikos gyapjukelmébe takartatott, ezután ambrával, muszkkal, aloeszszel s egyéb szagos füvekkel elkészítetvén, keleti szokás szerint három napon át közszemléltre kitétetett. A fölött, hova temetessék, vita támadott. A mekkai származásu hívők Mekkába akarták vitetni, hol született; némelyek Jerusálembé, mely a próféták temetőhelye; a medinaiak megtartani óhajták a városban, hol menhelyet talált s hol nagygyá lőn. Végre a böles Abu Beker véleménye győzött, ki Mohammed akaratának lenni állitá, ott eltemettetnie hol a halál éri, s e szerint Ajesa lakában azon ágy helyén ásaték sir, hol kimult, és ott temetett el.

Most e helyen egy pompás, 165 lépés hosszú, 130 lépés széles mosé emelkedik, melynek midőn a hívő muzulmán távolrul meglátja fehér kúpjait s négy magas minaretjét, arczra borulva és buzgón imádkozva köszönti azokat.

Sok hívők járnak bucsúra ide is, de ez nem szent kötelesség, mint a mekkai bucsú az. Mit a keresztényének sokáig hittek, hogy vas koporsója négy mágnesoszlop közt légben függene, az elmés mesék országába tartozik.

Részrehajlatlan ítélő nem fogja tagadhatni ezek után, hogy bár Mohammed egy bizonyos időben inkább vezér s hódító volt, de életét úgy kezdte s úgy végezte, mint vallásos ember s mint kegyes próféta.

7.

Mohammed mind beszédeiben, mind a korában ismételve s ünnepélyesen kijelenté, hogy ő Mózes, Jézus s más isteni küldöttek csodatételeiben hisz, — hogy ő ember, ki közönséges anyától született s mint minden más ember, meg fog halni, — hogy ő neki a koránon kívül semmi más igazság ki nem jelentetett; mindez mitsem használt, a nép neki csodákat tulajdonított. Ugy látszik, már életében szájról szájra szárnyaltak róla efféle hagyományok, melyek halála után az idő folytával együtt szaporodtak. Mint a magas hegyek annál kisebbeknek látszanak, mennél messzebb távozzunk el tőlök, úgy ellenkezőleg a rendkívüli emberek alakjai annál óriásabbak, mennél nagyobb a tér s idő, mely tőlök elválaszt. A nép, a sokaság hasonló a veréb-csoporthoz, mely bámulva nézi a fejedelmi sast, mely közüle fölrepül, s midőn az a légben fölebb-fölebb emelkedve a magasban végre elvész, azt hiszi, hogy az a napba vagy az égbe szállt. Mohammed követőinél ez annál meglepőbb, mivel tekintvén a korán mint tan, az inkább egy philosophia, sem mint egy vallás, a mennyiben a vallás alatt a szó valódi értelmében dogmák s myszteriumok oly összegét kell értenünk, melynek forrása nem az ész, sőt a mely néha érvényt s elismerést az ész ellen követel. A korán csak egy főigazságot állított fel: egy az isten, melynek felfogására elég az emberi ész maga is; könyvéből minden tant, mi myszteriumot s a józan észszel megfoghatlan dogmát foglal magában, részletes gonddal kizárt. És ime követői, a dervisek, a világ e legnagyobb s legfinomabb mysticusai, minden cselekedetét, mit a mindennapi ész oly természetesen kimagyaráz, csodákból származtatják; hol van vallás, mely számosabb csodák-

kal s myszteriumokkal volna átszöve? Különben ez sorsa minden vallásnak. Ugy látszik, emberi elme a végtelen, a megfoghatlan, az örökkévaló istenhez nem közeledhetik a nélkül, hogy képzeletünk csodálatos eszméket, képeket, dolgokat ne teremtsen, ez talán már maga egy neme imádásának, s lélekben közeledvén a legfőbb lényhez, az ő közelsége az, mely földöntuli dolgok érzésére s átására szellemünket ez uj, e látnoki tehetséggel ihleti.

Mohammedről tehát a hagyományok sok csodát beszélnek. Jellemzésül néhányat el fogok sorolni.

Midőn dajkája Haléma magához vitte, a teve, melynek hátán ült a gyermek, szótehetséget nyert, s hirdette, hogy e gyermek a legnagyobb próféta, a főküldött, kedveltje a mindenhatónak.

Midőn három éves volt s a mezőn játszanék, Haléma látta, hogy Gábor angyal megjelenvén, mellét fájdalom nélkül kinyitá és szivét belőle kivévén, abból az eredeti bűn mocskát kinyomá, s megtöltvén hittel és prófétai fényvel, azt mellébe visszahelyezé.

Másodszor midőn szónokolna, égből egy galamb szálla le, s fülébe sugá, mit volt mondandó.

Midőn Habib, hires fejedelem, csodatételt kívána tőle, parancsára a hold, köpenyének jobb ujján bemenvén, bal ujján kiment, majd kétfelé vált, s egyik keletnek, másik nyugatnak indulván, az ég közepén újra egyesült.

Akkor, midőn Medinába menetele előtt Abu Bekkerrel a Thorhegy barlangjába bútt el üldözői elől, ezek őt a barlang szájáig nyomozták; de ime a nyílás előtt egy ákászfa nőtt, terepély ágain egy fészekben erdei gerlicze meleg tojásain ült, s az egésztest egy pók könnyű hálójával voná be. Mindezt látván a Koreisek, meggyőződtek, hogy ekkor a barlangba senki sem mehetett be.

Midőn Abu Szófián hatalmas tábora ellen Medinát vízárokkal vétette körül, szükségét szenvedvén néha a nép, ő ezereket tartott jól egyiptomi szilvával egy kis kosárból, mely azután is telve maradt; másszor egy sült bárányczomballal s egy árpaczipóval ezer embert elégitett ki, a nélkül, hogy az étek elfogyott volna; Tabuk városa mellett táborozván, serege szörnyen szomjazott, végre egy kutat találtak, de melyben csak egy pohárka víz volt, mit neki nyujtának, melylyel ő szomját oltván, a maradékot visszaönté, — mire egy zugó forrás bugyogott ki, melyet az egész tábor s a tevék ezrei sem bírtak kimeríteni.

Tanitványai minden győzelmeit láthatlan angyalsereg segedelmének s azon pornak szokták tulajdonítani, melyet ő a csata kezdetén, — kétségkívül jelképes szokásból, — az ellenség felé szórt. Megemlitendő még azon szörnyü kalapácsütés is, melylyel egy bérczet illetett, s melynek egy óriás szikrája egész boldog Arábiát megvilágítá, másik Constantinápolyt úgy, hogy benne a császári palotát lehetett látni, harmadik Persia fővárosának tornyait; — mindez előjele volt az izlám jövődő nagyságának.

Igy szólnak a muzulmán hagyományok. De más uton járnak-e a keresztyének hagyományai? Mit találunk azon kor szent iróinál? Különbféle csodák s természeti forradalmak leírását, mik Mohammednek mint Antichrisztusnak születését a világgal tudatták. Constantinápolyban borzasztó szörnyek születtek; bucsújárások alkalmával a kereszt a hívők iszonyu félelmére ingadozni kezdett; a Nil, a szörnyek ez ősanynja, két undok szörnyet szült, egy férfit s egy asszonyt, melyek felbukkanván a hullámokból, rémülve tekintének körül, és ismét elmerül-

tek; egyszer a nap egy harmadával kisebb lón, halvány, bús sugárokat eresztve magából, s éjjel mint égő kemence lángolt az ég, véres lándzsák futkosván rajta.

Egyik legérdekesebb hagyomány az, mely Mohammed éjjeli utját Jerusálemben s a hetedik égbe írja le. Ugy látszik, ez — legalább némi részben — tőle magától származik, de ő azt mint látnokijelentést kívánta érteni, mint utat, mit nem testileg, de lelkileg, ihletileg tőn. Ime adom azt Abulfeda, Al Bokhári és Abu Horeira arab történetírók után, de csak főbb vonásaiban:

Sötét s csendes éjszaka volt. Mohammed mélyen alvék, midőn fölébreszté egy szó: »Ébredj fel aluvó!« Gábor angyal állt előtte. Szelid és tiszta volt ábrázata, képe fehér mint hó, hajai vállaira omlottak, sok színű szárnyain kívül, öltönye gyönggyel s arannyal volt kihimezve.

Egy fehér paripát hozta Mohammednek, mind tulajdonaira, mind alakjára nézve csodálatost. Feje emberé volt, nyaka lóé, szemei fehérek mint hyacinth s fényesek, mint csillag. Sas szárnyai sugárokból állottak, s egész teste drága kövektől sugárzott. Kancza volt, s szemvakító fényéről s hihetetlen gyorsaságáról Al Boráknak, azaz villámnak, neveztetett.

Mohammed rá akarván ülni, a paripa vonakodva épett hátra.

»Légy nyugodt ó Borák, mondá Gábor, tiszteld isten profétáját. Soha nem ült téged halandó, kit isten jobban becsült volna.«

»Ó Gábor, felelt Borák, ki ekkor megnyerte a szólás tehetségét, nem ült-e engem hajdan Ábrahám, isten barátja, midőn fiát Izmaélt meglátogatta? Ó Gábor, vagy ez itt a közbenjáró s alkotója a hitnek?«

»Ugy van, ó Borák, ez Mohammed, Abdallah fia, boldog Arábia tribusaiból egy, s igaz hívő. Ő Ádám fiai közt a fő, isten küldöttei közt a legnagyobb, a próféták pecséte. Közbenjárása nélkül senki nem juthat a paradicsomba. A menny van jobbán jutalmául azoknak, kik benne hisznek, balján a gyehenna tüze, hova jutnak mindazok, kik tanításinak ellenmondanak.«

»Ó Gábor, felelt Al Borák, azon hitnél fogva, mely téged hozzáköt, kérd meg őt, hogy a feltámadás napján lenne mellettem közbenjáró.«

»Légy bizonyos, közbeszóla Mohammed, hogy közbenjárásom által be fogsz menni a paradicsomba.«

Ekkor hátára ülván, a mekkai hegyek fölött az ég felé emelkedett.

Midőn ég és föld között villámként repülnének, Gábor felkiálta: »állj meg Mohammed, szállj alá a földre, s imádkozzál, kétszer meghajtván magadat.«

Ez megtörténvén, szóla Mohammed: »Ó barátom és lelkem szerelmese, miért kívántad, hogy itt imádkozzam?«

»Mert ez a Szinai hegy, hol isten kiadá parancsát Mózesnek.«

Ismét repültek ég és föld között, mig Gábor másodszor nem parancsolá: »állj meg ó Mohammed, szállj le s imádkozzál, kétszer meghajtván magadat.«

Megtörténvén, Mohammed hasonló kérdést intéze hozzá mint előbb.

»Mert ez Bethlehem, hol Máriának fia Jézus született.«

Utjokat tovább folytatva a légben, jobb felől egy szót hallának: »Ó Mohammed, állj meg kissé, hadd szóljak veled; minden teremtett lények közt én hódolok neked legmélyebben.«

De Borák repült odább, s Mohammed nem állta meg, mert érzé, hogy nem dolga megállani, hanem az a mindenható s magasztos istentől függ.

Ekkor balrul halla egy hasonló felhívást, de Borák folyvást repült, s Mohammed nem állta meg. E perczben előtte egy bájtjeljes hölgyet látta, fölékesítve a föld minden kéjeivel és gazdagságival. Édes mosolylyal zengve szóla ez hozzá: állj meg, ó Mohammed, hadd csevegjek veled; én minden teremtmények közt leghűbb hódoló vagyok. De Borák folyvást repült és Mohammed nem állta meg.

Azonban Gáborhoz fordulván, kérdé tőle: »Miféle szók voltak azok, miket hallék, és ki volt ama hölgy, ki velem szólni kívánt?«

»Az első egy zsidó szava volt; ha vele szóba eredtél volna, összes nemzeted a zsidó vallásra térendett. A másik egy keresztyéné volt; ha rá hallgattál volna, néped mind keresztyén fogott lenni. A hölgy volt e világ minden gazdagságival, hiuságaival, csábjaival; ha rá hallgatsz vala, nemzeted az élet muló gyönyöreit választotta volna az örök üdv helyett, s mind el fogott volna kárhozni.«

Folytatván légi utjokat, Jerusálem szent templomának ajtajához érének, hol Borákról Mohammed leszállván, azt azon karikába köté, hova lovaikat előtte más próféták kötötték. Bemenvén, ott találá Ábrahámot, Mózes, Jézust s más prófétákat. Miután velük együtt imádkozott volna, égből egy fénylajtorja bocsáttaték le, mig vége a Sakrát, az az a szent alapkövet, Jákób kövét nem érte. E lajtorján ő, segittetve Gábortul, azonnal az égbe ment, gyorsan mint villám.

Jutván az első égbe, ajtaján Gábor kopogtatott.

Ki van ott? kérdé belőlről egy hang. Ki van veled Gábor? »Mohammed.« Kapott ő hivatást? »Igen.« Akkor isten hozta, s a kapu megnyílt.

Az első ég tiszta ezüsből volt, ragyogva boltozatán töménytelen csillagok, mik arany lánczokon függöttek. Mindenik csillagban őrt egy angyal állt, hogy abba rosz nemtők be ne menjenek. Midőn Mohammed belépe, egy öreg ember közelite hozzá, s Gábor mondá: »Ez itt atyád, Ádám, üdvendezd őt.« Mohammed tevé mint parancsoltatott, s Ádám őt megölelvén, gyermekei közt a legnagyobbnak s a próféták közt elsőnek jelenté ki.

Ez égben számtalan mindenféle állatok voltak, mik egykor angyalok valának, s jelen alakaikban istennél közbenjárók a föld különféle állatai mellett. Köztök volt egy fehér s oly csodálatosan magas kakas, hogy taréja a második eget érte, bár az 500 évi utnyira volt az első felett. E bámulatos madár minden reggel harmonikus zengéssel üdvözlé az urat. A föld minden teremtményei — az embert kivéve — felköltetnek szava által s minden nemebeli madarak hallelujáht vele versenyt énekelnek.

Ekkor a második égbe mene fel. Gábor kopogtatván kapuján, a leirt kérdések és feleletek után oda beeresztettek.

Ez ég csiszolt aczélból volt. Itt Noét találták, ki Mohammedet megölelvén, őt a próféták legnagyobbjának jelenté ki.

A harmadik égbe hasonló szertartások után jutván, ez drága kövekből állt s ragyogását halandó szem nem bírta meg. Itt ült egy angyal, megmérhetetlen magas, kinek két szeme egymástól hetven ezer napi járásnyira volt. Parancsa alatt száz ezer osztály fegyveres nép állt.

Előtte egy nagy könyv feküdt, melybe szakadatlanul irt s belőle kitörült.

»Ez, mondá Gábor, Azráel, a halál angyala, ki isten titkait ismeri. Az előtte fekvő könyvbe folyvást a születendők nevét írja, és belőle kitörüli azokét, kiknek ideje lejárt s kik azonnal meghalnak.

Ekkor a negyedik égbe mentek, mely a legfinomabb ezüsből volt készítve. A benne lakó angyalok közt volt egy, kinek magassága ötszáz nap járásnyi volt.

Külseje buslakodó és könnyek folyamai szakadtak szeméből.

»Ez, mondá Gábor, a könnyek angyala, hogy sirjon az emberek fiainak bünei fölött, s megjósolja a roszt, mi rájuk várákodik.«

Az ötödik ég a legtisztább aranybul volt. Itt Mohammedet Áron fogadta nyílt karral és üdvözlettel. A boszu angyala lakik ez égben, s örködik a tűz eleme fölött. Minden angyalok közt, melyeket Mohammed látott, ez volt a legirtózatosb és a legundokabb. Képe veres rézből látszott lenni, elboritva bibircsókkal s kinövésekkel. Szemei villámot szórtak s markában lángdzsidát tartott. Lángtól körülövezett trónon ült, s előtte veresen izzó bilincsek halmaza kélt. Ha ő így a földre lépendett, a hegyek elemésztődtek, a tengerek kiszáradtak s az emberi nem félelmében meghalt volna. Rá s felszolgáló angyalaira van bizva az isteni boszu végrehajtása a bűnösök s hitetlenek ellen.

Ezt elhagyván, a hatodik égbe szállának fel, mely átlátszó köbül volt alkotva, mi Haszalanak hivatik. Itt volt egy óriás angyal, félig hóbul félig tűzből, de a hó nem olvadt el, sem a tűz ki nem oltatott. Körülte alsóbb angyalok karban énekelték: ó isten, ki hót és tüzet

egyesítél, hívő szolgálodat így egyesítsd törvényed iránti engedelmisségben össze.

»Ez, mondá Gábor, az ég és föld angyala. Ez küldözi angyalait a földre népedhez, hogy ezt ők hitedre térítsék.«

Itt volt Mózes is, de a helyett, hogy őt örvendezve fogadta volna mint tevék a többi próféták, látására sirva fakadt.

»Miért sirsz?« kérdé Mohammed. »Mert benned egy utódot szemlélek, ki nemzetedből többet fogsz paradicsomba vezérelni, semmint én vezethettem Izráel pártos fajából.«

Innen a hetedik égbe menvén, ott Ábrahámtól fogadtatott. Ez áldott lak isteni fényvilágból van alkotva, oly földfölöttileg dicsőségesből, hogy azt emberi nyelv nem képes leírni. Egy lakosának leírása fogalmat fog a többiről is adni. Nagysága az egész földünket haladta, s hetvenezer fejjel birt; mindenik fejnek hetvenezer szája volt, mindenik szájnak hetvenezer nyelve, mindenik nyelv hetvenezer különbéle nyelvet beszélt, s mindez csupán a magas isten dicséretének éneklésével foglalkozott.

Miglen Mohammed e csodaszép lénynek szemlélésébe elmerült volna, hirtelen egy lotusz-fára ragadtaték, mely isten láthatlan trónjának jobbján virágzik. E fának ágai messzebb nyulnak szét mint milyen a tér a nap és föld között. Árnyékában több angyal örvendez mint száma a homoknak, mely a tengerben s valamenyi folyam medrében találhatik. Levelei elefánt füléhez hasonlók, s galyain ezer meg ezer halhatlan tollasok játszadoznak, énekelve a korán fölséges verseit, Gyümölcsei kedvesbek a tejnél, édesbek a méznél. Ha istennek minden teremtményi összegyülnének, egy e gyümölcsből

valamennyit kielégitené. Minden magva egy hűrit vagy mennyei szüzet rejt magában, boldogítani az igaz hívőt. E fábul négy folyam ered, kettő befoly a paradicsomba, kettő túl megy rajta, s belőle lesz a Nil és Euphratesz.

Ekkor Mohammed és égi kalauza ment az Al Mamúrba vagy az imádás házába, mely veres jáczintból és rubinból volt alkotva, s körülvéve örökké égő mécsek-től. Midőn Mohammed a kapun belépe, három edény nyújtaték neki; egyben bor volt, másokban tej, harmadikban méz. Ő azt választá s abbul ivék, melyben tej volt.

»Jól cselekvél, választásod jövendőtjeljes, kiáltá Gábor; ha a borból ittál volna, néped szerte szét fogott vala menni «

E ház hasonló a mekkai Kábához, s épen e fölött van az égben; naponkint hetven ezer felsőbb rendü angyal csinálja benne a hétszeres körutat, s Mohammed azt velök csinálta.

Gábor ennél tovább nem mehetett. De Mohammed gondolatnál sebesebben repüle végtelen ürön át, két rész benne fényes volt, egy szörnyen sötét. E feneketlen homályból kiérvén, félelem szállta meg, isten színe előtt találva magát, trónjától csak két nyillövésnyire. A legfőbb lény ábrázata husz ezer fátyollal volt befedezve, mivel dicsőségének látása a nézőt megsemmisítette volna. Kezeit kinyujtván, egyiket Mohammednek mellére, másikat vállára helyezé, ki belső édes kínos borzalmat éreze, mely szívéig s csontjainak velejéig hatott. Ezt követé édes kisugárzástól kísértetve, valami magasztos belső elragadtatás, melyet senki nem érthet, csak az, ki istenség közelében volt.

Ekkor istentől Mohammed több felfedezéseket kapott,

mik a koránban vannak, s egyszersmind meghagyta, hogy minden igaz hívő naponkint ötven könyörgést mondjon.

Midőn isten színe előtt eltávozott volna, találkozáván Mózesrel, ez kérdé tőle: mit rendelt vala isten? »Hogy naponkint ötven könyörgést mondanék.«

»És gondolod, hogy e munkát elvégezheted? Én már előtted megkisérlém ezt, megkisérlém Izrael fiaival, de hiában. Térj vissza, s kérd, hogy annak száma szállittatnék le.«

Mohammed visszatére, és neki abból tiz elengedett. De ezt Mózesnek elmondván, ez a negyvenet is sokalta. Mohammed ismételve visszatére mind addig, míg a szám ötre le nem szállitattott.

Mózes még akkor is ellenvetést tőn.

Nem térek többé vissza, válaszolá Mohammed, több engedményt pirulás nélkül nem kérhetek. És ezzel bucsut vévén Mózesről, elment.

Ugyanazon lajtorján, melyen égbe ment, innen a jerusálemi templomba le is szállt, hol Borákoṭ még mindig a karikához kötve találta, s reá ülvén, egy pillanat alatt ott terme, honnan elvitetett.

Mi illeti a koránt, jelen alaka nem Mohammedtől származik. A benne foglalt kijelentéseket ő különböző időben, különböző helyeken, különböző alkalmakkal és különböző személyek előtt tette, melyeket, ő irástudatlan lévén, vagy titkárai bőrre avagy pálmalevélre jegyeztek fel, vagy tanítványai pusztá emlékezetből később gyűjtöttek össze. Ez az oka, hogy sok homály, összefüggetlenség, ismétlés, ellenmondás vanbenne, bár sok magas, tiszta erkölcsi parancs, sok mély gondolat, emelkedett nézet és kivált sok költői ihletű szépség is. Csak halála után

szedette Mohammed egyik titkára Zeid Ibu Thabet által, utódja Abu Beker az egészet össze, de idő- és eszme-rend nélkül, mi a művet töredékessé és alaktalanná teszi, és miután az így kerengésbe ment könyvbe később tetemes hibák, változtatások s ellenmondó eltérések csusztak volna, harmadik utódja Othman khalif az egészet gondosan megvizsgáltatván s a különböző szövegeket egybevettetvén, mint igaz koránt állapítja meg egyet, a többi példányokat mind megsemmisíteni rendelvén.

E szó korán, al particulával: »Al korán«, írást jelent; a muzulmánok, par excellence, könyvnek is nevezik.

Mint Mózes törvénye, a korán is mindenre, dolgokra és személyekre kiterjed. Ez egy vallásos, polgári, családi és orvosi törvénykönyv egyszersmind. Kalauza a muzulmánoknak bölcsőjétől kezdve, kíséri azt az élet minden szakain át; ott áll halálánál, mutatván jutalmul neki a paradicsomot, ha élt törvényei szerint. Mindent szabályoz: az ember jelen és jövő életét. Meg kell vallani, hogy belőle az emberek boldogságának mély szerelme sugárzik ki; ez a munkának lelke.

Összesen 94 fejezetből áll, melyek egymás után különkülön hirdették ki a szerint, a mint a körülmények ilyen vagy olyan parancsolatot szükségessé tőnek; ez az oka, hogy benne nincs rendszeres összefüggés és sok ellenmondás van. Miután Mohammed magát a Mózes és Jézus által kezdett munka folytatójának mondá, sok ideig reménylte, hogy a keresztyénekkal és zsidókkal a hitben összeolvadhat, ezért e két vallás hiveiről ő dicsérőleg és kimélettel szól; csak utóbb, halála után, véres összeütközések következtében nyilatkozik ki köztök s a muzulmánok közt amaz éles ellentétel, hol mind két fél

a másikat hitetlennek, pogánynak nevezte; de ez a korán eredeti tanaival nincs összhangzásban.

A koránnak fő hibája, hogy dogmák s polgári törvények könyve egyszersmind. Ilyesmi a legtökéletesebb törvényhozás lenne, ha lehető volna, mert ekkor a lelkiismeret lenne a kormány, az alattvaló polgár s hívő lenne egyszersmind, égi és földi hatalom összeolvadna; de ez lehetetlen, miután a törvényhozó nem csalhatatlan. Hogyan is lehetne e kettőt összekötni; a polgári intévényeket, mik idővel, szokásokkal, haladással változnak, s a vallásos dogmákat, miknek jelleme, természete az örökkévalóság és változhatlanság? Hogyan lehetne összefűzni azt, mi örök, azzal, mi mulékony, embert istennel életet a halállal? Ép ezért a történet bizonyítja, hogy mint kezdetben a theocraticus kormányok a legerősbe voltak, míg tér s idő alattok, dolgok körülök nem változhattak; későbbben a legtespedőbbek s legjavithatlanabbak lőnek, midőn bennök az isteni folyvást állván, megváltozott az, a mi földi, emberi, szóval: mi változásnak van alávetve. Ez magyarázza meg, hogy első századokban az izlam oly ellenállhatlan hatalommal terjedt mint vallás, hogy utóbb mint birodalom oly gyors hanyatlásnak indult.

De a korán nem gátolhatta meg vallásos felekezetek támadását sem, bár Mohammed hirdeté, hogy ő az utolsó próféta s könyve istennek végső kijelentése. A törökök a Szunnát követik, mely a próféta tetteiről s szavairól fenmaradt hagyományok gyűjteménye; ez nekik a korán kulcsa, mint a catholicusoknál a szent atyák magyarázata, a bibliáé. A persák ellenben a Szunna tekintélyét el nem ismerik; azok ennél fogva szunnának, ezek siik-nek neveztetnek, s a gyűlölség a két felekezet közt határtalan.

Ezeken kívül vannak a Hakém-ok, kik Hakem kalifot ismerik prófétának; a Jezid-ek, a kik némelyben Zoroaszter tanait követik; a Szabin-ok, kik a zsidó szertartásokbul kölcsönöztek sokat; de körülmetéltetés helyett évenként keresztelkednek; és legujabban a hatalmas Vahab-ok Arábiában, kik a korán tekintélyét elismerik, de magyarázva a józan ész által, és kik bűnnek tartják embert imádni, legyen az bár maga Mohammed. Másrészről a tudósok a korán helyeinek magyarázatában egymástól végtelenül eltérnek; a bölcselkedők sehol nem oly nagy mesterek szörszálhasogatásokban, hypothézisekben, szellemi buvárlatokban mint keleten; tőlök ment át középkori tudósainkba e modor, mely nálok most is uralkodik. A dervisek rendei pedig a legábrándosb, legködösb, legmisztikusb tanokba sülyedtek el.

Különös! az izlam a lehető legegyszerűbb vallás, sőt inkább csak philosophia; mert inkább az észhez szól semmint a hívéshez; egy tiszta rationalismus az, mely egyszerűen deizmuszban végződik; alapelve: az egy tetetlen isten, cultusza: könyörgés és jótékonytság; ez minden, ez lényege; és melyik valláshoz társult több csodás, melyik szült oly számos mysticuszokat? Ugy látszik, az embernek nem kell az, mi egyszerű, neki csodás s természet fölötti kell, ő arra áhit, mi értelmét haladja, ő azt kívánja, mit meg nem foghat, mit esze által ismer, az őt ki nem elégíti; mi végre is azon véleményre vezet a figyelmezőt, hogy van az emberi lélekben egy érzékfölötti tehetség, melynek ép oly dolgok kellene, mik az észnek nem kellene, t. i. kellene mystteriumok, dogmák, szóval miket emberi véges elme meg nem foghat, vagy legalább ki nem magyarázhat.

8.

Ekkép kezdettől végéig lerajzolván Mohammed pályáját, nagyságához képest röviden, gonddal lényeges fővonásira, nem mellőzve apróbb részleteket sem, midőn azok jellemzők, és részrehajlatlanul, a mennyiben gyöngeit nem takargattuk, érdemeit nem nagyítottuk; itt magában merül föl két kérdés: egyik, mi ítélet mondandó az ő egyéni, emberi jelleméről; másik, a munka, mit ő végrehajtott, mi fontossággal bír és mi helyet foglal el az emberiség nagy történetében?

Mohammed próféta volt-e? Erre korunkban felelni fölösleges. Prófétának hitte ő magát? E kérdésnek megoldására szükséges előrebocsátanunk, mikép a próféta-ság azon alak, melyet keleten a szemit népeknél minden nagy forradalmak magokra öltenek, és e próféta-ság a monotheizmusnak szükséges következménye. Az ősnépek folytonos viszonyban híven magokat lenni az istenséggel, s mind a physikai, mind az erkölesi rendü nagy eseményeket a fő lény közvetlen akarata s cselekedete eredményének tekintvén, istennek e befolyását a mindenség kormányzatában kétképen fogják föl: szerintök az isteni akarat vagy emberi alakban megtestesülve nyilatkozik, ez az indusok fogalma; vagy az magának közlönyül egy embert választ ki, és ez a szemit népek prófétája. A szemit népek eszméje szerint isten s ember közt oly megmérhetlen távolság van, hogy közlekedés a kettő közt csak egy tolmács által történhetik, és a tolmács mindig különbözik a fő lénytől, kitől ihletését kapja. Az arab népnek e korban már volt elősejtelve valami nagy történendőrül, s tudván, hogy a zsidóknak voltak prófétái, ő is várta a magáét; többen támadtak is, de ismét eltűntek nyomtalanul. Mohammed maga

e várakozásban nőtt fel, s e részben osztá kortársai nézetét. Ő egészen korának s népének fia volt, de kimagaslult közülök, mint hegy a pusztából. Az bizonyos, hogy benne vallásos szemlélődésekre nagy hajlam volt, mit gyakori magány, sok böjt, folytonos imádkozás, ábrándos elmélkedé még inkább nevelt; s ha hozzáveszszük, hogy ő még testileg is idegzetes rohamoknak, elmelázaknak, lelki paroxismusoknak volt alávetve, hogy ily izgatott lélekállapotban neki gyakori s jelentékeny álmiai lehettek, mikre ő bizonyosan tartott, mint a Biblia férfiai hajdan tartottak, s kelet népei most is erősen tartanak: megfoghatóvá lesz nem csak az, hogy mások e természetlen állapotot alkalmasnak vélték égi látásokra, isteni kijelentésekre, hanem az is, hogy ezt ő maga is prófétasága jeléül vette. Meggyőződése oly mély volt, lelkesedése oly nagy, s egy isten hitével a bálványimádók buta sokasága közt oly magasan állott, hogy ő nem volt volna arab, ha magát ama nagy eszme birtokában érezve, az emberi nemzet vallásának megváltoztatására kiválasztott isteni követül, kinek neve nálok örök idők óta próféta volt, nem tekintette volna, és a mi testi gyarlóságban, t. i. az epilepsis egy nemében ő hihetőleg szenvedett, azt ő, bár hibásan, épen hivatása jeléül vette, ennek tulajdonitván későbbi, éber állapotábani magas tiszta, fölséges gondolatait.

Kétségkívül csalódásban élt, de jó lélekkel csalódott. Az első kijelentéskor maga is kétkedett, s azt félve közlé nejével Kadisával és a tudós Varakával; kétségét csak annak hite és ennek tudós tekintélye oszlatta el.

Ha őt valóságos meggyőződés nem vezérli, sokkal több józan észszel birt, semmint be nem látta volna, vállalata által mi veszélyeknek teszi ki magát. Képmutatás

soha nem bir a meggyőződés hatalmával, mint hazugság nem bir az igazsággal. Avagy mire számithatott? Gazdagságra? Kadisa által gazdag lett. Kitüntetésre? E pálya nyitva állt előtte, a Koreis fő-nemzetség legelőkelőbb ágához tartozván. Hatalomra? A Kába-örség s ezzel a város kormányzata nemzetsége kiváltságai közé tartozik, mire ő is igényt tarthatott, ha csendes marad, ellenben ha az ősi hitet felforgatja, épen saját jövődjét rontja le, nemzetségét ellenségévé teszi, mint polgártársait is, sőt az egész nemzetet, mely a Kábát egyetemileg imádta.

Hogy világi jó és szerencse, apostolságának indoka nem lehetett, bizonyítja, hogy térítgetéseit félve és titokban kezdte. Nem csak haszna nem volt belőle, sőt a dusból szegény, a becsültből megutált lón, bolondnak kiálták ki, nevetség tárgyává tévék, fenyegették, meghajingálták, üldözték, s elvesztvén vagyonát, atyafiai szeretetét, végre mint hontalan s földönfutó kerese bizonytalan menedéket, és — jegyezzük meg itt — azon érett életkorban, midőn az ember kiábrándulván, számítani szokott, s nem. szeret új munkába fogni, hanem a bevégzett épület enyhelyében pihenni vágy.

Midőn Medinába futott, nem is volt más czélja mint igénytelen mosét építeni, melyben vallásos ígét bántatlanul hirdethesse.

Igaz, látván ott, hogy mint próféta elismertetik, hogy mint fejedelemnek engedelmeskednek, hogy egy növekedő, hatalmas, harczias seregnek élén áll, viseletében tetemes változást veszünk észre. De csalódnék, ki azt hinné, hogy terveiből következett e nagy süker; a nagy s váratlan süker volt az, miből tervei születtek. Az apostolbul apródonkint hódító lón, de akaratlanul; ő

itt csak követte a népet, melyet föllelkesített, neki soha sem volt más célja, mint Arábia szétszakadozott tribusaiból a hitben s hit által képezni egy nemzetet.

Katonai diadalai őt nem tevék sem önzővé, sem dicsvágyóvá. Hatalmának fő pontján élete oly egyszerű volt, mint volt akkor, midőn szegényen bujdosott. Soha nem viselte ő magát királykép, mindenki jött ment hozzá mint azelőtt. Ha világi birodalomra áhitozott, honnan magyarázni meg, hogy azt megörökíteni családjában soha nem kísérlé meg? Mi kincset adóbul s martalékul szerzett, mindazt a hit terjesztésére, az özvegyek, árvák, rokkantak segítésére fordítá, ugy hogy kincstára rendesen üres volt. Halálakor sem egy arany dinárt, sem egy ezüst dirhem-et, sem egy rabszolgát nem hagyott, csupán szürke tevéjét Daldalt, fegyvereit s azon házat s földet hagyta hátra, mi nőinek, gyermekeinek és a szegényeknek maradt.

Meg kell még jegyeznünk, hogy mig más vallásalapítóknak, mint Mózesnek s másoknak élete titokteljes homályban vész el, ugy hogy mythusztól s legendáktól a valót megkülönböztetni lehetetlen: Mohammed élete mint egy nyílt könyv fekszik előttünk. Tetteit s szavait csaknem oly részletesen ismerjük, mint Lutheréit vagy Calvinéit, s így a kritika azokat szigoru bonczolás alá veheti. És mit látunk? Egy embert, kinek világi dolgaiban — jó- és balsors szerint — némi változást veszünk észre, de a negyven éves korában fölvelt prófétai alakhoz egy perczig sem volt hűtelen, eszközeiben különbözött, de nagy céljában soha nem változott, sőt még halálos órájában is, midőn az embernek sem oka, sem ereje nincs álarczát fentartani, — ő mint hívő, mint kegyes, mint vallásos, mint meghívott próféta mult ki, s utolsó szavai

reszkető ajkán a reményt fejezték ki, hogy nem sokára sorába lép azon prófétáknak, kik előtte égbe költöztek.

Tehát alanyi szempontból tekintve sem lehet őt képmutatással és csalással vádolni, kivált ha meggondoljuk azon fogalmat, melylyel a prófétáról birt, t. i. hogy az is ember, mint más, a kinek csodatételre tehetség nem adatott, hanem a legfőbb igazság, az egy, a testetlen isten létele kijelentetett. Minden esetre tiszta élete, hősi megtámadása nemzete balitéleteinek, bátorsága a bálványzók dühének ellenében, szilárdsága, melylyel azt Mekkában 13 évig tűrte, állhatatossága, mely szerint nem rettegett esztendőig köznevetség s egyetemes üldözés tárgya lenni, erős bizalma a sikerben, embererő fölötti csüggedetlensége a nehéz időkben, irgalmassága midőn hatalmas lőn, magasb dicsvágya, miszerint az eszme és nem a birodalom uralmára áhitott, kitartása a szó-noklásban, állandósága a könyörgésben, szakadatlan buzgósága, erkölcsi parancsainak nagy tisztasága, szelid humanitása, végre maga halála bizonyosságot tesznek meggyőződésének őszinteségéről, tisztaságáról és erejéről. Csak ember, ki mind e tulajdonokat együtt bírta, reformálhatta egy nemzet megromlott vallását. Mint bölcs, szónok, apostol, törvényhozó ő nagy volt, mint hódító csak szerencsés. Nem az ő személyes érdeme, hogy halála után kevesb mint két század alatt az izlam a hármás Arábián kívül, Persiában, Khorazánban, Tran-zokianában, nyugoti Indiában, Szyriában, Egyiptomban, Ethiopiában, Afrika egész északi részén, a Középtenger számos szigeteiben, Spanyolországban, sőt Gallia határain is uralkodott; de ez mind természetes gyümölcse volt azon nagy eszmének, mit ő termékeny magképen elvetett.

Mi a másik kérdést illeti, hogy Mohammed megjelenése mi fontossággal bír s műve mi helyet foglal el az emberiség nagy történetében? meg kell vallanunk, mikép nem mutat példát a világtörténet, hogy vallás oly rövid idő alatt s villámgyorsasággal annyira elterjedt volna. Nyolcz századot számlált már a keresztyénség, csak kettőt az izlam, s ennek követői amazéit tömérdek milliókkal felülhaladták. Jelenleg is csaknem egyensúlyban áll a két párt, a mennyiben a keresztyénség 220 milliót, az izlam 160-at számlál.

A kalifok udvara akkor nemcsak külső fényben felülmulta a keresztyén fejedelmek udvarait, de művészetben, irodalomban, tudományban is, különösen a csillagászatban s a természetismeret különféle ágaiban, sőt sok régi görög írók munkáinak első ismeretét Európa arab fordításokból merítette.

S a mi az izlamot kivált jellemzi, az abból áll, hogy míg igéreteivel az evangelium tulvilágra utalt, az izlam tanait már a polgári szervezetben rögtön létesíté. Nemcsak Indiában s általában keleten voltak a népek kasztokra osztályozva, egyik örökké csak élvezvén, másik örökké csak szenvedvén, léve közöttük a korlát áthághatlan nemcsak az élőkre, de azoknak maradékaira is világ végéig; de e társasági egyenetlenség a keresztyéneknél is fenállt, nemzet sulyosodott nemzetre, osztály osztályra; parasztot, kalmárt, nemest, papot, lényeges jogkülönbségek választottak el egymástól; ez végtelen jóra, az végtelen rosra volt kárhoztatva, s ama két osztály hasonlított a társasági épület alapkövéhez, mely az egésznek csak terhét hordja. S íme, midőn az izlam megjelent, a vallási reformmal a társaság alakja is egyszerre megváltozik. Kimondatván az egy isten eszméje,

a kasztok egyenetlen istenei szükségkép összedőltek s velök az osztályok is; nincs többé elsőszülötti jog, egyenlőség van a család tagjai közt, nincs elsőbbsége büszke régi nemzetségeknek az ujak felett, mind Ádám magzata, Ádám pedig porbul született; ki hisz, az polgárilag is mind egyenlő, mert a teremtés célja egy testvéri társulat s isten előtt minden ember kedves, s legérdemesb az, ki őt a földön legjobban szolgálja. Hogyan tenne emberek közt különbséget a társaság, midőn az isten nem tesz? A következtetés logikailag kikerülhetlen volt, és az izlam, bár az egész ó világ előítéleteivel szembezállt, irgalom nélkül alkalmazta azt.

Még a rabszolgaság is megszűnt lenni az, mi azelőtt keleten s a görögöknél és rómaiaknál volt. Ki hisz, bár rabszolga volt legyen, tagja lesz a társaságnak, s családi jogon kívül a legmagasabb hivatalokra igényt tarthat. Így váltak vásáron vett rabszolgákból az izlam legnagyobb emberei mind Ásiában, mind a török birodalomban, sőt voltak hosszú idők, midőn a legmagasb udvari rangokra az ut egyedül a rabszolgaságon át vezetett. Ime, ez valóban egy szokatlan czime a méltóságnak, a nemességnek. Lehet-e avagy csak képzelni is intézkedést, mi a régi rang-osztályozással kiáltóbb ellentétet képezne? Ez az izlamban egy genialis vonás; nem törülte el a rabszolgaságot, hanem elfogadta, s neki tartván föl a legfőbb polczot, ekkép megkoronázta.

Mi a keresztyénségben elválasztva van: ég és föld, azt Mohammed egyesítve adta. Az új dogmával ő egyszersmind új intézvényeket is nyujtott. Mint egy az isten, egy az emberi nemzet is, s következetesen tanához, a jogok egyenlőségét is kijelentette. Megmentvén az emberiséget a bálványoktól, azt az osztály s rangbeli egye-

netlenség járma alól is kivonta. Nemcsak új szentírást, de új társasági törvénykönyvet is hozott, minek czimlapjára az egyenlőség s szabadság volt írva; ne csudálkozzunk tehát rohanó terjedésén, ki állt volna e császnak ellen, egy pillanatban kaphatván új vallást s új jogot? Történet ilyesmire példát azelőtt soha nem mutatott.

Ezen kívül Mahommed az, ki a világ szinpadára egy új nemzetet hívott föl. Előtte az arab nemzet ismeretlen volt hona határain túl, s belől száz meg száz tribusra szakadozva, mint vadállat egymást emésztgette. Ő volt az, ki e nemzet keblébe elhintvén egy nagy eszmét, öntudatára ébresztette azon hivatásnak, mi reá e világban várakozott. S melyik nép vitt végbe nagyobb dolgokat? Más sok bár megingatott táborokat, országokat, királyokat, de mit alapított? E nép nem csak seregeket, alkotmányokat, birodalmakat, népeket, fejedelmeket, s millió meg millió embereket ingatott meg három világrészben, de megingatta az oltárokat, hamis isteneket, vallásokat, eszméket, meggyőződéseket s elfogadtatván az egy, a testetlen isten elvét, alapját veté meg egy szellemi nemzetiségnek, melynek tagja bár hol lakjék s bár mi nyelvet beszéljen, mind az, ki a hitben osztózik. Ez egy új neme volt a patriotizmusnak, mely fejül az istent, társaiul az összes emberiséget ismeri el.

De mint vallásalapító idézte Mohammed elő a legnagyobb foradalmat.

Különös esemény a világtörténetben, hogy ugyanazon nép, a szemit faj, a világnak háromszor mondá ki az isten egységét: Mózes, Jézus, és Mohammed által. És csaknem ugyanazon földön, Szyriában és Arábiában, mindig ugyanazon magányos pusztákban, hol az isten-

ség sem szent forások, sem szent berkek, sem más myszteriumok kellemes alakát nem ölthetvén magára, mintegy gondolatban, tehát testetlenül, szellemileg jelen meg a sivatagok vagy a csillagos éjszakák csendében. Mindenütt máshol a népnek tapintható istenek kellenek, csak Jehovah és Allah jelent meg e népeknek társ nélkül, magányosan mint egy lélek, melynek nincs árnyéka sem.

De ha elvben Mohammed istene az, ki Mózesé, fogalmában e két isten egymástól végtelenül különbözik. Jehovah csupán a zsidók istene; ez magának egy népet választott ki valamennyi közt, nem megtérítendő, de kirtandó a többieket. Ezért, hol a zsidó magát gyöngének érzi más népek ellenében, megelégszik, ha azoktól magát elkülönözheti. Mohammed egészen máskép fogta fel isten eszméjét; ő senkit és semmit nem kedvel részrehajlólag, az ő istene az egész világé s az összes emberiségé. Ebből látjuk, hogy Mohammed vallási fogalmában végtelen haladás van a zsidó vallás fogalma fölött, övé a zsidókénál annyival nagyobb, mennyivel egy népnél több az összes teremtés s egy tartománynál a mindenség. Innen van, hogy míg amaz Jerusálem falai közé szoritkozott s a körül összevonult, ennek épen ellenkezőleg hivatása volt világszerte kiterjeszkedni.

Mohammed érdeme az, ha Ásiában az anyagi panteizmus mindinkább s talán örökké tért veszt. Tele marokkal hánytá ő vissza a régi idők s bálványzók hiedelmeit, hogy egyet annál biztosabban fentarthasson. Csaknem dühös szenvedélylyel támad meg minden mást, mi ez egynek uralmát s tekintélyét veszélyeztethetné, de ez egyet bölcsen kiválasztá. Ki merné vitatni az egy, a testetlen istent?

E tiszta hit az, minek ő az emberi nemzetből 160 milliót örökre megnyert. S róla a korábban oly tiszta, nemes, magas, fölséges, szellemi képet ad, mi haladja az ó-szövetségit, s az új-szövetségit utóléri. És nagy kérdés, ott, hol ő általa most imádtatik az egy isten, Ásiában, Áfrikában, fogna-e már vagy mikor fogna az, a keresztyénség terjedése által imádtatni?

XVIII.

Török biró vagy kadi. Két török ítélet. A mekkai karavánbucsu vagy szent teve ünnepének leírása.

Utolsó napokban, miket Sztambulban tölték, az történe velem, miről nem is álmodtam volna, t. i. kadi (= biró) elébe kerültem. A bazarban némi emlékeket vásárolván, egy fegyverárosnak husz ezüst huszast kelle adnom, s felváltás végett neki egy száz frankos aranyat nyujtván át, ő ebből csak 20 frankot adott vissza, állítván, hogy az arany csak negyven frankos vala. Szerencsére egy olasz ismerősöm volt velem, ki Sztambult régóta lakta, s ő azonnal a legközelebbi kadihoz vezetett, ki rögtön a kalmárért küldte. Megvallom, ügyünkhöz nem sok reményem volt, mivel időközben a magára hagyott kalmár aranyomat könnyen kicserélheté, s valóban megérkezhén, ő mindent tagada és késznek nyilatkozéék pénzes fiókját a kadinak magmutatni. De alig pillantá őt meg a kadi, mindjárt fölkiálta: Ah te vagy az Mustafa? Ismerünk, jó madár. Legjobb, ha szád föl sem nyitod, mert hamis esküd csak bünödet nevelné. Ilyen ravaszságért már te többször valál idézve; mindig te

voltál a bűnös, s ennél fogva méltán következtethetem, hogy bár ez urak állításukat bebizonyítani nem képesek, te vagy a ludas, tehát azonnal fizess, büntetésedről másszor beszélünk.

Igy ítélte a mi kadink, röviden, komolyan s tökéletes hidegvérrel, és helyéből, hol keresztbe vetett lábakkal ült, meg sem mozdult. Csak hosszú száru pipáját vette ki szájából míg beszélt, melyet elvégezvén, újra dohányozni kezdett, s újra folytatta nádtollal írását egy könyvben, mely térdén egy deszkalapon feküdt. A törökök mind így irnak: térdeiken ülve; asztalt még a miniszteriumokban sem találni.

Midőn a kadtól visszatérénk, ismerősömnök mondtam: talán mégis illetet volna neki ajándékot adni, hiszen itt minden baksi'st (= ajándék) vár. Igaz, felelé, e rút szokás annyira el van terjedve, hogy magok a követek is kénytelenek minduntalan ajándékokat osztogatni. De jó, hogy ön nem tette, itt is van, mint mindenütt, megvesztegethető bíró, de van sok tiszta lelkű is, s ha ez azok közül egy, vele pórul járhatott volna. Becsületes kadi ilyesmit halálos sértésnek fogna venni. Ugy járhatott volna mint Bekir.

És hogy járt ő? — kérdém.

Ez egy gallipoli gazdag birtokos volt, ki kertjét nagyítani óhajtván, szomszédját minden áron meg akarta szerezni, de azt eladására semmikép nem birhatván, hamis tanúkat szerzett, kik állították, hogy szomszédja ő vele nemcsak megalkudott, sőt az összeg egy részét is fölvette. A kadi ismervén a vádlott becsületességét, ítéletében habozott, s nem tudván jobbat tenni, végzetének kimondását más napra halasztotta. Azonban Bekir a halasztásból azt következtetvén, hogy a kadi talán ajándé-

kot vár, s iete még az este öt erszény pénzt (= 575 v. forint) küldeni neki, mi elfogadtatván, elébe másnap teljes bizalommal lépett. S mily nagy volt öröme, midőn hallá, mikép a kadi a más féltől tanuk állítását követeli. Bekir jól tudta, hogy az lehetetlen, és így e faggatásokat részére kedvezőleg magyarázta. »Hát nincs tanud egy sem«? kérdé a kadi. »Ó jaj, bizony nincs,« felelé a szomszéd sohajtva. Csalatkozol, — mondá végre a kadi, — ime én öt tanut ismerek, kik melletted s Bekir roszelelküségéről tesznek bizonytságot! — s ezzel kihuzta az öt erszényt, és mind Bekirt, mind hamis tanuit a korán szerinti büntetésben elmarasztotta.

Igaz, mondá az olasz tovább, hogy a kadik közt nevezetes gazok is találtnak, kiknek roszasága a nép száján példabeszédekben él. Minden esetre a korán s a szent hagyományok a legmagasb képet adják a bírórul. »Valóban, — így szól a törvény, istenét s a prófétát árulja el a fejedelem, sőt az összes muzulmán társaságot, ha a birói hatóságot bár egy becsületes és érdemes emberre ruházza, azonban olyanra, kinél még erényesb és tudósb találtnék. Ember óvakodjék bíróságot vállalni, ha nem bir a hozzá szükséges tulajdonokkal, mert tőle majd isten veend számot. Ellenben a másoknál jobb és tudományosb embernek attól vonakodni nem szabad. Minden birónak szabálya legyen ajándokot senkitől el nem fogadni; sőt jól fog cselekedni, ha másokkal nem is társalkodik s vendégségekre, ebédekre meghívásokat soha el nem fogad. A birói testületet mindennel ellátni a közkinctár kötelessége, s mit az így kap, ne mint bér vagy di, de mint tartás és tápla tekintessék.«

De ez pium desiderium; nemcsak vesztegethető sok biró, de van sok furfangos is és a nevetségig sophisztiz-

cusz. Mindenki ismeri amaz antiochiai kalmár ügyében hozott ítéletet.

Bocsánat, mondám, én semmit sem hallék róla.

Az egész igen rövid, de érdekes is, tehát elmondom, felelé az olasz. A muzulmánoknál peres ügyekben szokás a koránra esküdni s néha hozzátenni — föltéve hogy az esküvő nő — mikép nejétől választassék el, ha nem mond igazat. Egy antiochiai kalmár ily esküt tőn egykor, s mivel gyönyörű nejét szenvedélyesen szereté, hirtelen hozzá adá: de csak huszonnégy órára. Azonban ép e záradék volt az, mi ellenfelében egy új eszmét költött. Nem a pör tárgyát, selymet és tevét vágyott ő ezután megnyerni, neki foga a szép nőre vásott. Tehát nem sajnált semmi áldozatot amannak állítását hamisnak bizonyítani be, s valóban, az ítélet részére is dőlt el.

Mit csináljon a szegény antiochiai kalmár? Borzadva gondolt a pillanatra, melyben imádott neje, ön hibája miatt, ellenfelének fog átadatni. Sorba járta a leghiresb ulemákat, de egy sem tudta tanácsolni, mert hisz a bíró csak azt mondta ki, mire ő kötelezte magát. Végre megtalálta emberét s fél vagyonát e ravasz ügyvédre költvén és a kadira, ezek ketten az ítéletet végrehajtáskor így magyarázták: hogy az ítélet értelmében a kalmár neje tartozván huszonnégy órára tőle elválasztatni s szeme előtt más férfi karjába feküdni, miután az Antiochia falai alatt fekvő Orontesz folyam, mint neve bizonyítja, férfiut ábrázol és így a törvényes ítéletnek teljesen megfelel, az elválasztott nő annak karjaiba helyeztetik s ott maradhat addig, míg ez neki és Orontesznek kölcsönösen tetszeni fog.

Ez az antiochiai kalmár története, legalább a görö-

gök ezt így beszél; de tudnunk kell, hogy a görög a törökről mindig rosztat beszél.

Másnap a karaván-ünnepet valék megnézendő. Négy fő ünnepe van a töröknek: a Ramazán vagy nagy böjt, mely 29 napig tart; a Beiram vagy böjtvég, mi három nappal áll s a mi carnevalunknak felel meg; a Kurban-Beiram vagy áldozatünnep Izmáel, helyesebben Izsák feláldoztatásának emlékezetére, ez öt napot vesz el, és ez utóbbi két ünnepen minden dolog megszűnik, mindenki új ruhába öltözködik, látogatást tesznek és kapnak, s nappal mint éjjel szakadatlan mulatozásban telik el. De a török ilyenkor a szegényekről sem feledkezik meg, alamizsnákat osztogat, a tizedet jótékony célokra fordítja; 200,000-re mehet a juhok, bárányok, kecskék száma, miket áldozatképen Sztambul népessége ekkor megöl, melynek husát barátai, rokonai s a szükölködők közt kiosztja. Előtte néhány nappal Rumeliából s Anatóliából bolgár pásztorok ezerekenként hajtják ide a nyájukat, melyek a város utcait s környékén a zöld tetőket bégetve elborítják. Az ártatlan állatok szarvai megaranyozvák, fejeiken s farkaikon talizmánok függenek, gypjaik veres, kék, sárga színre festvék s tarka szalagokkal és göndör papirszeletekkel felczifrázják. E nyájak rendszeren az Egri (= görbe) kapun ünnepélyesen vonulnak a városba, előtte a pásztorok vasárnapi öltözetben mennek nagy fehér s bozontos kutyáik kíséretében, s utánok lármás zene, csörgő dob, harsogó trombita, siró duda riasztja fel az alvó viszhangot. Egész Sztambulban nincs egy ház, sem egy család, mely ilyenkor egy állatot áldozatképen meg nem ölné.

Negyedik ünnep a próféta születés-napja, neve Meolud, midőn a szultán pompás menettel az Akmet-

moséba megy, ott átveendő a mekkai seik levelét, melyben ez vele a zarándokok szerencsés megérkezését tudatja.

De mint népünnep legérdekesb a karaván- vagy a szent tevebucsu, azaz a nap, midőn a mekkai zarándokok Sztambulból a szent városba indulnak.

A mekkai zarándoklás egyike az izlam öt fő-ágazatának, 631-ben Mohammed által szentesítették meg újra. Ez olyan kötelesség minden muzulmánra nézve, férfira s nőre egyiránt, mely alól magát elegendő ok nélkül ki nem vonhatja. Alóla csak a Seik-ul-izlam vagy a kerületi fő-imám oldhat fel, de a feloldott vagy képviselőt tartozik küldeni, vagy alamizsnát adni, körülbelől annyit, mennyibe utja kerülne, mely összeg a vagyontalan zarándokok segedelmére fordittatik.

A hires kalif, Harun-al-resid többször megtevé e bucsú utat, midőn pedig benne megakadályozva volt, háromszáz helyettest küldött, kik érette imádkoztak. Az Ozman fejedelmi házból csak kettő végezte e zarándoklást személyesen, I. Mohammed leánya, és Dzsem, II. Bajazet szerencsétlen testvére, a hires dalköltő, ki mint számüzött Civita Vecchiában, mint mondják, a pápa rendeletéből méreg által mult ki. A szultánok politikai okokbul nem távozhatnak el Sztambulból, de képviselőjök soha nem hiányzik, egyik a mekkai fő mollah, másik a Szura-Emini, ki mint ilyen a karaván-sereg vezére. E nagyszerű karaván-sereg alapítója I. Szelim volt 1517-ben, ki ekkor maga Mekkába mintegy 5 millió franknyi ajándékot küldött. Ennyit jelenleg a szultánok nem adnak, de mindenesetre tetemes összeget, s hozzá adjuk a szultánnök, vezérek, basák s más gazdag hívők ajándékait és számos szent hagyományok e czélszánt dús jövedelmét, több millióra megy azon pénz, mit

a karaván-vezér a szent városba évenként elvisz. E kincsnek rendeltetése részint politikai, belőle fizetik a puszták arabjait, kik a karavánt rablók s megtámadások ellen védik; részint vallásos, a menyiben utak, vizek, kutak, hidak, élelemtárak építésére s fentartására fordítatik azon utvonalon, melyen a karaván Damaszkból Mekkába megy. A többi pénz a szent moséra s Mekka és környéke szegény lakosainak segélésére adatik ki.

E buesú kétféle: évenkénti és hétévi. A zarándoklók száma majd több majd kevesebb, 30,000—150,000 közt változik. Sztambulból és Kairóbul indul el a két fő karaván-sereg. Amaz Damaszkban egyesül azon karaván-seregekkel, melyek Ásia különféle részeiből tódulnak ott össze. Damaszkbul 40 napig tart az utazás Mekkába, számitva, hogy a sereg naponként 12 órát megy; s a két város közt mintegy 60 állomás van, azaz ivó viz a tevéknek, és fődél az utazóknak. A kairói karaván Egyiptombul, Tripoliszbul, Tuniszból, Algirből, Maroccobul, Ethiópiából sereglik össze, mintegy 50—70,000 zarándokot számit, s a damaszkinál tiz nappal későbbben indulván el, Medina és Mekka közt, Beder-Hanin-nál találkoznak össze, öt hat nappal az ünnep kezdete előtt.

A karaván Sztambulból minden évben Redzseb hó 12-én indul el. Korán reggel a szultán 14 lapátos sajkán hajózott Tsiragán tengerparti palotájából az ó-szerajba, hol miután az ország nagyjait ünnepi pompában fogadta volna, ment a Nuri Ozmanja moséba imáját végezni. Innen a szerajba visszatérvén, a középkapu fölötti kioszknak egyik ablakában helyet foglalt, honnan az első és második udvarban összegyűlt karaván-sereg festői tarka képében gyönyörködött.

Itt-ott fénylő testőri lovagesapatok valának fel-

állítva. Köztök hullámozva tolongott a zarándokok változatos serege, melynek öltözete oly különbféle volt mint ábrázata, a szerint a mint, mely népfaj s mely országból származott. Leginkább feltűntek a puszták dervisei, kiknek piszkos hajfnadécai hosszan lefüggnek a szarvasbőrön, melyet köpenyeik fölébe öltenek. Mögöttök nők csoportja állongált, némelyik mezitláb, gyalog, keresve a magas platánok hűvös árnyékát, némelyik a kocsiban, melyről arany rojtu karmazsinpiros függönyök lógtak le. Középbén a téren az uti tevék megterhelve álltak békésen, oldalt az ortakapusi-kioszk rácsozatai mögött a szultán hárem-női látva, de látatlanul tekintettek ki.

Midőn a vezérek a karaván-rendet megállapíták, a Gülhane-kioszk melletti ágyutelep 21 lövéssel indulásra jelt adván, a menet elkezdett haladni.

Elől mene egy osztály huszár, fényes öltözetben s hangzó zenével. Utána jövének a fő Emir s a próféta ivadécai, uj zöld kaftánban s turbánaikon arannyal himzett zöld kendővel, valamennyi lóháton. Mögöttök a sztambuli polgármester, utána a galatai és szkútarii, ezek után a rumeliai és anatóliai ország-birák, s a legmagasb rangu ulemák és imámok lovaglának, ragyogó szerszámú paripáikat szolgálk vezeték, s mindeniket titkárai vették körül szinte lóháton, és ezek után a szultán udvarnokai jövének hasonlókép lóháton, gazdagon kihímzett zöld egyenruhákba öltözködve.

Ekkor a szultán törpéje tűnt elő, egy 40 hüvelyknyi magas emberke, oly borzasztó rut, mint rendkívül parányi, egy valódi babszem Jankó térdig érő fekete szakállal. Azt mondják róla, hogy igen elmés, igen mulatságos, de ép oly gonosz ördögke is. Udvari ünnepmeneteken rangja a nagy-vezér után van, valóban jelenté-

keny összeállítás! a leggyönyörűbb karcsu arab mént ülte, melyet dus szerszám fődött, mellette négy szolga ment, mögötte a szultán két kamarása lovagolt.

A törpét követte egy serege az udvari szolgálóknak és apródoknak, ezüsttel kivarrott köntösben, kiknek egy része ezüst füstölő edényekben aloeszt, tömjényt s egyéb illatos szereket vitt, más része hymuszt zenge, melyet néha néha e szavak »Allah! Allah hu Akbár« szakítának félbe.

Ezután a Szurra Emini vagy is a karavánvezér jött, hivatalnokaitól és szolgálóitól kísérve, mögötte a Muzdadzsi Basi (= jó hírek hozója), kinek tiszte a szultán saját kezével irt levelét a mekkai főnököknek átadni. E levél három selyem zacskóba tétetik, mely mindenik a császári pecséttel záratik be, s valamennyi egy becses zöld selyem kendőbe van bebongyolva. Lovát kantáránál fogva két lovász vezetvén, ő a küldeményt mind két kezével, a nyereg-kápa fölött magasan emelve tartá.

Végre a teherhordó két teve jöve. Ezek világi czélokra soha nem használtatnak. Állítólag azon tevétől erednek, melyen ült a próféta akkor, midőn Mekkából Medinába menekült. Bókolva hajólt meg a pór nép, fejére port hintvén, midőn e két szent állat mellette bután elballagott.

Az első teve pompásan vala felszerszámozva, kantár, farszj és hasaló drága kövekkel kirakott zöld bőrbül volt. Nyakán s farkán amulettek s talizmánok lógnak, homloka felett strucz tollakbul kötött magas bokréta ingadozott. Hátán ékesen faragott s hat lábnyi magas láda emelkedett arany szövetü szőnyeggel betakarva, mely fölött mindenféle színü tollbokréta és zászlócskák

lengettek. E ládában vitetik ama szőnyeg, melyet a szultán a Kába számára évenként küldeni szokott. Az egész állat drága takarókkal minden oldalról annyira be van fődve, hogy tagjaibul mit sem lehetne látni.

De még szentebb a második teve, melyen semmi nincs ama nyergen (= máhfil) kívül, mely mintájára van alakítva annak, melyet a próféta használt akkor, miből tevehátrul vagy itélt vagy szónokolt. E nyereg ezüsttel kihimzett zöld bársonybul van készítve mint a kantár s minden szerszám is mi rajta van. E két tevét számos lovász s egy tiszteletőrség kíséri s utánok megy a Hakim-ul-hadzs, vagy a karaván-biró, kinek tiszte a zarándokok közt, ha szükséges, itélni s rendőreivel a csendet s rendet utközben fentartani

Lármás, mondhatni vad zenétől megelőzve jöve ekkor a zarándokok egy része, vegyitve fanaticusz és szilaj tekintetű dervisekkel, kik tele torokkal zengték énekeiket. A zarándokok legtöbbsze a szegény néposztálybul való volt, kik hosszú lehántott botokra támaszkodva lelkesedve kiáltozák »Allah, Allah! Hu hu!« Ezeket egy csapat katonaság követé, körül fogva több öszvéreket, piros bőrbül készült szerszámmal gazdagon felczifrázotakat, melyek ékes ládákban részint a prófétáról maradt hét szent ereklyét, részint az évenkénti ajándékokat hordották. Három közülök különösen azon becses sátorral volt megterhelve, melyben e szentségek s a kincsek éjjelenként utközben őriztetni szoktak.

Az öszvérek után ismét zarándokok jövének és ezek után jött végre az oly csudálatos mint gyönyörű szerecsen lovagosztály, mely a menetet berekeszté.

Ilyenkor Sztambul összes népessége talpon van az ép oly pompás mint festői menetet szemlélni. És még

érdekesb látni midőn e karaván-sereg az öbölben hajókra, kompokra, s ezer meg ezer kaikokra ülve a tengeren áthajóz, — alig látszik tőlök a tenger tiszta hulláma: ilyen lehetett Xerxes táborá midőn az hajdanta a Dardanellákon átkelt.

De még ennél is szebb látni e sereget, midőn az ásiái parton, Haider-basa térén, Szkutari mellett összegyül s onnan utnak indul. Ez az egyetlen alkalom, hol Törökországban nők és férfiak szabadon összevegyülnek. Kíváncsiak és zarándokok, gyalog, lóháton és kocsiban lótnak és futnak; ez ismerősét keresi, ez barátaitól vesz bucsut, talán örökre. Gyermek, nők számárháton ülnek, széles napernyővel védve magokat a nap heve ellen. A gazdagok kocsikban kéjelmesen hevernek, szörpölve kávéikat, mikkel szolgálók kínálják, itt-ott a fák ágain lepedő hintákban gyermekeket ringatnak. Odább serbetárosok járnak fehér kötényben, ez itt aludtetej, az édes-séget, amaz pogácsát vagy jeges vizet s izletes gyümölcs-lét kínál. Lobogó tüzekeken üstök füstölögnek, mikben egyik főz, másik süt, a vendég soha sem hiányzik. Emez mint egy eleven kígyót tekergeti nyakára s meztelen karjaira a nyulékony czukrot, s ki mennyit akar, annyit vesz el belőle. Platánok s cзыprusok hűvös árnyékában nő és férficsoportok üldögélnek, kéjelmesen szíva az illatos dohány füstjét, s egy-egy zörejre az ágak közé fölpillantva, ha nem esik-e le valaki azok közül kik oda másztak föl, hogy az egész e magasbui jobban láthassák. Az ut mellett, mely Nicodemia felé visz, fekszik egy nagy temető, mely ilyenkor a nézők sokaságától elboritva mintegy megelevenedik, élő és holt, ember és sirkő összevegyül, s a tarka öltözetű élőket a kifestett turbános siremlékektől alig lehet megkülönböztetni.

Míg a kíváncsi nézők sokasága türelmetlenül várja az indulást, a zarándokok sietve foglalkoznak; ez bucsút vesz véreitől, az rakosgatja pogyászát, ez gyermekét csókolja meg utószor, az még valamit feledvén el, nejét inti vissza, ez visszanéz a szép Sztambulba, hol kedvesei vannak, az a messze ismeretlen távolba mélazva tekint mint egy homályos jövődbe. Minden jelenlévőt foglalkoztat a nagy látvány, a néző mulat, a zarándok gondolkodik, csak a néma sírkövek nézik hidegen czypruszaik közül a maradókat is, a menőket is.

Végre megszólal a katonai zenekar, jajgató keleti dalt fúva, mintha bucsút mondana, s a menet elindul. Elöl mennek a lovak, öszvérek, púpos tevék, szamarak, megterhelve sátorokkal, létrákkal, ládákkal s kosarakkal, mikben a sereg elesége van. Némelyik bársonnyal borított ékes szekrényt visz s fején fekete és fehér tollbokréták lengenek. Ezeket a szolgák, cselédek, szerecsen rabszolgák követik. Utánok jönnek a zarándokok; azok, kik a bucsút már egyszer megjárták, zöld turbánt viselnek, mindeniknek kezében van egy vándorbot, soknak vállát egy bárány, kecske vagy özbőr fedi, a legnagyobb rész rongyos, de festői köntöst hord, és egy hosszú póznát, melynek végén kosárka függ, melybe a jó szívű kegyesek adományaitat hányják. Látni itt mindenféle népet, mindenféle viseletet: cserkeszt, bosnyákot, törököt, arabot, áfrikait, herélteket, derviseket, s egymás mellett halad a szegény gyalog, mezitláb, és a gazdag, ki izmos teve hátán selyemernyő alatt árnyékban élvezi a dohányzás andalító kéjeit. Némelyek nemes eredetű méneken lovagolnak, gyöngyházás hosszú puska függ vállaikon, övük tele törökkel, s nyergeik hüvelyéből ezüstös pisztolyok ragyognak elő. Végre jönnek az állatok, melyek

a szultán s más előkelő basák ajándékaival vannak megterhelve. Ezeket a Szurra-Emini és fegyverzett nagy kísérete követi, és egy katona osztály, de mely utóbbi csupán pompa kedvéért van itt, mert ez a karaván első állomásától a fővárosba visszatér.

Én is egész odáig elmentem, s másnap hajnalban egy dombtetőről nézém, mint folytatta pusztai utját a magára s sorsára hagyott karaván. Egy nyomtalan ösvényen párosával vagy egyenkint menvén állat s ember egymásután, ez 50,000-ból álló sereg oly hosszú vonalat képezett mint egy keskeny patak, mely kigyózva tekerereg át egy homokos lapályon. Eleje a vonalnak a távol ködében már rég elveszett, míg közepét s végét csendesen mozogni s haladni láttam. E látvány nekem oly bánatos volt. Szívemet ellágyulni éreztem. A hitben, bár az ne legyen a mienk, van valami magasztos. Vallásuk így rendelvén, bátran s nyugodtan mennek ők a nagy utra, elhagyva szüleiket, nőiket, gyermekeiket, félbeszakítva dolgaikat, terveiket, s megválva a bájos Sztambultól, a kies öböl hullámainak édesen mormogó zugásától, a platánok hüsében csörgő kuttól, égető hőségben, kietlen pusztákon, folytonos magányban majdnem hat hónapig utaznak, hogy egy gondolatbeli jót cselekedjenek. S ki tudja, visszatérnek-e? A fáradság sokat kimerít. Néha tápjok fogy el, többször vizet nem találnak. A sivatag nem nyújt betegnek puha ágyat, a szárazság az egészségest is megöli. Ha oroszoknak s tigrisek körmei ellen van fegyverök, de gyakran áldozatai lesznek rabló tribusoknak. Igen sok nem látja közülök többé kedves szülőföldét, egy bizonyos évben belőlök 40,000 holt el utközben!

E bucsút pusztákban járó karaván sereg az emberi

élet leghivebb képe a földön. Esténkint egy kut s néhány pálmafa körül megtelepedvén, tábort képeznek és ezer meg ezer sátor emelvén, úgy tűnik ez föl mint egy város, mely varázsütésre támadt. De másnap hajnalban mindez eltűn, nyoma sem marad a pusztában, kivéve a tüzhelyeket, melyek még soká füstölögnek magokban.

Mint az elment karaván csapat üres tüzhelyén, úgy állunk a megholt ember és az elveszett nemzetek s birodalmak mögött és álmélkodva sohajtva kérjük magunktól: itt élt ő, itt állottak ezek, és hova lettek?

XIX.

Sztambulból elutazom. Hajón a dervissel újra találkozom. Véleménye Magyarországról. A török birodalom történetét velős kivonatban elbeszéli. Megmagyarázza, hogy a török állodalom alapelve szabadság és egyenlőség, hogy a szultán nem korlátlan ur, s vallási dolgokban nem bír pontifex hatalmával. Gondolataim a török birodalom jövőjéről. A Dardanellák.

Hiában, gyarló az ember, elvégre mindennel betelik. Bár Sztambul páratlan világváros, örökké kies vidék, kezdtem szépségeit megszokni, hiányait megunni. Ujra erőt vőn rajtam azon csüggedtség és fájdalom, mely hazából kiüzött. A szerint a mint e keleti élet megszűnt nekem uj lenni, a bús emlékezet homályos fátyolával, mint halotti lepellel borítá el fájó lelkemet, s minduntalan otthonra, és hon hársfák árnyékában ama sirdomb-csoportra gondoltam, mely hazámban egyetlen birtokom.

E csodás világ itt egy időre elrészegíté elmémet. De ez sem tarthatott örökké. Mi tartós az életben? Mi nem üres s mulékony csalódás? Boldog, ki szépen álmo-

dik és későn ébred. Egy ilyen álom volt az én életem itt; váratlan pompa, ismeretlen szokások, az emberi alakok öltözetek, épületek változatossága, a természet csodaszépsége, a tenger zúgása, az ég tisztasága, mind ez elszórakoztatott, mint uj tárgyak s játékok a siró gyermeket elszórakoztatják.

Midőn a tavasz zöld pásittal s virágokkal borítja be a sirhalmot, némileg megvigasztalódunk. De ősszel, midőn a szél azokat meghervasztja, s száraz kóróin kívül semmi sem marad, a kopasz domb kietlen tekintete szívünket újra s még jobban elszomorítja. Lelkem s képzelődésem élénk foglalkozása volt az, mi itt bánatomat egy időre velem elfelejtette, de az erejéből vesztvén, ez annál sötétebben lépett föl, s már nemesak mint bánat, de mint szemrehányás is, hogy felejteni tudtam.

E percz óta Sztambulban nem volt nyugtom. Hová menjek? Nem tudom. Mi után vágyok? Nem ismerem. Mi és merre vonz? Semmi különösen. Én nem hasonlítok fecskékhez, darvakhoz, s a költöző madarak seregéhez, melyeket tavaszkor és őszkor titkos vágy uj uj hazába von, én szél és felhő vágnék lenni, mely hol magasan, hol alant, hol keletre, hol nyugotra száll, s bár megállapodik néhol, de sehol nem telepedik le; hazája a világ, kedve a szabadság, ösvénye a levegő-ég. Talán Jordán vizét s Jeruzsálem falait nézem meg, vagy Egyiptomban a titokteljes Szphinxet, az óriás pyramisokat, Thébe s Memphisz roppant templominak borzalmas omiadékait, — a csodák ez országai, a temetők e birodalmai azok mik némileg vonzanak.

Mit csináltam? Követtem bujdosási vágyamat, s épen egy török gőzös lévén Szmyrnába indulandó, rajta magamnak egy helyet bérlék. A hajónak ugyan még

azon este utra kellett volna erednie, de egy kormány-sürgönyre várakozván, az éjjelt az öbölben töltöttük. Csak más nap hajnalban vontuk föl vitorláinkat, s én korán a hajófedelen valék, hogy Sztambul gyönyörű tekintetén még utószor legeltessem szemeimet.

Pompás nyári reggel volt, a tenger csendes, a szél kedvező, az ég tiszta, s hajónk, mint egy eleven hal, vígan metszé a ragyogó hullámokat. Midőn az ó Szeraj-foknál a Marmara tengerbe fordulánk, dörögve szólaltak meg vízhangzó ágyulövések, miknek ismétlődő hangjai a távolban tompán elenyészvén, a sugár minaretek — ezekről a muezzinok csengő szóziati hívák imádságra a hívőket. Így kezdődik itt minden nap, isten nevével költetnek föl az emberek.

Röpülvén hajónk, még egyszer szemlét tarték a bájvilág tündérszépségeinek összegén. Csaknem érinté az a Szeraj falában azon lejtő nyilást, melyen — a monda szerint, — a hütlen odaliskokat, egy kígyóval s egy macskával zsákba kötve a tenger hullámiba taszíták. Hány ilyen keceses testnek volt e nyilás utolsó útja! Jobbra emelkedik a víz közepén Leander tornya, mely mint egy fehér alabástrom-oszlop kél a kéklő habok mélyéből; tul az ásiái oldalon, a festői Szkutari háta mögött egy uj roppant katonai laktanya tünik föl száz meg száz ablakával, izmos tornyokkal szögletein, mik fölött a félholdas zászlók veres színben lobognak; tovább a tenger rezgő hullámain a fejedelmi szigetek csoportjai leszállt felhőkkinnt úsznak, és messze, igen messze a bithyniai Olymphegyesúcsok hóval boritva tündöklenek, a kelő nap sugáraitól rózsaszínt kapva; balra, az európai oldalon hajónk vitorlája csaknem érinti a fekete kőfalat, mely még a rómaiak korából való, sorából busan te-

kint le ránk rovátkos falaival, a barna hét-torony, hova egykor a követek zárattak; lábait a vén épületnek a mormogó tenger nyaldossa, míg hátával egy emelkedett halomnak dől. A törökök Jedi-kulé-nak, a görögök Heptapurgon-nak nevezik. Öreg már, még Zeno császár építé, tehát omladozó félben van, de váralaku, nehéz, sötét tekintete annyival szebb hatásu, mivel föltünő ellentétet képez azon lebegő, ragyogó kupokkal s gyertyaszál könnyüségü minaretekkel, melyek mögötte Sztambulból ifju életben s mosolygó színben emelkednek.

Azonban hajónk haladt, haladt, s a szerint távozott, vonult vissza Sztambul is. De még órákig csodálhatám szépségeit; a szerint, a mint ösvényünk fordult, változék a kilátás is, s minduntalan egy új kép volt az, mi szemimnek mutatkozáék. Ha egy része eltűnt, más tűnt elő, az egésznek rajza majd közeledett, majd távozott, most kinyílt egy öböl, majd egy fok emelkedett föl, s az egész egy színpadi tetszős diszitmény volt, mely felvonáskint változik. De apródonkint szemeim elöl elvesztém a kedves kioszkokat, mik a tengerben fürödnek, a halmokat függő kerteikkel, a platán, orgona. fige s jázmin borította hegyoldalokat, a márvány mosékat napfényben égő ércz kupjaikkal, a magas fehér minareteket, a komoly cziprusokat körülbúgva galambok seregétől, a tarka színü házak amphitheatrumát, s végre a galatai s új szeraji torony is eltűnt a távolban, — a szép álomnak pusztá emlékezete élt lelkemben.

Utazóink legnagyobb része muzulmánokbul állt, kik nem örömet búvna szobába, hanem inkább kedvelnek a hajófüdelen puha szőnyegekre letelepedni. S miután pogyászaikat nem adják a kapitánynak át, hanem tanyáik körül felhalmozzák, képzelhetni, hogy annyi

láda, kosár, nyereg, lószerszám, butor, fegyver, szőnyeg közt sétálni mi tér sem marad. Kivált ha még hárem is van, mely körül egy sátorot vonnak fel, s ajtajánál egy szerecsen rabszolga fegyveresen ül, ki vad tekintettel kerget el mindent, ki a sátorhoz csak közeledik is.

Sétálásom közben a nagy árbocz tövénél egy derivist vevék észre, ki épen arczra borulva imádkozott. Ez volt oka, hogy arczát nem láthatám. Csak később veték ismét történetesen rá egy pillanatot, s szeme ennyimmal egyszerre találkozván, Ali barátomat ismertem föl benne.

Nem mondhatom, mennyire megörvendeztetett e véletlen találkozás. Huszonnégy óra óta az egyedüllét terhe iszonyuan nyomta keblemet. Soha nem éreztem ennyire a közlekedés szükségét, s hiában tekinték köröskörül, nem találtam embert, kit ismertem, vagy ki engem ismert, avagy a kivel megismerkedni kívántam volna. Valóban rohanva ugrottam hozzá, s oly szenvedélyesen öleltem magamhoz, mintha apám lett volna. Ő is nagy örömet nyilvánított, bár komoly méltóságát nem vesztette el, csak szemei lángoltak ősz szemöldjei alatt. A körüllevők pedig bámultak, midőn látták, hogy egy kereszttyén s egy dervis oly forrón összeölelekezik.

»Örömmel látom, hogy találkozásunk önnek is kedves, — mondám én, — de hogy van az, hogy önt e véletlen kevésbé lepi meg?«

»Mert én meg voltam győződve, — felelé ő, — hogy mi még az életben találkozni fogunk. Hol és mikor? azt nem tudtam, de hely és idő a dologban nem az, mi figyelmet érdemel. Tudja ön miért kellett nekünk a földön találkozoznunk?«

»Mert szeretettel viseltetünk egymás iránt.«

»Nem.«

»Mert a sors úgy akarta.«

»Ez oly felelet, mely mindenre illik, de semmire sem áll.«

»Mert a végzet könyvében így volt megírva.«

»E válasz egy az előbbivel, ön csak a szót változtatta. Különös, hogy önök nyugotiak, mindent, mi nem az emberi akarattól függ, vagy a véletlennek tulajdonítanak, mintha történnék egy magasb ok nélkül valami, vagy pedig azoknak keresésében a földi élet anyagi viszonyain túl nem mernek menni. Hiszen az élet e földön csak egy oly tünemény, melynek szülő okai istenben, a lelki világ örök törvényeiben keresendőek. Az anyag a földön támad s enyész is el; majd elválik, majd összerokonul, és így módosul bizonyos törvények szerint, miket az ész, ha buvárkodik, képes mind kitalálni, mind meghatározni. De nem ez az eset a lélekkel és szívvvel, a gondolattal és érzeménynyel. Ezeknek természet-e tulvilági, melyek valódi ismeretére elvont szemlélődés vezethet. A lelki dolgokhoz a kulcs az égben van, ki itt kezdi vizsgálódásait, csak az fogja a lelki embert érteni, s megmagyarázni, benne mi másoknak homályos. Azt gondolja ön, hogy például szeretet s gyűlölség az emberekben a földön támad? csalatkozik. A lélek ezeket s egyéb tulajdonait magával hozza onnan, honnan ered. A lelkeknek sokféle seregei vannak; melyek ott rokonok, azok itt alant is rokonszenvet éreznek egymás iránt, s ha távol vannak is, nincsenek elválva, ha nem látták is egymást nem ismeretlenek egymásnak, de a kik ott elkülönözték, azok itt a földön is mint idegenek haladnak el egymás mellett. Ezért midőn én önt először megláttam, úgy fogadtam mint lelkileg régi ismerőst a tulvilágból, kitől elválni mindig fájdalmas, de

találkozni vele nem meglepő, hanem természetes, mint természetes ha két ismerős utas ugyanazon ösvény különböző fordulatain hol itt, hol ott találkozik. Én tehát, ha nem reményltem is önt látni, de soha nem ütközöm meg, ha embert látok ugyanazon lélek-családból, melyhez én is tartozom.«

E pillanattal fogva én nem menék le hajószobámba. Csendesesen a dervis mellé telepedém a puha szőnyegre, s ő mint egy szives házi ur illatos kávéval, dohánnyal, bárány-czombos rissel ellátván, míg a hajó lágyan haladt a nyugalmas tengeren, mi folyvást beszélgeténk, úgy hogy álmom szemeinkre egész éjjel nem jöve. Ő Szmyrnába, onnan Bayruthba, innen Bagdadba szándékozték, hol a szerzetnek, melyhez tartozik, hat hét mulva nagy gyűlése fog tartatni.

Szórakoztatni óhajtván bánatomat, minek borongását arczomon mihamar észrevette, nemzetünkről s hazánkról tudakozódott, úgy hogy ezeknek csaknem egész történetét el kellett neki beszélnem. Ő türelmesen hallgatott mint egy néma szobor; a török igen tud hallgatni, csak néha-néha, midőn előadásom lankadt, szóla közbe, s oly mély és messze vágó kérdéseket tőn, mik nem egyszer zavarba hoztak. Ki veheti rossz néven, ha az ember dicséri nemzetét? ha lángoló ecsettel rajzolja szenvedéseit? ha okát ezeknek másokban, és nem nemzetében keresi? A török szomszédság gyászos s vég következményeiben eldöntő lévén hazánk mult és jelen sorsára nézve, alkalmasint többször tulesordult panaszsom keserv-pohara, s lehet, hogy épen a török nemzetre is kiömlött. Mint egy hiv ő, ki gondosan felügyel a kincsre, melyet rábiztak, ő rendesen ekkor szólónka rövid kérdéseivel közbe. És én siettem azokra válaszolni; csak

később vevén észre, hogy minden kérdése egy esel, egy hurok volt, hogy mindenik egy szokratesi mesterfogást rejtett magában, úgy hogy nem egyszer képtelen valék szegény nemzetem s hazám roppant politikai hibáit elpálastolni.

»Igaz, mondá a dervis, mi török és magyar, századokon keresztül sokat ártánk egymásnak kölcsönösen, s mi nektek többet, mint ti nekünk. De miért? nem mivel katonánk vitézebb, a vezérlet okosabb volt, hanem a hadviselés gondolata volt jobb. Mi mindig az ellenség földén hadakozánk, ez roppant előny, mert mindig azon nemzet szenved többet, melynek országában a háboru folytattatik, megveretve visszavonulánk és ti nem üztetek, győzve uralkodánk nálatok.

»Polgári és műveltségi fejlődéstöket megzavarhatuk, de bizony nem mi vagyunk okai, ha mind értelmileg, mind politikailag nagy nemzet nem levétek. Ti már öt század óta valátok keresztyének és tagjai az európai státuscsaládnak, midőn mi Európába jövének helyet foglalni. Szabadok valátok igaz, de ezen kívül az ipar, művészet, szorgalom mi kincseivel birtatok? Mi nagy művek s emlékek pusztítását vethetitek szemünkre? Becses képtáraitokat égettük össze? Érez szobraitokat s nagy embereitek márvány emlékeit romboltuk le? Királyi lakokat, fényes palotákat dultunk szét? Nevezd meg ama hires egyházakat, miket sajnálva emleget a romjain ülő utókor! Valóban, dicső épületekkel hazátok soha sem ékeskedett. Hegycsúcsok tetejét számos lovagvár koronázta, de ha ezek nem állnak többé, jól tudod, hogy nem a mi vétünk. Virágzó édent sem találtunk mi országtok földén, hogy annak elpusztításával vádolhatnátok. Sárból épült, s náddal és szalmával fedett fal-

vakat találtunk mindenütt, melyek, ha ma leégnek, másnap hasonló alakban könnyen felépülnek.

»De ha ma eltűnne, ha pár század előtt eltűnt volna a török a földről, hol élt, fényesb létnek hagyná nyomait maga után. Mi a keresztyén egyházakat mindenütt kiméltük, csak Görögországban s egyebütt a szobrokat mint bálványokat, a templomokat mint a bálványozás szentségtelen helyeit nem. Népünk lelkében oly szenvedélyesen él az egy isten tisztelete, hogy az a bálványokat semmi alakban nem türheti. Rombolván azokat, nem a művészeti szépet, de az otromba bálványimádást gyűlölte, öltözte legyen fel ez bár a görög izlés kellemteljes alakait.

»Távol legyen tőlem nemzetemnek érdemet tulajdonítani, melylyel nem bir, vagy birodalmunkat műveltség, épületek, emlékek pompájára s nagyságára nézve a rómaihoz s görög ó világhoz hasonlítani. Én a mienket csak a magyarhoz hasonlítom. Szerény válasz ez önnek vádjaira. Én Magyarország minden részeit átutaztam, s meglepett benne nem az a mije van, de a mi benne hiányzik. Miért nincsenek nagyszerű emlékei? Az érdem hiányzik, vagy művészek nincsenek? Hol vannak a kórs tápházak s más jótékony intézetek? Szük ölködő, beteg nincs, vagy a gazdagok szivtelenek? Magyarországnak egykor hatalmas fejedelmei voltak, de akár hova tekinték, nyomaikat nem találtam. Hol vannak a fényes paloták, mikben laktanak? Hol a királyi sirboltok? Hol amaz óriás épületek s intézetek, nagy elmék vagy nagy szeszélyek bámulatos művei? Megfoghatlan, hogy egy oly dús ország kincse annyi századokon keresztül semmi nagyot nem teremtett, hanem nyomtalanul elpárolgott mint köd és felhő.

»Mi legalább egy eszme, a vallás eszméje által nagyok valánk. Sztambul nemcsak tündéri kiessége, hanem templomainak pompája és sokasága által is világ-város. Nézzen ön vissza reá, még innen jól látni ama lebegő kúpok s sugáregyenes minaretek házait, mik egy nép élő hitéről tesznek dicső tanubizonyságot. De nem Sztambult választom én összehasonlítási tárgyul önök honával, maga Bruszsza, Adriánopol, Bagdad, Damaszk egyenkint több fölséges épületet s számos iskolát és jótékony intézetet mutat föl, mint a keresztyén Magyarország összesen. És önök minket neveznek barbároknak, önök, kik történeti s építészeti emlékekben sem mérkőzhetnek velünk, és minket, kik sok becses hagyományt sétrombolánk, igaz, de sok ujat, sok jelest, sok nagyserüt is alkotánk...

Itt a dervis elhallgatott, mert a napra föltekintvén, észrevette, hogy a második könyörgés ideje elérkezett. Tehát megmosakodván, imádkozott s valamenynyi török, kik a hajón voltak.

Ezt elvégezvén, reggelizénk s utána kávézván és illatos dohányunk kék bodrait mélázva eregetvén a légbe, egy görög zenekar édes dalai mulattattak. Ezek nemesak hangszeren játszanak, de egyszersmind énekelnek is, sőt utóbb néhány közülök átöltözik s mindenféle buja mozdulatu tánczokkal szórakoztatják a nézőket.

Bár nyílt tengeren soha sincs tikkasztó meleg, a zugó hullámok hűs fuvalma folyvást mérsékelvén a léget, azonban délután a legtöbb török azon szendergő boldog létnek adá át magát, mit ők kif-nek (= dolce far niente) neveznek. Csak mi ketten beszélgeténk folyvást majd egy, majd más tárgyról, míg végre a társalgás a török nemzet történetére fordula.

Kiváncsi valék hallani, mint itél magokrul egy oly tapasztalt s tudós ember, mint e dervis volt. Szmyrnába érvén, első dolgom volt röviden naplómbe írni föl ezt ugy, a mint ő nekem elbeszélte.

»Ti azt hiszitek nyugaton, — mondá a dervis többek közt, — hogy a török nemzet a puszták méheihez hasonló, melyek történetesen összegyűlnek, megszorodnak s az erdőt és mezőt elborítják?

Ó nem, birodalmunk alkotása nemcsak sok vért, de sok eszélyt, sok értelmi erőt is kívánt.

Tekints arra kelet felé Ásiába, oda, hol ama szép hegyeket látod kékelleni, ott van Bruszsza, az a mi ősvárosunk, sőt, nemzeti értelemben az a mi szent városunk. Ott fekszik az első hat szultán, és körülök huszonhat fejedelmi herczeg, sok régi vezérek, beglerbégek, basák pompás mauzoleumokban, és kívülök még sok száz tanár, bíró, tudós, orvos, zenész, költő, szónok, s a leghiresb hittudók, kik nálunk mint szentek tiszteltetnek. Nem hiszem, hogy nemzet bírna várossal, mely annyi földi és szellemi, s hazai értelemben hozzá tartozó nagyság emlékeit így együtt birná. A vándor, ki megszűrül jó, megdöbben, midőn ennyi nagy név, nagy érdem mellett elhalad. Bruszszán még tul van egy nyílt mező, a hajdani Bithynia déli részében, a mostani szultán-öni kerületben; e mezőt Jenicser-nek hívják.

Itt történt 1280-ban, hogy egy török deli ifju, neve Ozman volt, 444 lovaggal utazék, visszamenőben lévén oda, honnan ősei egykor kiköltöztek. S a mint utazék, ama mezőn két sereget láta csatázni, melyek közül az egyik sokkal kisebb volt a másiknál. Ozman nem ismervén a feleket, sokáig habozott, mit tegyen, végre egy nemes érzésnél fogva a gyöngébb részhez állott, és

beavatkozása a csatát ennek javára dönté el. Kit diadalra segíté a mongolok ellenében, Aleaddin, a seldzsukok szultánja volt.

E szolgálataért Aleaddin neki a szultán-öni mezőséget ajándékozá, e térke most a török birodalom egy falucskáját alig teszi.

Ez vala ama kis pont, honnan a növekedő török nép a földet helyében megingatta.

Igaz, egymásután következő tizenegy nagy szultán kormányozta 258 éven keresztül az ozman birodalmat, szerencsés és ritka tünemény, milyen alig fordul elő valamely nemzet történetében.

Ozman és utódai előbb egy váracskát foglaltanak el, aztán többet, aztán tartományokat, aztán nevezetes városokat, utóbb a fehér (mostani Marmara) tenger partjáig terjeszkedének ki, készítének talpakat és töredékeny sajkákat, s ezeken egyes szigeteket rohanának meg, rajtok átevezének a Boszphoron s ott hódítgatának, később várakat építgetének a tenger mellékein, s mind ezt fokonkint, lépésenkint, egymásután hajták végre, és rövid 172 év múlva azon Ozmannak, ki nem is saját birtokán legeltette juhait, utódja II. Mohammed Consztantinápolyban, a görög hit és hatalom omladékain, mint császár székelt.

És nem telék bele összesen harmadfél század, egyik táborunk, több mint 20,000-ből álló, Bécsset vivta, hajóhadunk Marseillest; az afrikai part északi vonala Gibraltartól a pyramisokig a félholdat uralta, Jerusálem és Bagdad falain zászlónk lengett, három világrész legszebb része mienk volt, s kik tőlünk nem függtek, azok is rettegtek hatalmunktól.

De hol vette e marok nép ama roppant sereget?

hol e szegény nemzet a kincset hozzá? hol e tudatlan pásztornép a képességet e nagy dolgokra? Épen e kérdések bizonyítják, hogy a török világbirodalom alapítása s fentartása nem pusztán durva, hanem nagy értelmi erővel volt eszközölhető.

A mely tartományt a nemzet meghódított, annak népét rabbá tevő. A nőket kiosztá a férfiaknak, mi a népeséget szaporitá, a férfiakat dolgozni kényszeríté, mi a közgazdaságot nevelé, az ifjakat s gyermekeket fegyverviselésre oktattatá, mi által hadi ereje növekedék. És a meghódított országok lakosait, részint hogy vegyittessenek, részint, hogy ekkép össze ne forrhasanak ellene, egyik helyről a másikra átülteté, az ásiákat Európába hozá át, a keresztyéneket pedig Ásiába vivé; így a keresztyén s muzulmán népesség számított összeelegyítésével erejét, a központi hatalom irányában, mindkettőnek megtörte, egyszersmind a keresztyénség megszakadozását is eszközölvén.

Gyakran nem birta a szultán a meghódított tartományt megtartani, ekkor úgy bánt vele, mint a kincses ládával a rabló, kiürité, azaz népét magával elhurczolta s mint egy hasznos növényt a birodalom bel-sejébe átültette. Ez által azon másik czélt is elérte, hogy a néptelenült tartomány ellenállani jövendőre is tehetetlenné lőn. Kegyetlen, barbár rendszer? Nem tagadom. De kérdem, melyik hódító nem kegyetlen, s melyik hódítás nem barbár? Napoleon hódításai Európában, az angoloké Indiában, mérve az új kor nézeteihez, nem voltak kevésbé kegyetlenek. Csak azt akartam bebizonyítani, hogy a török eszélyesen haladt elé dolgaiban, nem volt elég népe, tehát nem zö, szülő, munkás, hadképes népet gyűjtött, ugyan az által szom-

szédait s elleneit is meggyöngítvén egyszersmind. Így szerzénk mi népet.

És pénzt, kincset hogy? Mely országot legyőzénk, abból mindent elhordánk, mi értékes volt, — csak hült helyét hagytuk ott. Békét és frigyét soha nem köténk nagy ajándékok biztosítása nélkül, ezt megkivántuk, még ha vesztettünk is. Midőn valamely országot megtartani képesek nem valánk, legalább adózóvá tevők. Magától az országtól nem követelénk sokat, fejedelmétől annál többet, hogy ekkép a nép haragja ne ellenünk, hanem ellene forduljon. A távol eső országok helytartói többnyire kiszívták a népet, e visszaélést lehetetlen vala meggátolni, részint a távolság, részint az örökös háboruk miatt, de a zsarolás ritkán használt a bűnösnek; ha a pohár megtelt, a piócza tele szivta magát, eljött a lakolás órája, s a kincshalmaz az álladalom tárába folyt. Ez utóbbi eljárás csaknem állandó kormány szabálylyá vált, a basák e veszélyt mindig reményltek kikerülni, és mindig beleestek. Egy-egy ilyen kincsgyűjtelék, tiz—husz évi zsarolás gyümölcse, — néha egész hadjáratok költségét fedezte, melyek viszont a birodalmat új hódításokkal nevelték. Mind ez ugyanannyi csatorna volt, melyen a legyőzött nemzetek pénzereje nem szabályosan, nem pontosan, nem biztosan, de csalhatlanul folyt be a köztárba.

Egész Európa nem viselt akkor annyi háborut mint mi magunk, és pénzben soha sem fogyatkoztunk meg, pedig szultánaink csaknem mind tékozlók voltak. De vagy így kelle pénzt gyűjteni, vagy el kelle az új birodalomnak vesznie, mert folytonos hadaink közepett a föld műveletlen hevert s így attól adót várni nem lehetett, mert kinek azt szántania, vetnie, művelnie kel-

lett volna, az összes nép télben pihent, nyárban pedig táborba szállt. Így szerzettünk mi pénzt.

Még azon politikai s hadviselési képességet kelle ügyeink viteléhez megszerezni, melyben a keresztyén-ség minket felülhaladni látszott. Ezt úgy eszközölte a török faj, hogy a görög, magyar, örmény, szerb, albán ifjak s gyermekek, nem mint heréltek, hanem mint muzulmánok fegyverben s hadviselésben oktattatván, s a basák udvaraiban alkalmazást nyervén, nekik úgy a kormányban, mint a seregben nyitva állt az ut a legmagasb hivatalokra. Mig szokásban volt keresztyén gyermekeket adó fejében szedni, mindaddig ez volt az iskola, melyből a birodalom legnagyobb kormányemberei s hadvezérei kikerültek. De átjöttek a keresztyének közül nagy elméjű emberek is. Önöknek keserű igazság, de úgy van, hogy mi a keresztyénséget saját szülőttei által győztük le; van ebben, erkölcsileg tekintve, valami undorító, mint a fiu tettében, ki atyjának gyilkosává lesz, de ha önöknél Macchiavelli nagy status-ember, úgy nem tagadhatják, mikép e modor nagy politikai bölcseségre mutat. E férfiak állása nemzetünk körében saját-ságos volt. Tekintélylyel bírtak a török nép előtt, mivel ez a keresztyéneket tudományos embereknek hitte; ők gyűlölettel viseltettek a keresztyének iránt, kik által apoztaziájok miatt megvettettek; mivel nem voltak rokonságban török családokkal, a szultánok bíztak bennök, és mivel a törökök irigységgel viseltettek ellenök, nagy dolgokat kellett véghez vinniök, s erős, vas karral kormányozniok, ez lévén az egyetlen mód, hogy egyrésről magokat fentarthassák, és hogy másrésről családaiikat megalapithassák. Mahommed, nagyvezére II. Mohammednek, Ibrahim a nagy Szolimáné, és sok más, mind idegen

származásu volt, és hirök nem volt kisebb a szultánokénál, mint érdemök sem a birodalomra nézve. Orbán, a magyar ágyus, biztosítá II. Mohammednek az európai oldalon épített első várát, Rumeli-Hiszszárit, s 600 fontos követ egy mértföldnyire vető ágyui nélkül talán Conszantinápolt be sem vettük volna. Ekkép sikerült a török politikának a meghódított keresztyén népeknek nemcsak karjait szolgálatába kapni, hanem eszét s fejeit is, az elme keresztyén volt, a tudomány is, — csak a sziv volt török, a czél volt török, a szellem volt izlami.

De mi a keresztyén elméket nemcsak úgy birtuk, hogy sok kitünő ember szolgálatunkba állt, de úgy is, hogy azokat az idegen fejedelmek tanácsaiban megvesztegettük. A pápa keresztes háborut hirdetett, bűneiket megbocsátá azoknak, kik ellenünk fegyvert fogtak, de mindennek néha nem volt sikere, miért? mert a cardinálók is, a pápa is elfogadták a szultán ajándékait. Husz ezer aranyat küldött nektek Róma, hogy támadjatok meg, tőlünk az száz ezeret kapott, hogy mit szóval hirdetett, alattomban gátolná meg.

Hogy szultánunk a haderőt föl tudá használni, azt mutatja a roppant eredmény: e roppant birodalom, területileg oly nagy mint: Francia-, Angol-, Poroszország és Ausztria együtt. Kellén hazát szerezni, országot alkotni, nemzetet képezni, a tábor mindig az egész népből állott. Igaz, nagy áldozatokba került így a háboru, de részünkre a nagy szám többször eldöntötte a csatát, semmint elle-neink részére a válogatott, de kis sereg. És azután néha a mongol, tatár s más vad népfajokkal is szöveteztünk, melyeknek neve rettenetesb volt mint bajnoksága. Az adózó országok mindig tartoztak seregeket külden, melyek a csatában úgy állittattak fel, hogy első

hulltak el, hogy rajtok fáradt ki az ellenség dühe, s ekkép a török csapatok a fő pillanatban vezetettvén a harcza, azok lettek az áldozatok, s mienk lón a bajnokság dicsősége s e végeredménynek nagy hatása volt mind elleneinkre, mind frigyeseinkre. Midőn a Boszphoron tul Ásiában néhány népet legyőztünk, azokkal átjövénk Európába, s velők a bolgárokat, ezekkel együtt az oláhokat, ezekkel is egyesülve, a szerbeket, bosnyákokat, albánokat hódítánk meg, s valamennyivel együtt titeket magyarokat tiportunk le, ámbár ez legnehezebben ment. Hadjáratunk nagy titka volt tehát a kisebb népeket meghódítani, ezeket magunkhoz csatolni erővel vagy más-kép, és így folytatnifegyveres foglalásainkat.

De hadunk mindjárt kezdetben szerveztetett is. Már Ozman utóda, Urkhán alatt, tehát 1326 táján, földbirtok adaték tömérdek népnek azon kötelezettséggel, hogy bármikor harcza menni tartoznak. S ez intézvény mindinkább fejlett, terjedt, szilárdult. Ez a hires Szpá-hik, — török lovasaink, eredete. Hasonló eszme szerint alapított, de századokkal később, a magyar határ-őrség rendszere, mely egykor tábortokat 100,000 emberrel szaporította. Ugyanazon eszme ez, melyet a muszka zsarnok a cserkeszek ellen újabb korban alkalmazásba vett. Már Urkhán alatt vetteté meg az állandó sereg alapja is, tehát egy századdal előbb, semmint azt VII. Károly francia király behozta. Mi sokban mesterei valánk egykor Európának, kivált a hadviselés terén, nem csoda hát, ha rendszeren mi győztünk. Urkhán alapítá a janicsárokat is keresztyén gyermekekből. Ez is egy ravasz, csaknem erkölcstelen eszme, mit a szív kárhoztat, de a politika csodál. Kezdetben e sereg kevésből állt, mint nálatok az udvari testőrség, de mindig lényegesen

különbözött tőle abban, hogy a janicsárok mind vallásra, mind vérre nézve különbféle eredetű emberekből választattak, és abban, hogy mihamar e testület nem egy kis osztálykát, de egy tábort képezett.

A szultánok uralma, kétségkívül, zsarnoki és tisztán katonai volt, annak kellett lennie; hódításra számított hatalomnak csak egy arisztocrátiára, katonaira lehetett támaszkodnia, és ez volt a janicsárok serege. Később a római praetoriánusok szerepét játszotta ez. Mely szultán ezt bírta, az mindent tehetett. Eredete a többi törökökétől különböző lévén; elszigetelve volt a néptől, melyhez családi viszony által nem köttetett, a hatalomhoz sem kötötte egyéb a kincsen kívül, melylyel elárasztott, és a kiváltságokon kívül, miknél fogva a kormányhatalom valóságos részesévé vált. S addig bírta a szultán, míg képes volt fizetni vagy vezetni, vagy míg nagy tettekkel tündöklött maga; egy roppant buzogány volt, hasznos fegyver egy óriás erejű fejedelem kezében, de haszontalan, sőt veszélyes gyöngé marokban. Valóban, midőn a megholt szultán őket lemészároltatta, saját jobb karját vágta le, mely az embernek nélkülözhetlen tagjai közé tartozva, meg kell gyógyítani, de elmetszeni nem szabad, mivel kipótolni nem lehet.«

Itt a vén dervis elhallgatott. Sokáig gondolkodott magában. Ősz szempilláin mint fényes gyöngy pergett le néhány könnyecsepp.

»Egykori derék bajtársimra emlékezem, — mondá néhány pillanat múlva. Áldott legyen emlékezetök. Ők voltak a mi birodalmunk hősei, oszlopai. Ha bánni tudtak volna velök, a jövődőknek meg lehetett volna őket tartani. Ha a nemes vérű mén szilaj, meg kell-e azért ölni? Nem gazdájában van-e a hiba?.. Ifju éveimből

tizenkét esztendő töltek velök. Mi gyönyörű élet volt táborukban! Maga a nemzet szive dobogott, vére lobo-
gott benne. E lelkes sereggel éneklő, tánczó dervisek,
imádkozó, buzdító papok jártak, zenészek dobbal és fu-
rolyával, és költők, a türkkik, szavalók szerelmi és elmés
dalokat, az ilahik (= isteniek), kik szent himnuszokat
zengedeztek. Ti keresztyének a fanatizmus jeleit, a ke-
resztet, melleiteken, mi a fanatizmust sziveinkben hor-
dozzuk. Ha az összes török nemzet egy tábort képezett,
e tábornak lelke a janicsár volt. Ő képviselte leghűbben
azon két nagy eszmét, mi által nemzetünk akkor min-
den más európai nép fölött állt: a hitet és a nem-
zetiséget. Ezért győztünk mi hajdan mindig, mert
csak mi bennünk élt elevenen ama két nagy eszme, és
mindig az elv, a lelkesedés győz, soha nem a pusztá
fegyver.

Különben, a török nemzet helyzete veszélyes is volt.
Európában ő a Fekete-, a Marmara- és az Archipel-tenger
szélein telepedett meg, Afrikában a Középtenger partjain,
Ásiában is a tengerre eső vidékeket foglalta el. Attól
tarthatott mind a három világrészben, hogy a beljebb
lakók rohama által a habokba fog tolatni. Hasonlítván
e szerint helyzete azon emberéhez, ki egy mély viz part-
ján ül, és beléje szorongattatik; a török háboruk föladata
volt nemcsak az elfoglalt helyet megtartani, de terjesz-
kedni is, mivel, ha nem terjeszkedett, ha nem erősödött,
minden pillanatnyi gyöngülése annak elvesztét is, mi
már birtokában volt, fogta maga után vonhatni.

Természetes azonban, hogy térbeli terjeszkedése mit
sem használt volna az épület belső erősítgetése nélkül.

A szultánok belátták, hogy miként a testnek élete
a lélek, állodalomé a vallás és tudomány. Fejedelmeink

hosszu sorában nincs egy sem, mint nincs szultán-anya s kevés van nagyvezér, ki az ország különböző részeiben mosékat s akadémiákat nem építtetett volna. Bruszsza, Adriánopol, Bagdad, Jerusálem s több más városok elborítvák ezekkel, maga II. Mohammed, a hóditó, tizenkét pompás mosét s ugyanannyi iskolát alapított. Ugyan, vallja meg ön, hogy, — bár keresztyén, de istenhívő, ki mindnyájunk istene, — nem érezte-e lelkét emelkedni, midőn Sztambult megpillantván, benne szemlélte azon számtalan jótékony épületeket, s ama pompás mosékat, melyek a város fölött uralkodva kélnek? Igaz hitről s őszinte vallássosságrul tesznek azok tanubizonyyságot. Ki tudja, egy városban a nép mikor imádkozik? ajkárul a könyörgés elröppen, mint a szellő, mi csekély az ember! de e fölséges épületek, arcra borulva, örökös s állandó imádkozó képei a földnek.

S minthogy az izlam tanai szerint a szó jó tettek nélkül pusztá hang, a fejedelmek teljesíték mindazt, mit hatalmuktól méltán várt a nép. Nem volt fejedelem, ki mosékon, iskolákon kívül ne épített volna közfürdőket mindennek, imareteket (= tápintézet) a szegényeknek, kórházakat a betegeknek. Utazzátok be e nagy birodalmat, s látni fogjátok, hogy nemcsak városaink el vannak látva kőboltozatos vízcsatornákkal, de ékes kutak vannak falvainkban, mezőinken, az utak szélein is, mi itt keleten kimondhatlan jótétemény, s ép oly szükséges, mint a lég. A hegyek oldaliban gyalog kőutak vannak, s mindenféle hidak, révek, várak, erősségek, őrtornyok, paloták, s itt-ott a szaraczén építészet s kőfaragás oly remekművei tündöklenek, mik a szemlélőt, ha az művész is, bámulásra ragadják. Igaz, ez inkább szeszély, mint rendszer eredménye: egyik fejedelem, mint Urkhán, min-

den építéseit Bruszsza körül emelte, másik mint Amurát Adrianopol körül, II. Mohammed Sztambúlt dicsőítő műveivel, Szolimán pedig az ásiái városokat, Jerusálem-től Mekkáig. Jobb, hogy így történt, mert így a sor minden vidékre s városra rákerült, s egy sem lőn elfelejtve.

Fejedelmeink nem idegenek, ők a török faj igazi tulipánjai voltak. Mind szokás, mind nyelv, mind nemzetiség, mind vallás, mind tudomány tekintetében, szóval jóban és roszban, a néppel egy rokon testet s lelket képeztek. Közülök tiz maga is költő volt, s csaknem valamennyi a költők és tudósok pártfogója. És e példát követték nagyjaink és gazdagaink is. A fejedelmek a nappalt hadban tölték, az éjjelt olvasásban, költői és vallásos munkák írásában, és keleti s nyugati tudósokkal levelezésben. II. Mohammed és II. Bajazid 30—40 költőt díjaztak rendszeren, s nemcsak honi, de indus és persa írókat is gazdag nyugdíjjal láttak el, mint Kodzsa Dzsihamot Indiában, korának legnagyobb sztylisztáját, mint Molla Dzsamit, Persia nagyhirű dalnokát, kinek évenként ezer aranyat küldöttek. A mosék szószéke sem volt szolgáltság tribuneje nálunk, papjaink bátor szava a fejedelmeket sem kímélte, ha a birodalom veszélyben forgott. Az epigrammok s gúnyversek sem voltak ismeretlenek, néhány éles sorocska képes volt egy nagyvezért megbuktatni, mi arra mutat, hogy az észnek nemcsak becse, de hatása is vala. Azt sem mulaszták el fejedelmeink, hogy minden időnek története hiven megirattassék, s az európaiak előtt többnyire ismeretlen történetészink száma több százra megy, mint eposzainké is. Ha nem minden fejedelemnek is, de minden dicső hadjáratnak, minden nevezetes ostromnak, minden nagy hősnek em-

lékezete megénekeltetett s fentartatott költőink által. Az udvarnak az is szokásai közé tartozék, hogy irodalmi versenyeket tartatott, azon véleményben lévén bölcseink mondása szerint: mikép a tudomány növény, mely a tudós vita által öntöztetik. Összehivatott az udvar 20, 50, 100 tudóst, költőt, papot, ezeket ünnepileg megvendégelte, s miután több napokon folyt az elmék érdekes párviadala, gazdag ajándékkal és nagy megtiszteltetésben részesülve bocsáttattak el. A legjelesb költő szultán nevezetét kapott s viselt, a szellemvilágban ő volt a fejedelem, mint a birodalomban a padisa. A kodzsa (= tanár) egyik állandó udvari hivatal volt, rangra egyenlő a nagyvezérivel, s az mindig a legtudósb férfakkal töltetett be. A tábori biró, egy neme a tudósnak, a nagyvezéren kívül minden basák felett állott. Idegen fejedelmekhez követekül rendesen tudományos emberek küldettek; a karloviczi béke, bár nem szerencsésen, három jeles költőnk közremunkálásával kötöttet meg. Mikusdzsi, ama hires csillagász, kinek művét mind e napiglan egy keleti iróé sem haladta felül, II. Mohammedet táborozásiban mindenütt kísérte, s jeles munkáját is csaták éjjeleiben írta. Ugyane fejedelemnek hét nagyvezére volt tudós. Átalában magas hivatalra biztosan embereinket csak a tudomány vezérelte, úgy hogy mi elmondhatjuk: a nép harczolt, a bölcsek által vezéreltetett.

Nem annyira a hit mint inkább, a tudomány képviselőiként tettek szert oly határtalan tekintélyre ulemáink. Tetteikből több nagyszerű vonást említhetnék. Midőn Ibrahim szultán egészen a bujaságnak, henyeségnek, tékozlásnak adta magát, az ulemák voltak azok, kik egy moséban összegyülvén, a népet és katonaságot egybehívták, kijelentvén, hogy a birodalom veszélyben van, ha a

szultán le nem tétetik. Mit használ nektek utódja, a hét éves Mohammed? — szóla ennek anyja Hanefi-hez, az anatóliai nagy bíróhoz. És ez határozott méltósággal felel: »Írástudóink kimondása szerint nem uralkodhatik egy nagykoru sem, ha az bolond, de igen a gyermek, ha ez okos.« És midőn Hanefi és Abdulasis a nagy-mufti a szultánhoz elmentek s ez trónjáról lemondani és az ablaktalan tömlöczbe bemenni vonakodott volna, a nagy-mufti komoly szilárdsággal mondá neki: »Nem, te nem vagy többé padisa, mivel a jogot s hitet semmibe vetted, a világot pedig megrontottad, te idődet kéjben és játékban töltöd, a közpénzt hivságokra tékozolád, helyetted a birodalmat megvesztegetés és kegyetlenség igazgatták.« És néhány kínos nap mulva a két törvénytudó a szultánt saját bakója által fojtatta meg. Ki és mi adta nekik e szörnyü hatalmat? Azon hazafiui s tudós tekintély, melylyel a nép előtt birtak. Ilyen nagy forradalmak gyakoriak történetünk évlapjain; e szerint öregeink s értelmeseink intézkedtek, s a nép, mint egy országos tanu, hallgatva nézte, mit bölcsei tőnek.

A török álladalomnak alapja a demokratiai elv: minden muzulmán egyenlő, nincs sem nemesség, sem kiváltságos osztály. Egykor Omár, Mohammed után a második kalif, a szószékbe lépett, s a hiveket háborura hívta fel. De egy arab felszólalt, mondván: mi neked nem engedelmeskedünk. És miért? kérdé Omár. Mert te köztünk és közted különbséget tevé. Nem te osztád-e el köztünk a jémeni vásznat? de magadnak belőle két részt tartál meg, különben lehetlen, hogy ruhája olyan óriás embernek, milyen te vagy, egy részből kitelt volna. Omár, fijához Abd Allah-hoz fordulván, mondá: felelj ez embernek. Ki is így felelt: midőn a kalif a neki jutott

vászon részből ruhát akarna varratni, ugy találta, hogy az abból nem telik ki. Én tehát a magaméból engedtem neki át egy darabot. Ha így van, válaszolá a felszólalt, — jól van, s így mi készek vagyunk neki engedelmeskedni.

Ez általános egyenlőség elve alól csak a fejedelmi ház van kivéve, miután a korán mondja: engedelmeskedjetez istennek, a prófétának és azoknak, kik tekintélylyel felruházvák kormányozni. De a fejedelem nálunk nem valami isteni jognál fogva uralkodik, a koránnak ő is ép ugy alá van vetve mint bármely más muzulmán, ki mind feljogosítva van tőle számot kérni. Természetes is, hogy a korán szerint maga az isten levén az ur, s kezében egyenlően pusztá eszköz minden halandó, ezek közt társasági különbség nem ismertethetett el, s minden rang, méltóság személyes, mely az egyénnel kezdődik s végződik.

Innen érthető, mikép nálunk nemzetségi neve csak a fejedelmi háznak van; különben Törökországban minden ember csak személyes, mint ti nevezitek, keresztnevet kap, mely vele elenyész. Ez oly általános szabály hogy alóla kivételt alig tesz négy nemzetség, mint Küprüli, Dars Zade, Piri Zade, Damat Zade. Ha a születési aristocratia tökéletes hiánya egy álladalom democraticus jellemére mutat, a török államtól ezt nem lehet megtagadni, hol a név az emberrel együtt elenyész, hol minden hívő egyenlő, hol nemzetségek, az aristocratiónak ez elemei nem képződtek. Itt mindenki csak személyes érdeme és kedvező szerencse által juthat rangra és hatalomra, nagy emberektől származni nem érdem, bizonyos nemzetséghez tartozni nem előny.

Tekintélylyel bir az, ki vagy polgári vagy udvari,

vagy katonai hivatalt visel. De ez nem politikai elem, mert sem nem örökös, sem nem állandó; minden hivatalnok pusztá eszköz a fejedelem kezében, melyet ez használ vagy széttör, tetszése szerint. Innen van, hogy a kalifok és szultánok a legujabb időig a hivatalbelieket rabszolgáikból választották; miért? mivel ezek felett ők élet és halál urai voltak, ellenben a legutolsó koldus muzulmán hajszálát nem illetheték törvénytelenül. Ez magyarázza meg, hogy a török, ki magából vagy bár napszámból él, megvetve tekint le a legnagyobb basára is, mert ezt mint rabszolgát nézi ma is, kinek ura van, magát ellenben szabadnak, ki csak a törvénynek engedelmeskedik. Akkor is, midőn a nagyvezérek fejei évenként hulltak le, a legszegényebb muzulmáné nyakán teljes biztosságban állt.

Pénz-arisztocrazia sem fejlődhetett ki nálunk. Sok nagy basa roppant kincset gyűjthetett, de kevés adhatta fijának át, unokájának egy sem. Mit a helytartók az alattvalóktul zsaroltak, nem tarthatták meg sokáig, bűneikért halállal lakolván, vagyonuk a kincstárba folyt. Ha valami, fináncz-rendszerünk volt igen hiányos, de csak közgazdászati szempontbul, — mint politikai gép ügyesen volt alkotva, mert muzulmán keveset, a keresztényen sokat fizetett, s ha végre a népszopó helytartó kivégeztették, a haszon a kincstáré lőn, a gyűlölség a zsaroló helytartóé maradt.

Ha az arisztocrazia egy neme az értelmiség testületi tekintélye, ugy nálunk csak ilyen értelmi arisztocrazia volt. Értem az ulemák testületét, mely az adómentességen kívül, egyéb kiváltságokkal is egyedül birt. Ez annyiban hasonlított az európai arisztocraziákhoz, hogy folytonos volt, de annyiban különbözött tőle, hogy

az összes muzulmán népből különbség nélkül ujonczozta magát. Mindennek nyitva állt, ki tanult; belé a tudomány utja vezetett, tagjai változtak az egyénekkel, szóval, ez nem egy polgári osztály, hanem az értelmiség hatalma volt. Ez egy testület volt az, mi birodalmunkban az állandóság eszméjét képviselte, körülte minden egyéb változott. Kétségkívül sokat köszönhetünk neki, kivált míg a törvényt, melyet őriz, a kor tul nem haladta; de most, ugy látszik, az idő rohanó kerekét fel akarja tartóztatni! Ha mi Ásiában laknánk, ott alkalmasint ma is megélhetnénk a koránnal, de Európában nem; ha vallásos létünket nem is, de mindenesetre politikai életünket idomitani kell e világrész fejlődése kívánataihoz, különben el fogunk tiportatni. Attól tartok, mikép ulemáink az uj kór e szükségét nem fogják föl; a korán, józanul magyarázva, minden reformot megenged, hiszen abban örök igazság csak egy van: az, hogy egy az isten, s az a mindenség istene.

Ez alapon mi már, különböző korban, különböző törvénykönyveket alkotánk. Már II. Mohammed, a hódító, részletesen intézkedett a polgári élet mindenféle viszonyairól. Szolimán, a nagy, kit történetiróink törvényhozónak neveznek, a XVI-ik században egy teljes törvénykönyvet íratott. Ő abban részletesen rendelkezik a fajtalanság, verekedés, vallás, rágalom, részegség büneiről; s ha ön átolvassa rendeleteit, melyek a rézedények czinezéséig, a közfürdőknél a szobák hévmértékéig, s vásároknál a népnek szükséges czikkek árának gondos megszabásáig kiterjednek, és kiterjednek odáig, hogy a koldus csak ünnepeken kéregethessen, hogy a fekélyesnek utczákon koldulnia tilos, hogy a lopásért a község összes népsége felelős: el fogja ön hinni, hogy azon korban a

nép anyagi érdekeiről egy kormány sem gondoskodott inkább atyailag. Ha pedig még azokat is átnézzük, mikben a teherhordó állatok kimélése parancsoltatik, s mik szerint alig van bűn, melyért halálbüntetés rendeltetnék: meg kell vallani, mikép a mi büntető codexünkkel, humanitás tekintetében, egy európai a k k o r i törvénykönyv távolról sem állja ki az összehasonlítást. Hiszen az angoloknál még egypár tized év előtt is öt shilling értékű lopott jószágért az ember halállal lakolt; hisz a boszorkányság képzelt bűneért Franciaországban, Szolimán koránál sokkal későbbben, hány százan égettettek meg elevenen, homlokaikra tüzes korona illesztetvén. Sőt tudom, hogy keresztyén országban azon nyul elejtéseért, mely a gazdag ur parkjából kiszökött, s a földműves kevés veteményét pusztitá, akasztófa volt nem régiben is a szegény pór büntetése. Párisban még Lajos Filep alatt is bitófához kötötték ki az embereket, s testeikre a gyalázat letörölhetlen bélyegét sütötték. Ilyesmit törvényeink nem ismernek. Nálunk bünt elkövetni szegyen, de az ember gyarló lévén, ki bűnéért meglakolt, nem marad örökre becstelen. Expiatio után régi helyét a társaságban elfoglalja. Ha isten, a kegyelmes, megbocsát, hogy ne bocsátana meg tagjának a társaság? Ezért a kivégzettnek sirkövére családja szegyen nélkül véseti, hogy az igazság pallosa által mult ki. E szelid humanitás, mely összes törvényeinken átleng, a korán érdeme, mely a világ fölébe állitván egyedül a mindenható egy istent, az embereket egymás irányában szabadoknak, egyenlőknek, testvéreknek jelenté ki. S ön fogja tudni, hogy a korán elvei nálunk a polgári társaság alapjai is.

A mi állodalmi szervezetünket is többnyire fonákul

fogjátok fel ti nyugatiak. (Az öreg hol második, hol harmadik személyben beszélvén hozzám, e kettőt, előadását ismételve, magam is összetévesztem). Mivel sok igazságtalanság történt nálunk, kormányformánkat deszpotiának mondátok; mivel szultánaink a kalifok utódai, ezek a prófétái, azt hiszitek, fejedelmünk egyszersmind pápánk is; mivel nem láttok törvényhozó testületet, azt gondoljátok, korlátlan autocratia alatt nyögünk; mivel fejedelmeink ugyanazon törzsből valók, azt vélték, uralkodásaikat isteni jogból származtatják. Mihelyt egy vagy más vonást észrevesztek, mi politicalai rendszertek valamelyikéhez hasonlít, azonnal kész a név, melyet reánk alkalmaztok. Pedig mint nyelvünk, szokásunk, erkölcsünk a tietektől különbözik, úgy házi, s még inkább politikai életünk is. Ez egy keleti, sajátságos szerkezet, melyre egyik európai elnevezés sem illik, új dolognak új név kell, az ismeri, ki leírja, nem az, ki pusztán elnevezi. Ki ismerne keleti növényeinkre, ha azoknak növényeitek ismert nevét adná? Igaz, a mi czedrusaink s pálmáink szinte fák, hasolitanak tölgyeitekhez s cseceitekhez, de azért nem czedrus a tölgy, nem pálma a cser.

Tudjátok meg, miként a korán mind világi, mind egyházi fölséget kárhoztat. Mohammed nem ismert el semmi autocratia-t az izlamban, a mindenható istenén kívül. Ő maga sem állt fölségkint a nép felett, csak mint próféta, hol kijelentve a törvényt, hol mint bíró alkalmazva azt.

Egyházi fölséget még kevésbé akarhatott. Hiszen ő utolsó kijelentésnek mondá a koránt, s mi leendett ebből, ha bár kinek jogot adott volna magyarázatára? Épen ez Mohammed eszméjében az eredeti és fő, dogmát és törvényt összecsatolt, hogy azt senki ne illethesse soha.

Ő nem akart utódot, ki hivatásának folytatójául tekintessék, ő csak helyettest, (= kalif) akart, ki törvényeit alkalmazza. Ez a kalifságnak igazi jelentése. S helyettesét nem ő nevezte ki, bizta a népre, hogy ez azt szabadon válaszszza, mondván: »tanítványaim, tanácsba öszszegyülvén, rosszul nem választhatnak.« Tehát ő a szabad választás elvére utasítá a hívőket. Az első négy kalif valóban a nép által választatott is, ezért nevezik őket t ö k é l e t e s kalifoknak, ellentétben a későbbiekkel, kik tetteleg, de jogtalanul, mert nem szabad választás folytában uralkodtak. Ali a negyedik megöletvén, az Ummejek, ezek után Abbasz ivadéki ültek a kalifszékben 1258-ig, s bár fejedelmi hatalom nélkül, de még élt 1517-ben Egyiptomban, az utolsó, ki I. Szelim török szultánnak jogát a kalifsághoz és czimeit, t. i. a prófétai zászlót, kardot és köpenyt átengedte. Innen származtatják szultánaink jogukat ez általános hatalomhoz a hívők felett. Azóta nevezik magokat első imámnak. De ha a kalifok nem birtak egyházi dolgokban fölségi, pápai hatalommal, természetes, hogy ezt a szultánokra sem ruházhatták át. Kiváltságuk mindössze abból áll, hogy pénteken és a két Beiram ünnepén az imádságnál elnökölnek, és hogy kötelességök a korán törvényeit megtartatni. Nem pontifex tehát a szultán, hanem első szolgája a törvénynek, mely fölötte is van, ellene ő sem tehet semmit, sőt, ha tenne, minden hívőnek joga van ellenállani, mi több, ez kötelessége. Nagy jog ez, s olyan, miről minden töröknek, a legutolsó is, tudása van.

Isteni jogot sem következtethetnek szultánaink *)

*) A szultánok többféle czimet viselnek. Első imám (= pap), kalif (= helyettes), Emir-Ul-muminin (= hívők parancsnoka, fejedelme), Khan (= főnök), Padisah (= nagy sah, vagy király).

a kalifsból, mivel csak az volt törvényes kalif — a korán szerint, — ki választott. Örökösödést sem, mivel ezt szükségképen kizárja a szabad választás. A korán tanának szempontjából nálunk az uralkodásbeli örökösödés nem jog, hanem ennek ellenében egy történeti tény, s valóban, csak mint ilyent ismerték el törvénytudóink. Ezzel is az történt, mint annyi mással a világon, a tény joggá nőtte ki magát, különben, ki veheti a népnél roszul, ha nem felejt el, miként az Ozmán ház műve az ozmán birodalom? Ugy is birodalmunkban minden változik, rang, név, hatalom, kincs, egyedül a fölségi hatalom örökségi az uralkodó családban.

Neszefi híres törvénytudós így szól a fölségi hatalomról, és ez mint jogszó tekintetik:

»Az imámnak (szultán) joga s hatalma van a törvények megtartására felügyelni, a törvényes büntetéseket végrehajtani, a határokat védni, seregeket gyűjteni, a tizedet beszélni, a zendülőket és haramiákat elnyomni, mondani pénteken és a két Beiramünnepeken a nyilvános könyörgést, a polgárok felett itélni, a pörös ügyeket elintézni, tanukat kihallgatni, a kiskorú két nembelieket, ha gyámjuk nincs, házasságilag egybekötteni, s a hadi martalékokat felosztani.

»Az imám látható legyen; ne vonja el magát a nép szeméi elől, sem ne várokoztasson magára.

»Az imám a Koreis nemzetségből való legyen (Jegyz. a szultánok a főlebb érintett adoptio által tartatnak e vérbelieknek); de nem szükség, hogy Hasem vagy Ali ágából származzék. Elég, ha nem más nemzetségbeli.

»Az imámság méltósága nem igényli, hogy az imám teljesen igazságos, erényes, feddhetetlen, sem pedig, hogy

azon kor legjelesb embere legyen; de kell, hogy a hivatalához szükséges tulajdonokkal birjon, s ügyességgel és képességgel a törvények megtartására felügyelni, a muzulmán határokat védni, és az elnyomók ellen az elnyomottakat támogatni.«

A Multeka újabb törvénykönyv még hozzá adja: »Ne merészeljen a canonicusz (koránbeli) törvényeken semmit változtatni, kivált ha ez által a gondjaira bízott nép sorsa súlyosbittatnék.«

És ez a fölségi hatalom nagy határa. Nemcsak szigoru törvény van nálunk, de ez a legfőbb, ez az egyetlen hatalom. Nevében és általa kormányoz fejedelmünk. Rendelkezéseinek nagy tere van, de a cél ellen nem lehet veszély nélkül. Törvényhozási joggal a nép nem, de a fejedelem sem bir, az a korán által ki van merítve; a nép joga, az ulemák által a törvényt magyarázni, a fejedelemé a hiányt pótolni rendeletek által és ezeket végrehajtani. A szultán mint végrehajtó bir nagy hatalommal. Mohammed e mondását: »Hivők, engedelmeskedjetez istennek, a prófétának és azoknak közületek, kik hatósággal birnak;« a törvénytudók, mint Beidhavi, ezzel pótolják: »De a hatóságoknak, melyek a prófétainál későbbiek, mint a kadiknak, kalifoknak, vezéreknek csak addig kell engedelmeskedni, mig a jó uton maradnak (azaz, a koránon tul nem mennek).« E politikai axiomát, mint elemit a muzulmán országokban, Szádi a persa költő így fejezé ki: »Minden hatalom felett, szükségképen, egy más hatalom van, mely azon uralkodik s melyből az ered: a kadi a vezérnek engedelmeskedik, ki őt nevezte, a vezér a szultánnak, kitől méltóságát kapta, a szultán a törvénynek, mely által viszont neki a nép engedelmeskedik.«

Ugy látom, mosolygasz, — mondá a dervis, s

valóban igaza volt, ajkamra mosoly vonult. — Bizonyosan emlékeztetni akarnál ama sok kegyetlenségekre, mérgezésekre, elkobzásokra s önkényekre, mik évlapjainkon hol hiven, hol nagyitva előadva sötétlenek. Először megjegyzem, hogy ha sok nagyjainknak könnyen ontatott vére: ők, az akkori szokás szerint, a fejedelem rabszolgáiból emeltettek föl, szeszély vitte magasra, szeszély buktatta le, de a nép fölött mindig csak törvény ítelt. Aztán, én nem azt állítom, hogy nem voltak borzasztó visszaélések, hol nem voltak? hogy a jog megtartatott, hol nem tiportatott ez? hanem hogy a korán szerint mi elveken kellene alapulnia s mi határok közt mozogni a fejedelmi hatalomnak. Minden esetre, ha itt-ott az irott törvény meggyöngült is, él szelleme s állnak az erkölcsök, s minden polgári társaság értéke nem a törvény betüje, hanem élő szelleme s az erkölcsök ereje szerint megítélendő. Ez áll mindenütt, de kivált áll nálunk keleten, hol szokás, erkölcs, hagyomány fontosabbak a parancsnál.

Szóval, a mely elveket, ti alkotmányos monarchiák és democraticai reszpublikák alapjainak hirdettek, adván nekik különféle neveket, mint: népfölség, általános szavazat, egyenlőség, kiváltságok, osztályok s egyedáruságok hiánya, szabad kereskedés, szabad szó és irás, isteni jog nem léte az uralkodásban, egyházi fölség el nem ismerése senkiben a koránon kívül; mind ezen becses eszme, többé vagy kevésbé kifejlett állapotban, a koránban, hiedelmünkben, nemzeti erkölcsünkben, önhagyományainkban föltalálható, s nem kellene csak egy nemzeti jellemü lángész, mely e sok határozatlan eszmének alakot s kellő testet adjon.

De attól tartok, egészen nyugati kaptára akarnak

minket ütni. Ez utánzás lesz, és nem ujjászületés. Kelet népe csak keletileg, keleti modorban alakítható újra, különben.....«

Itt félbeszakítá beszédét az öreg dervis, mert észrevevé, hogy az imádság órája megérkezett. Utána mihamar a Dardanellák első várából öt ágyudörgés hallatszott felénk, mi a hajónak jel volt megállania. A hajó megállapodván, többen kiszálltak s bejöttek, és ezek közt volt egy dervis is, ki Alinak egy levelet nyujtván át; elolvasása után ő mondá nekem, mikép hivatalos dolgai miatt kénytelen partra lépni, és szívesen, de megindulás nélkül bucsuzott el tőlem, — ő bizonyosan ismét azt hitte, hogy újra találkozunk, pedig én érzem: mi nem látjuk egymást többé az életben.

Engem e véletlen elválás kellemetlenül lepett meg. Először azért, mivel magamban eltökéltem vele menni Bayruthba, s innen Szyrián keresztül Bagdádba; másodsor, mivel szerfölött érdekelt volna hallanom, mi egy felvilágosodott, de honához s vallásához hű török véleménye a török birodalom jövődjéről? Mit értett ő egy keleti lángész s keleti alak u reform alatt?

Két óra multával hajónk újra elindult, a gép malomkerekei zúgtak, a vitorlák árboczainkon puffadozva dagadtak, vész nem volt, de bőgött a tenger, balra az ásiái, jobbra az európai partok várai hátra felé futni látszottak, s én ábrándokba merülve dőltem a hajóoldal karzatára, beszélgetésünk fonalát folytatva gondolatban ott, hol az megszakadt.

Tehát e gyönyörű, a teremtés minden javaival megáldott birodalomnak napjai csakugyan meg volnának számlálva? Nem állhat fen sokáig, sem ha régi marad, sem ha újjá alakíttatik? Igaz, legjobb barátai s leghűbb

védői is fentartását csak európai egyensúly szempontjából indokolják. Én nem vagyok diplomata, szegény bujdosó vagyok, tehát a diplomaták nyelvét nem értem, nem lévén bele avatva. De én nem bírok e szóban látni sem elvet, sem eszmét, csak egy puszta képet. Pedig Európa e kép ürügye alatt három század óta folytat háborukat, s köt békéket a nélkül, hogy valaha célját érni tudná. Mert hogyan van az, hogy fejedelmei mindig erre törekednek s még sincs nyugalom, a népek mindig mozognak?! Különös egyensúly, mely örökké libeg! Avagy e politikailag szent szó csak ellenkező érdekeket takargatna? világos, miként az egyensúly palástja alatt ép úgy meg lehet tartani a török álladalmat, mint holnap fel lehet darabolni.

Sajnálom, ha e jeles nép eltűnne a föld színéről. Teljes meggyőződése, személyes tapasztalásimon alapuló, hogy mint faj, mint nemzet, a török első és legméltóbb mindazon fajok közt, melyek birodalmát lakják. Jelleme a legnemesb, a legnagyobb, — bátorsága, mely a körülmények szerint most tettleges, majd szenvedőleges, még mindig kétségbevonhatlan. Vallásos, polgári és családi erényei olyanok, melyek minden részrehajlatlan vizsgálóban becsülést és bámulást gerjesztenek. Ösztöne nemes, szive emberi, meggyőződése szilárd, de türelmes. Lelkét meleg szeretet, jóban s rosszban osztozó részvét s jótékonyásra buzdító indulat jellemzi. Igéreteiben szótartó, dolgaiban becsületes; igazat mond, a hazugságot s kétszínűséget gyűlöli. Homlokán méltóság ül, ajkáról a meggondolás, illedelem, udvariasság szava foly, viseletében nem csuszó, sem nem gőgös, mindig és minden helyzetben, mint koldus is, megőrzi emberi méltóságának érzetét. Ez egy népe a patriárkáknak, a szemlélődőknek,

az imádóknak, bölcseknek, s mikor hitték, hogy isten szava szóla hozzájuk, az összes nép váltva majd hős, majd mártyr volt. Ha van a föld hátán, isten ege alatt h u m a n u s z nép, ez az. Ilyen a török nép mint faj.

A korán, e török biblia, sem a szellemi művelődésnek, sem a polgári átalakulásnak nem gátja. Kik ezt merik állítani, azon korból valók, melyben Mohammed négy magnesoszlop közt függő koporsójának meséje az együgyűk számára feltaláltatott. A koránban nem kevés homályos, kétes, ellenmondó állítás és elavult rendelkezés közt sok jó, sőt sok igen jó van. Egy régi időben biztosan lerakott alapzat ez, melyre minden korbéli nemzet olyan épületet emelhet föl, milyen szükségeinek megfelel. A dogmától, mi örökös, válaszd el a társas életre vonatkozó részt, mi mulékony s változó, és a tér tisztán áll előtted. Mi gátolná a koránban a reformot? Az egy isten hite? Ez a mienk is. A naponkinti ötszörös könyörgés? Ezt inkább követhetnők. A gyakori mosakodás? Tisztaság mindenben, testben és lélekben kívánatos. A köteles adakozás? Vallásunk szerint sem elég a pusztá hit jó cselekedet nélkül. A böjtölés? Ez a catholica egyháznak is hitágazata. A türelem? E nélkül nem létezik szabadság semmiben. A polygamiát a korán nem parancsolja, hanem csak mint nemzeti átvett s megszorított szokást tűri. Rabszolgaságot a hívők közt nem ismer el, — s mindenesetre mint polgári s körülményi szabály változás alá esik. Ki szól a tudományokrul Mohammednél nagyobb tisztelettel? S nem utódai, a hires kalifok alatt, virágoztak-e föl a természeti tudományok legelsőbbben? Avagy a fő gát Mohammed igényelt profétasága volna? De hisz ennek valódi értelme nem más, mint hogy ő általa jelentett ki ama nagy igazság: van isten, és ez isten egy.

A zsidók ezt Ábrahám, mi keresztyének Jézus óta tudjuk; az tény, hogy a muzulmánoknak Mohammed által jelentetett ki, de ez gát-e abban, hogy istent mindnyájan imádjuk? A nap is reggel valamennyi embernek fölkél, bárkinek ott, hol él; ennek Jerusálem szirtein, annak Arabia pusztáin. A nép hol nem fanaticusz? talán Angliában és Svéd-Norvégban nem, a pápa talán Spanyol-és Nápolyországban a protestánsok ellen? És hol a nép igazán művelt? Minden művelt török érzeményét fejezte ki Mahmud, mondván: »Egy a törvény mindenkire nézve, köztük nincs más különbség, mint hogy a muzulmán a moséba, a keresztyén az egyházba, a zsidó a synagógába megy.«

A hires Maistre így nyilatkozik a törökökrül: »Ők ma is azok, mik a XV. század közepén voltak, tatárok, kik Európában csak táboroznak. A meghódított fajokhoz őket semmi sem hozhatja közelebb, mint ezeket semmi sem közelitheti hozzájuk. Két ellenséges törvény orditva áll ott szemközt; örök időig szemlélhetik egymást a nélkül, hogy szerethetnék. Frigy, kibékülés, egyezkedés mind lehetetlen köztük. Őket egymástól szentség s örök kárhozat választja el... Nézzétek a törököket! mi megvetve nézik le művészeteinket, tudományainkat, műveltségünket, ők a mi vallásunk örök ellenségei. Köztünk s köztük a háboru természetes, a béke kényszerített. Mihelyt keresztyén és muzulmán érintkezik, kell hogy egyik szolga legyen, vagy elveszszen.« Kérdem: ez a keresztyén türelem és felebaráti szeretet? A korán az, mely a békének, frigynek a haladásnak ellenáll, avagy a biblia? Nem egy új keresztes háboru ez a XIX. században? És mi merjük a törököt fanatizmuszsal s türelmetlenséggel vádolni!

A török birodalom ujjaszületésének gátja tehát nincs sem a muzulmán nép jellemében, sem a korán rendszerében; a nehézség a török kormányban s a hódított keresztyén nemzetiségekben rejlik.

A török kormánya, mint minden hódítóé, kegyetlen volt. Annyival kegyetlenebb, mivel a keresztyénséggel kénytelen lévén örökös harczot vívni, ha csatátéren saját vérét ontá is, de az erőködés, az áldozat terhe végül azon népeket nyomta, melyek fölött uralkodott. Nem a korán szerint, de mint katona éles karddal kormányzott. A hódító faj minden volt, a hódított semmi; azé a birtok, ezé a munka, azé az aratás, ezé a maradék, azé az élvezet, ezé a nélkülözés; jog, törvény, hatalom csak amazt védte, ennek nem jutott egyéb mint szenvedni s engedelmeskedni. A különbség a hódító s hódított sorsa közt kisebb lett volna, ha azt a kölcsönös vallásbeli fanatizmusz megmérhetlenné nem teszi vala. De így a kettőnek sorsa századokon át változatlan ugyanaz maradt: ur s polgár minden muzulmán, jogtalan munkás és szolga minden keresztyén.

Nem tagadhatni azonban, hogy az utolsó három század alatt több szultán megkísérté a belső igazgatást reformálni.

Igy 1598-ban III. Mohammed, így 1604-ben I. Akmet, utána IV. Amurad, így I. Mahmud 1740 körül, ki a raják (ez a keresztyén jobbágyok neve) állapotát végkép biztosítani akará, s ki egyszer nagyvezérének, midőn ez egy zsidó javait elkoboztatni kívánta, e feleletet adá: »Hát nem tudod, hogy a raják vagyonossága az én dicsőségem? kívánom, hogy egykor a történet legfőbb magasztalásomul mondja el, mikép kormányom alatt még a zsidók is békében birták javaikat.« E nagy-

lelkű s valóban emberi fejedelmek sorához adandók még III. Mustafa, Abdul-Hamid, III. Szelim, II. Mahmud, és a mostani Abdul-Mezsid, ki 1839-ben a gül-hanei, reform-rendeletet hirdette ki. *) Ezek mind fontosak, bennök ki van mondva a törvény előtti egyenlőség, biztosítják a raják személy s vagyoni jogát, meghatározzák az igazságos adót, eltiltják a hivatalok eladását, eltörlik a jószágkobzást, részesítik a rajákat a politikai jogokban, katonai képességgel ruházzák fel őket, bírák s tanúk lehetnek ők is, s ítélet nélkül senki nem büntetethetik. De ezeken kívül mind inkább terjed a művelődés jótékony világa is. A régi fanatizmus helyét szelid türelem váltja föl; az új kor emberibb eszméi új-új foglalatokat tesznek; a vezérek s basák letétnak, de nem fojthatnak meg mint hajdan, s vagyonuk el nem koboztatik; a polygamia napról napra enyészik a nagyoknál, a népnél soha nem volt divatos; a rabszolgaság elvben eltörültezt; az ó szellemű muzulmánpart száma fogy a vénekkel, az új szellemű nő az ifjakkal, és a keresztyén alattvalók szabadabban lélekeznek, visszanyerve emberi méltóságuk érzetét.

De meg kell vallani, ámbár jók a felállított elvek, a reform nem halad előre; mint annyi európai alkotmány ez is meg van írva, de testté nem vált. Előbb egy nemzedéknek kell kihálnia, a törökből annak, mely önkényes uralkodáshoz szokott, a keresztyénből annak, melynek keblében a szenvedés kiürthatlan gyűlölséggé kövesedett. Mózes törvénye is csak akkor lőn a zsidó nép élő alkotmányává, midőn a 40 éves bujdosásban a régi, a

---

*) És 1856-ban a Hatti-humajumot, mely minden előbbinél kimerítőbb és szabadelműbb.

szolga, a bálványzó zsidó nép elhalt. A török régi rosz kormány sok százados fa, mely a földbe mély gyökereket vert. De mi egyik legfőbb oka a reform e lassu haladásának? Az, hogy a választott forma nem illik sem a birodalomra, sem népeire. Kelet csak keletileg és nem nyugatilag születhetik újra. Bizonyosan ezt érté tudós dervis barátom is a keleti modor alatt. Ilyen csak egy keleti politikai lángész agyában támadhat, s kétlem, hogy ha a végzet ilyen szultánnal a birodalmat nem áldja meg, más bárki azt végrehajthassa, itt minden hatalom az ő kezében lévén központosulva.

És épen a legroszabb formát, a francziát választották. A központosítás, ha valahol, itt veszedelmes, mert az a deszpotizmuszt előidézi ott, hol nincs, megörökíti ott, hol létez. Törökországban azt épen meg kellene gyöngíteni, nem megerősíteni. De idegenkedik ettől az itteni összes népek szelleme is. Itt még minden történeti ősz alapon nyugszik, s a központosítás ép a hisztoriai hagyomány teljes eltörlésére vezet. Habár nem helyeselhető, menthető az Franciaországban, hol az összes népségnek nyelve, vallása, eredete egy, mint szokása és erkölcsé is. Vélemény s pártkülönbségek ily körülmények közt kevésbbé fontosak, semhogy meggátolhatnák, hogy egy ilyen nép célban s eszközökben egy legyen s egy uton haladjon.

Ellenben napként világos, hogy ilyen mintára képzett alkotmány a török birodalom érdekeivel nem egyez meg, sőt lételének föltételeit ássa alá. A török birodalom számos fajok vegyületéből áll, melyeket sem vallás, sem erkölcsök, sem eredet, sem célok, szóval sem erkölcsi, sem politikai kilátások közössége nem forrasztanak össze. A törökök, kurdok, arabok, drúzok, maroniták, albá-

nok, görögök, örmények, zsidók, bolgárok, áfrikai fajok, stb. mind megannyi különböző népek, melyek századok óta élnek egymás mellett, a nélkül, hogy egymással legkevésbé egybe olvadtak, vagy bármely közös ezélban egyesültek volna. Mindenütt inkább kereshette a török a reform-eszmét, mint Franciaországban; főleg oly országokban, melyek szinte többféle népek fölött uralkodván, szinte hisztoriai alapon nyugosznak. A központosság rendszere után reformált török kormány soha nem szünhet meg zsarnok lenni mint volt, az elv olyan mint a mag, melyből az növi ki magát, minek csiráját magában hordja; ellenben, ha a különféle népeknek, melyek ma sem változtak el, történeti alapra fektetett autonomiát ad, talán ki fogtak volna békülni, s így még sokáig folytathatta volna a török faj ama szerepet, ez apró népek közt kapesul szolgálni, fentartva közöttök a politikai egyensulyt. Ez is egy neme az uralkodásnak, s attól lehet tartani, hogy ha ezzel nem elégszik meg, magára végveszélyt von.

Tulzás azt állítani, hogy ha a török a politikai s társasági egyenlőséget behozza, ha türelmes lesz, ha az új civilizatio elveit alkalmazza, apoztaziát követ el, ál-muzulmán lesz, szóval hogy hatalmáról lemond. Igaz, hogy a fajok közti egyenetlenség fentartása a mostani török tulnyomó uralomnak alapja, s erről lemondván a török, megszün az lenni mi volt; s igaz, ha a török magával a keresztyént egyenlőnek elismeri, az a régi török halála: de ha sem a nép jelleme, sem a korán a reformnak nem gátja, mi akadályozza, hogy a birodalom ujjaszülessék? Kétséget nem szenved, hogy régi alapjain a török birodalom fen nem állhat; de nem oly bizonyos, hogy egy reformált, egy új török birodalomnak jövendője ne legyen.

És valóban, a hódított nemzetiségek kérdése az, mi a török birodalom ujjaszületésének gordiuszi csomója. Nézzük a számokat, ezek legvilágosabban szólnak.

Ethnographiai tábla.

Népfajok	Európában	Ázsiában	Áfrikáb.	Összeg
Török	2,100,000	10,700,000	"	12,800,000
Görög	1,000,000	1,000,000	"	2,000,000
Örmény	400,000	2,000,000	"	2,400,000
Zsidó	70,000	80,000	"	150,000
Szláv (mindenféle)	6,200,000	"	"	6,200,000
Oláh és Moldáv	4,000,000	"	"	4,000,000
Albán	1,500,000	"	"	1,500,000
Tatár	16,000	20,000	"	36,000
Arab	"	900,000	3,800,000	4,700,000
Szyr és Chald	"	235,000	"	235,000
Drúz	"	30,000	"	30,000
Kurd	"	1,000,000	"	1,000,000
Turkoman	"	85,000	"	85,000
Czigány	214,000	"	"	214,000
Összeg	15,500,000	16,050,000	3,800,000	35,350,000

Vallási tábla.

Vallások	Európában	Ázsiában	Áfrikáb.	Összeg
Muzulmán	4,550,000	12,650,000	3,800,000	21,000,000
Görög szert.	10,000,000	3,000,000	"	13,000,000
R. catholicus	640,000	260,000		900,000
Zsidó	70,000	80,000		150,000
Különbféle	—	—	—	300,000

Összehasonlítván a török faj számát, 12,800,000-et, a többi egyes népfajok számával, úgy találjuk, hogy mindeniket tetemesen, a legszámosbat is kétszeresen haladja, sőt háromszorosan, ha mint rokonokat hozzá adjuk az arabokat, tatárokat, turkománokat és kurdokat is. Véve a vallási szempontot, 21,000,000 muzulmán áll 14,000,000 keresztyén ellenében, Azt se feledjük el, hogy a török faj egy, összetartó, míg a többiek, görögök örmények, bolgárok, oláhok, bosnyákok stb. egymás közt meg vannak oszolva, s ellenségek ellenében sem képeznek egy tömeget. Továbbá, a 21,000,000 muzulmáné a tábor, a tábor vezérlete, neki van csak fegyvere, ágyuja, hajóhada, övé a kincstár, nála a polgári s katonai hatalom, tehát nem elég neki parancsolva mondani: takarodjál Ásiába vissza, honnan jöttél, mert ő erre 400,000 katona fegyver zörejével felelend. Más volna, ha Európa keresztyén fejedelmei egyes tartományoknak forradalmait tetteleg segitenék, mint hajdan, a classicus világ lelkesítő emlékezetének befolyása alatt Görögországot, de ilyesmit alig lehet reményleni most, mert mihelyt cselekvésre kerül a dolog, különféle érdekeik állnak szemközt, a muszka és osztrák, az angol és franczia, a katolikus, orthodox és protestans érdek, és mindenik, semhogy a maga politikáját veszélyeztesse, megegyez e statu quo, az az a török uralom fentartásában, várva valamennyi a kedvező alkalomra.

De sokkal nehezebb a kérdés, borúteljesebb a török faj kilátása, ha, mellőzván a birodalom ásiái és áfrikai részeit, a nemzetiségi s a vallási kérdést vizsgáljuk úgy, a mint az az európai részben mutatkozik. — Szám és arány itt tulnyomólag a török faj s az izlam ellen szól. 2.100,000 törökkel 13.400,000 nem-török,

4.550,000 muzulmánállal 10.950,000 keresztyén áll ellen-ségesen szemközt. Igaz, az oláhok, bolgárok, bosnyákok, görögök, albánok stb. féltékenyek egymásra, mint a ka-tholikusok az orthodoxokra és viszont, de a válságos pil-lanatban mind egyet fognak érteni a közös hódító ellen, s ha a győzelem után hihetőleg egymással viaskodni fognak a hatalom fölött, mit használ ez a töröknek? ő akkor már nem lesz többé. Most épen ez egyetlen ér-deme van a török faj tulnyomoságának, hogy békében s egyensulyban tartja e széthuzó elemeket, de ne feledjük el azt sem, hogy ez előny a szabadság, a művelődés, a haladás, az anyagi és szellemi jólét árán van megvásá-rolva. Valóban elmondhatni, az orvosság veszedelmesebb a betegségnél.

Minden ország, melyet a török elfoglalt, minden nép, melyet leigázott, ma is az, mi meghódításakor volt. Ál-lodalmi s nemzeti individualitását teljesen megőrizte; azt helyhatósági autonomiája által, mit a hódító épen hagyott, ezt szokásai s nyelve által, mihez a török ré-szint tiszteletből, részint politikai rövidlátásból nem nyult. Nyugaton, mint számos történet mutatja, a hódító s hó-dított népek idővel összeolvadhattak; daczára a feudalisz szerkezetnek, mi az emberek közt jogra egyenetlen osz-tályokat alapított, a polgári különbségek apródonkint elenyésztek a vallás nagy egysége mellett; bár ur és szolga volt, de mind európai, s főleg mind keresztyén, s az ebből kifejlett szabadság, egyenlőség, testvérség a fa-jok összeolvadásában végződött.

De ez az, mi a török birodalomban teljesen lehe-tetlen. Itt a hódítót a hódítottól, a muzulmán a ke-resztyéntől örökös mélység választja el. Ha a török ma-rad a régi türelmetlen, kegyetlen, zsarnok, szóval bar-

bar kormányrendszer mellett, kikerülhetlenül s egyszerre ki fog ütni ellene a borzasztó harc; ha enged, ha a más fajú s a keresztyén népeket jogban magával egyenlővé teszi, természetes következménye lesz, hogy a hatalom a más fajú s a keresztyén többség kezébe megy át, s Törökország török lenni megszűn. Annál bizonyosb ez, mivel eddig csak maga a török lévén fegyverképes, s ő folytatván a birodalom háboruit, ő napról napra fogyott, míg a hódított népfajok száma folyvást szaporodott; ezenfelül mint kalmár a görög, mint bankár az örmény, mint iparos a zsidó, mint földmivelő az oláh, bolgár, bosnyák előhaladva gyarapodik vagyionban, míg szegényül a török, mely pusztán adóbul, tizedből, martalékból élt.

Ezért igazuk van azoknak, kik állítják, miként minden engedmény, minden reform, mire a török kormány kényszerítették, csak uralmát ássa alá. De hogyan segíteni rajta másképen? Ki meri állítani, hogy a régi török politika fentartható? S ha a reformok is megölik, ez csak azt jelentené, hogy életre képtelen, öregség halála ellen nincs orvosság.

Nem kell a kornak szellemét sem elfelejtenünk, melyben élünk. E század a nemzetiségek ébredésének s élénk öntudatának százada. Sok nemzetiség, mely volt, most csak névben él, másba felolvadván, megszűnt létezni, de nem hiszem, hogy nagyobb nemzetiség, melyet a XIX. század életben talált, valaha megszűnhessen élni, s egyéni jellemét elveszthesse. Egyes kedvezmények, részletes jogok, számitáson alapuló érdekkiméletek a török birodalom népfajait ezután nem fogják kielégíteni. Eljött a nagy idő, midőn némi jóllét s bizonyos neme a személyes biztonságának elégtelennek találhatik. Erköl-

csi lényénél a társasági megaláztatást anyagi érdekek biztossága végre nem pótolja. Aztán meg is unták az örökös pártoltatást Európa fejedelmei által, annál inkább, mert az alatt gyakran többet szenvedtek. Mint egyesek, úgy a népek is végre erkölcsi szükségét érzik azt mondhatni magokról: én vagyok én, s az ember mint egy nemzet is csak akkor boldog s nyugott, ha szabad és független.

Világos, hogy e keresztyén népek ilyen politikai életre nem juthatnak a török kormány alatt, sem azok a török fajjal soha össze nem olvadhatnak békésen s belsőleg. Az európai diplomatiának, mely saját érdekeit és nem ezen illető népekeit tekinti, a kérdés nehéz lehet, de az valóban nem nehéz. Kelet birja ujjászületésének minden elemeit. Nem hallgatván sem a görög igényekre, kik a régi görög birodalom visszaállításáról ábrándoznak, sem a szlávok panszlavi törekvéseire, kik a magok kizárólagos javára óhajtják a török helyét elfoglalni, egyszerűen képzeljük, hogy a 2.100,000 török Ásiába visszatért, vagy, a mi könnyebb, emberibb, hogy bitorlott hatalmából kivetköztetett, és mit találunk a török birodalomban? 1.470,000 görögöt, örményt, zsidót, 4.000,000 oláht s moldávot, 3.000,000 bolgárt, 1.000,000 szerbet, 1.000,000 bosnyákot, 500,000 albánt, kik hiven megőrzött saját nyelvvel, szokással, erkölccsel, vallással, törvénnyel birva ma is, egy-egy külön országban laknak, s ha bár senki nem támogatja is, csak senki ne ellenezze, külön egymástól vagy szövetségben egymással, természetes, t. i. nemzetiség elvén alapuló állodalmakat fognak képezni.

Van ennél természetesb megoldása a keleti kérdésnek? Ma tűnjék el a török uralom, és egy talpalat-

nyi föld sem marad üresen. A rombolás százados dőlédékeit takarítsd el e mezőrül, és helyein magokban felnőnek a fűszálak, miket Isten keze oda hullatott. Nem kell itt új népeket teremteni, megvannak, élnek ők, de mint Lázár a sírban; vétessék le róluk a ravatal nehéz köve, s azonnal előlépnek, járni fognak és versenyt haladni Európa szabad népeivel.

A török faj, mint jogban egyenlő társa a többinek, foglalja el illető helyét békében, mi természetesb? de mondjon le az uralkodásról, mi őt itt semmi tekintetben nem illeti. A múlt történetében, ha nem áldásos, de nagy, fényes szerepet foglaland el örökre; jövődjére nézve, európai hivatását illetőleg, vigasztalja magát a korán e szavaival: „Minden nemzetnek megvan a magá határa; midőn az megjött, az emberek azt sem hátrálatni, sem siettetni nem tudnák. (I. F. VII. V. 32.)«

Igy ábrándozám én magányos gondolatimmal, midőn azokbul egy lárma zaj fölriasztott. T. i. a hajó másik oldalán egy hajósuhancz, ki kötélaljtorján állva egyik vitorlát igazgatta, a tenger hullámiba czuppant. Azonnal a vízre eresztettek két csólnakot, s kötelet vetvén utána, sikerült a viczkáندozót megmenteni. A hajó utazói szörnyen megrémültek, de a matrózoknak ez egy kis multság volt, és sokat kaczagtak rajta, a lucskos suhancz maga legtöbbet nevetett magán. Matróznak vízbe hullani annyi mint nekünk, szárazföldi férgeknek, megbotlani, fölemelnek, s azzal biztatnak mint gyermeket: »katonaeset, fiam, nem tesz semmit, kelj föl.«

Mint afféle szárazföldi embernek, borzasztó eszmém volt a Dardanellákíól. Sem tengerről, sem hajórul nem lévén fogalmam, e szorost még szűkebbnek képzeltem, jobbra és balra emelkedő, s csaknem összeérő kopasz

bérczfalakkal. Ha csak nevét hallám: „Dardanellák“, tornyosodó hullámok zugásától s tüzokádó ágyuk dörgésétől csengettek füleim. A Dardanell szoros, mit a régiek Helleszpontnak neveztek, a Fehér- vagy Marmaratengert az Egeumi vagy Archipel tengerrel köti össze. Hossza hét, széle $\frac{3}{4}$ geographiai mértföld, de néhol annyira összeszorul, hogy 875 lépésnél nem szélesebb. Mind az európai, mind az ásiai parton, egymással szemközt, több fehér várak állanak, melyeknek sötét nyiladékból ágyuk pillantanak ki, de nem hiszem, hogy jelen állapotukban keresztlövéseik által egy erős hajóhadat föl bírának tartóztatni. Szultáni firmán nélkül idegen hadihajónak e szorosan átmenni nem szabad, sőt napzállta után kereskedelmi hajónak is tiltva van az átmenetel.

Lord Redcliffe, az angol követ, egyszer erre hajóztatván, eszébe jutott, hogy, bár hadihajón volt, a firmán előmutatása nélkül fog a szorosan keresztül menni. Azonban mihamar megdördüle egyik várbul az ágyuszó, emlékeztetve a szabály megtartására. De ő csak ment tovább, sőt a gép gőzét megkettőztetve sietett, midőn egy második golyó a corvette forgó kerekét szétzúzta. Neki sokszor van ily fej-bogara, mit az angol spleennek nevez, de ekkor még sem űzte a tréfát odább, hanem megállította a hajót, s kiszállván a partra, a basát gondos örködéseért s az ágyus parancsnokot jól célzott lövéseért melegen megdicsérte. — Igy a játékot, mit mint különöz kezdett, diplomataképen végezte be.

Az európai oldalon van, de még a Marmara, (Propontisz) partján Rodosztó, a bujdosó Rákóczynak száműzetési lakhelye, a régi Heraclé, a népes Gallipolisz; az ásiain, a kioszi öböl körül Niczea, a hires concilium

városa, Nikodemia a birodalom fővárosa Diocletian alatt; ben a Dardanellák két partján a várakon kívül több jelentéktelen városkák s falvak vannak, melyek az említést nem érdemlik.

Vidékét sem vadnak, sem szépnek nem mondhatni. Az európai még kopár és műveletlen is és változatosság nélküli. Az ásiai kiesb, mosolygóbb, itt-ott a hajós elébe minaretes falucskák fehérlenek, körülvéve szőlőskertektől, ligetes halmoktól s sötét zöldre zöldellő völgyektől, melyekben csörgő patakcsák sietve folydogálnak. A levegő oly átlátszó tiszta, s néha a hajó oly közel haladt a part mellett, hogy a teve hátán utazók ruháinak színét is kivehettük. Sőt egykor láttuk, mint röpiült föl hirtelen egy daru-sereg, s jóslatteljes háromszögletet képezve, a magasban csattogó éneklés közt vonult el fejünk fölött. Ásiából Európába menének ők át, mint egy légi karaván-sereg, árnyékaikon hajónk keresztül-menvén, utunk e szerint metszte egymást, a nélkül, hogy érintkeztünk volna, — mi a föld bujdosói vagyunk, ők a lég hajósai, ők észak, mi nyugot felé siettünk.

A Dardanellák ásiai oldala történeti emlékekben is gazdagabb. Elhagyván Tsardak faluját, mely mellett áll egy hajdani tömlöcztorony, mi most fénytornyul szolgál, utána jön a régi Lampzacus városa, hol egykor Venusz meretrix temploma állott; továbbá ott, hol a Nagara-fok a tengerbe kikönyöklök, s a szoros legkeskenyebb, mutattatik a hely, hol Xerxes, az elbizott király, híres hidját vereté, melyen serge át volt menendő. Még most is nyög e tenger a korbácsütésektől, melyekkel e gögös zsarnok megcsapatta azért, hogy hidját összerombolni merészlette. A hagyomány ide helyezi Abydosz és Szesztos városait is, általellenben egy-

mással, melyek közt a szerelemtől égő Leander annyiszor átuszta a tengert — míg végre az irigy habok elnyeltek. Ujabb időben a tudósok e legendát mesének állíták, azon oknál fogva, mivel kétségbe vevék, hogy uszó ez útat megtehesse, míg végre Byron őket elnémitá; 1811-ben június 20-án, számos tanu jelenlétében, 1 óra tiz percz alatt Leander utját uszva ő maga megfutván. Ehhez közel van azon vár, melyet a görögök Dardanellának, a törökök Csanak-kaleszszinek neveznek.

Hol végre a dardanelli szoros az Archipel tengerbe beömlik, épen szemközt, mint egy pyramis emelkedik Tenedosz szigete,

Est in conspectu Tenedos, notissima fama
Insula, dives opum, Priami dum regna manebant;
Nunc tantum sinus, et statio malefida carinis,
Huc se propecti deserto in littore condunt.

balra, az ásiái oldalon, Ida szellős hegysora kél magasan, mely alatt hajdan állott a fényes Ilium (Trója); amaz Tenedosz, Virgilre, emez, Trója az isteni Homérra emlékeztet; tehát itt bezárom törökországi naplóm, mert bár még a török birodalomban s vizeken járok, de érzem, ó érzem, itt már Hellász hős szellemei lengenek felém.

Üdvözöllek titeket, ó claszszicus világ szép lelkei !!!

GÖRÖGORSZÁG.

Országos Széchényi Könyvtár

I.

Midőn alföld dús rónain
Rétet, mezőt lovon jártam,
S Tokaj arany szőlőfáin
Őszszel, gerézdekre vártam,
Nem hittem, hogy egykor a Dardanellák,
Között fogok hajón utazni,
Hallgatva vén szikláit mint csapkodják
Sötét tenger zúgó habjai.

Midőn szavaltam mint gyermek
Virgil gyönyörű époszát,
Nem hittem, hogy láthassam meg
Laocoonja Tenedoszát,
S hogy járjak ott, hol valaha Trója állt,
Achillesz küzdött és Hektor halt,
S Agamemnonnal idegen partra szállt
A legrégibb nagy hajóhad.

Rég volt ez, négy ezer éve!
Elöttem e hős alakok,
Mintha látnám viva, élve,
Pánczélzörgést bár nem hallok, —
Mert bár bukott Trója, de lelt egy Homért
Ki zengve halhatlanítá őt,
Ó hány hon van, mely elpusztulva véget ért, —
De hasztalan várja a nagy költőt.

Még nem valék kilencz éves, midőn mint másodosztálybeli tanuló, a csavargó Bodrog partján egy házban, téli hosszú estéken, az első nem-kézükönyvet olvastam. E könyv Trója ostroma volt, mely a boldog emlékezetű Haller Hármas históriájának egy részét teszi. A történet oly régi volt, a tér, hol az lefolyt, oly távol tőlem; az események szálaít benne istenek fonták, mesés hősök vívták benne a csatákat, — képzelhetni, hogy e classicus világ nevei, jellemei, alakai ifju elmémbe mi mélyen s maradandólag nyomódtak, mint lágú viaszba legtisztábbau nyomódik a legelső kép. Azóta nekem a fejedelmi szelid méltóság mindig az ősz Agamemnon, a nyugott bölcseség mindig az öreg Nesztor, az okos ravaszság mindig Ulyszsesz, a heves ifju erő mindig az arany haju Achillesz, a hü s elszánt hazafiság mindig a haldokló Hektor képében jelent meg, — szóval, történetesen, Homér lőn gyermekkorom első költője, mint az (európai) emberiség gyermekkoráé is ő volt.

És ime, most ott állok, hol Trója állt! E közelség hozzá azt eszközli, hogy az idő és térbeli távolság közöttünk elenyészik, mint álomban összeérnek multnak s jelennek messze határai. Valóban csodálatosan érzem magamat; úgy tetszik, mintha a képzelet országában járnék, mintha nemcsak Ásiába, de azon tulvilágba jutottam volna, hol Homér hősei most is élnek. Szent fájdalom egy nemével hordtam végig szemeimet Ida méltóságos hegysorán, mely kelet-nyugati irányban emelkedve foly, és sovár, sőt lángoló pillantással kerestem a pontocskát, hol egykor álla a büszke Ilium.

Ugyan mért ne vallanám meg: a világszerte híres trójai sikság tekintete annyira hatott reám, hogy szinte reszkettem gyermeki örömemben. Ki a classzicai

világ társaságában növekedett föl, az hideg kebelrel mellette bizony nem mehet el.

Szerencsémre a hajón velünk utazott a sztambuli görög consul is, ki kétségen kívül észrevévén lelki megilletődésemet, nagy látcsövét használatul átajánlá, s mivel egykor Trója vidékét bejárta, képes volt minden fontosabb pontot készséggel megmagyarázni. Az idő tiszta, az ég derült lévén, könnyü vala az Idahegy tövében, Bunar-basi török falu jobb oldalán egy szirtdombot kivennem, mely elszigetelten állva, fellegvárnak teljesen alkalmas, — ezen állt hajdan Trója, most a dombot fa és vad csalit borítja, s a fényes királyi lakból egy cziszterna s egy torony csekély omladékain kívül semmi nem látható.

Ugy van, mint Sztrábo hüven leírja: Ida fő hegylánczolatából két ág válik itt le a tenger felé: egyik a rheteumi, másik a szigeumi fokban végződve; mindegyik egy-egy félkört képezvén, ekkép együtt alakítják az ugynevezett trójai síkot, melyet egy oldalról a Szimoisz, más oldalról a Szkamander vize öntöz. »Még most is látni itt, mondja ő, a vad figefákat, Aezietesz sirját, Ilusz emlékét és a nevezett két folyamat, melyek közül az a rheteumi, ez a szigeumi fok felé folydogál, míg végre egyesülve Uj-Trója mellett, közel a szigeumi fokhoz a tengerbe ömölnek, mielőtt már előbb a Sztoma Linné nevű mocsarat képezték volna. Rheteum városa egy tetőn áll, s hozzá közel egy homokos sík terül el, hol láthatni az Ajanteumot, azaz Ajax sirját és templomát, melyben van szobra is.«

Trója emléke iránt a hajdankor hősei s nagy emberei is különös kegyelettel viseltettek. Romjait nemcsak Xerxesz meglátogatója, az iliumi Minervának ezer ökröt

áldozván, nemcsak Aeschynesz, az athénei nagy szónok, hanem Nagy Sándor is, ki meztelen nyargalt az általa csodált Achillesz sirhalma körül, reá koszorut aggatva, mint viszont kegyencze, Hephesztion, a Patrokleszére tön egyet. Juliusz Caezár, ki a trójai sikon lakó népet nagy jogokkal ajándékozá meg, szinte megfordult e nevezetes helyen, legalább ide látszanak mutatni Lucanusz következő versei:

Sigeasque petit famae mirator arenas,
Et Sinoentis aquas, et Graio nobile busto,
Rhetion, et multum debentes vatibus umbras.

más helyen Caesarról mondja ugyan ő:

Securus in alto
Gramine ponebat gressus, phryx incola, manes
Hectoreos calcare vetat.

Marcusz Antoniusz volt az, ki Ajax szobrát innen elvittette, mit azonban Augusztus visszaadatott. Sztrábo és Pauzaniász ugyan nem jártak itt, de ugy látszik, mindazt, mit e helyről oly pontosan irtak, hiteles utazók tudósításaiból meritették. Ez utóbbi világosan megjegyzi, miképen Ajax sirhalma már akkor felnyitott.

Ehhez járul, hogy régi történetírók tanubizonysága szerint, Achilles sirhalma századokon keresztül nagy, csaknem isteni tiszteletben tartatott, mi egyik oka volt annak, hogy az oly sok ideig épségben maradt. Különféle görög népek eljárógattak ide, felajánjani neki mezei termékeiknek zsengeit, s áldozatokkal lecsilapítani rettenetes árnyékát. Senki nem merészelt volna egy éjet tölteni sirhalma körül, honnan ő, a monda szerint, gyakran kiszállta teljes fegyverzetbeu, forgatván lándzsáját szörnyü haraggal. De máskor szelidebb tüneménynek

vala helye e sir, midőn Thetisz, a nereidáktól körülvéve, lágyan lebegett a hullámok színén, édes hivogatások közt keservesen siratván korán elvesztett fiát. A theszszáliaiak, kiknek ő fejedelmi vezére volt, a trójai háboru után sok ideig évenkint ide küldözték jelesb embereiket, hogy emlékét áldozatokkal s játékokkal dicsőítsék, s a dodonai oraculum parancsa szerint kettős áldozattal kedveskedtek neki, mint halhatlannak fehér, mint halandónak fekete bikát öltek, énekelvén a hymnuszt: »Ó Thétisz, tengerek anyja, nője Peleüsznek, te vagy az, ki adád az életet a nagy Achillesnek; ő a trójai partokon hagyta azt, mit emberi természetképen atyjától öröklött, de a Helleszpont birja a halhatlan erőt, melyet tőled isteni anyjától nyert. Jövel és szállj le e magas sirhalomra, és végy részt az áldozatokban, miket Achillesnek nyujtunk, jövel, és könnyeid folyását megszüntetvén, vegyülj Theszszália gyermekei közé, ó Thétisz, tengereknek istenanyja, nője Peleüsznek!«

Sőt Nagy Sándor, nem ugyan a régi helyen, hanem a tenger partján, ott, hol az Egeumi tenger kezdődik, Tenedosznál alább, Uj-Trója városát alapítá, mit a törökök Eszki (=ó) Isztambulnak hívják. Egykor ez fényes város volt, mig Mariusz földig nem rontá, s bár Szulla újra felépíté, de most pusztá rom, csak izmos falai állanak, s néhány templom, sztádium és szinkör hatalmas márványomladékai.

És különös, a különböző kor folytonos tanubizonyosságai daczára is találkoztak tudósok, kik nemesak Homér mint ember lételét kétségbe vevék, hanem Trójáét is tagadák, ugy hogy azt a mult század végén az angol utazó Chandler, és a francia Lechevalier mintegy újra fölfedezték. És mi szolgált nekik kutatásaikban szövétnekül? Semmi egyéb, mint Homér két nagy költeménye. Tud-

niillik Homér oly pontos a vidék, a hegyek, a folyók, a források, a sirhalmok leírásában, melyek annyi századok alatt is vagy semmit, vagy keveset változtak, hogy utána, mint biztos kalauz után, minden helyet, sőt nagyobb eseményt könnyen meg lehetett határozni. Költeménye a régi görög világ leghűbb geographiája, s az énekeiben elszórt topographiai adatok szerint, Trója síkjára tökéletesen ráismerhetni, mint rá a zöld erdőborította Ida setét hegysorára, hol a szerencsés Páris három vetélkedő istenasszony, Juno, Pallász és Vénusz Aphrodite között fölségileg ítelt.

Mint Homér leírá, most is ott foly rohanva Trója keleti oldalán a Szimoisz hegyi pataka, s mellette ott emelkedik Callicolone kies dombja. Ott van Thymbra völgye, s hozzá közel Ilusz sirhalma, melyen Hektor haditanácsot tartott. Priamusz, kísérve a vénektől, a magas város falairól könnyen szemlélhette a lejtős síkon folyt csatát, hol a mellette álló szép Heléna neki a görög vezéreket sorban megmutathatta. A város nyugati oldalán most is ott bugyog fel Szkamander kettős forrása, melyet Homér így ír le: »És ők (Hektor és Achillesz) eljutának a két szépen buzogó forráshoz, melyből az örvényes Szkamander kettős pataka ered. Azok közül egyik mindig hő, s körülte lebeg fölfelé meleg gőz, mint kél füst az égő tűz körül; ellenben a másik nyárban is hideg mint a jégeső, vagy mint a téli hó, és a jég megfagyott darabja. E forrásokhoz közel kőből szépen kivágott váluk állanak, hol Trójának asszonyai és kecses hajadonai az ünnepi öltözeteket mosták egykor, midőn az achajok táborának megérkezése előtt e vidéken béke virágzék.« (Iliász, XXII-ik ének, 147—156. sor.) Igen, e két forrás most is foly, mint három ezer év előtt; mit isten

indít el, az nem akad meg soha, de mit ember alkot, az romlékony. Homér után kiszámíthatni azon tért, melyet a félig szárazra kihuzott görög hajóhad a parton, s a hadsereg a síkon elfoglalt, és e számítás az illető öböl s táborhely területével teljesen megegyezik.

Hektor sirhalmát bizonyosan nem ismerni; Homér azt mondja róla, hogy a városhoz közel volt. De igen Protezilauszét, melyről állítja, hogy az a Helleszpont európai oldalán van. Ez most is valóban ott emelkedik; ő volt az első görög, ki a harcban elesett. Szinte biztosan meghatározhatni a Szimoisz partján Troszmoszt, a görögök közhalmát, hol összegyülekezni szoktak, mint Myrina sirját, Aezieteszét is, és Iluszét, mely van azon ut mellett, mely a mezőrül a városba vitt. De a hajósoknak leginkább feltűnik a rhéteumi és szigeumi fok közt 300 lábnyi magasságban emelkedő gránit partfal, mely mint egy természetes erősség védi Trója síkját a dühösködő hullámok ellen. E szirttető felül lapos, s rajta több falak és egyéb omladékok állanak, miket a hajósok már messziről megpillantanak a tengeren, s mik nekik vezérjelül szolgálnak a szorosba bemenni. S lehetetlen, hogy bár kinek szembe ne tűnjenek azon pyramis alaku földhalmok, melyek sorban állanak itt a tengerparton, s nőni, emelkedni látszanak a szerint, a mint hozzájuk közeledünk.

A rhéteumi (mai török neve: Karanlik limáni) fokon kidomboruló sirhalom Ajaxé, a szigeumi fokon pedig (új neve: Jeni-cser) közel kilencz forgó szélmalomhoz, három szinte csűrök (conicusz) alaku sirhalom kél, t. i. Antilochuszé, Patrokluszé és Achilleszé, mely köztük a legmagasabb, 29 láb magas. Ezt 1788-ban Choiseul a sztambuli francia követ kiásatta, de benne csontporon,

hamun, lacrymatoriumon, egy ércz szoborcsoporton s két köedényen kívül semmit nem találtak, szóval semmi olyat, mi archaeologiai tekintetben valami új felvilágosítást nyújthatott volna. E négy sírhalomról beszél Homér, mondván: »Ott fekszik Ajax, vitéz mint maga a hadisten, ott Achillesz is, ott ennek barátja Patroklusz, ki bölcseségben istenekhez hasonlított; ott az én szeretett Antilochuszom, bátor és hibátlan, ah kedves fiam (Nesztor szól itt), ki futásban és csatában oly gyors voltál.« (Odyszeea, III. ének, 109—112. sor.)

Homér így írja le Achillesz temetési pompáját, adván azt Agamemnon ajkába, ki vele a pokolban találkozik :

»Körülted az öreg tengeristen szülöttei, a nymphák állanak, kik panaszkiáltások közt téged ambroziás köntösökbe öltöztetének. A kilencz muzák is panaszkodának, szeliden felelgetve egymásnak, és nem volt a danaok között senki, a ki nem sirt volna, oly megható volt az istennők zengő éneke. Tizenhét napon és annyi éjszakán át folyvást siratánk mi, ugy az örök istenek, mint a halandó emberek. A tizennyolczadikon megégeténk, s nagy számu hizott juhokkal és görbe szarvu tulkokkal áldozánk. Te pedig isteni ruhádban, illatos kenőcsökkel s balzamos mézzel bekenve égtél, és az achajai hősök közül sok, érczmezben ragyogva futkozott gyalog és koszin a lobogó halotti máglya körül. Nagy fegyverzörgés hallatszott. Midőn végre Hephaesztosz szent tüze megemésztett, fehér csontaidat, ó Achillesz, gyorsan összetakarítók, rájok tiszta bort és balzamot hintvén. De anyád (Thétisz) egy arany edényt ada; mint mondá, Dionyszosz ajándékát, s a híres Hephaesztosz művét. Ebben nyugszik csontod, ó dicső Achillesz, összevegyítve Patroklusz tete-

meivel, de ezektől külön van Antilochusz pora, kit te, a megholt Patroklusz után, mindenek felett becsültél. Aztán mi, danaok szent tábora, tulnan egy csodálatra méltó sirhalmot emelénk, ott a széles Helleszpont tengerbe szögellő partján, hogy az onnan, a tenger hullámai felett, messziről feltünjék az embereknek, mind azoknak, kik most élnek és a kik jövőendőben élni fognak... Tehát holtoddal sem enyészett el neved, sőt inkább dicsőséged örökre élni fog minden népeknél.« (Odyssea, XXIV. ének, 58—94 sor.)

Azonközben hajónk csendesen, de folyvást haladt. De én nem szüntem meg nézni Ida hegyét s Trója síkját, a hősköltészet e classicusz földét, ama halhatlan csaták színhelyét, e tért, mely a görög és a római lángész, Homér és Virgil által örökre fölszenteltetett. Sőt még, midőn balra az Égeumi tengerbe befordulánk is, s vidékét part és távolság elfödte előlem, képzeletem ott lebegett, vágyva utána, mint vágyunk egy eltűnt szép álmokép után.

Itt az Égeumi tengeren utazva, valóban egészen a classicusz s a mythologiai világban érzém magamat. Jobbra sárgás partjaival emelkedik ki a habokbul Lemnosz szigete (mostani neve Sztaliménesz), hova leesett Vulcán, midőn Jupiter haragjában őt az Olympról ledobta; ennél közelebb esik a kies Tenedosz, mely a Dardanellák bemenetelénél mint őrtorony kél ki a vizekből, török várának tornyai az öböl felett messze kifehérlenek. Mint hajdan, most is boráról hires. Homér korában itt uralkodott az ezüst ijú Phöbusz Apolló, s a nagy költő ide helyezi Laocoon esetét, kit gyermekeivel együtt két tengeri óriás kigyó mesterségesen körülfonva ölt meg. Ki

nem ismeri, habár másolatban, a remek szobrot, mely ez esetet megörökíté? Ezen túl, Szmyrna felé, hosszan nyulik Lesbosz (mai neve Mytiléne), úgy hogy közte s az ásiái partok közt a tenger mint egy tág csatorniát képez. E sziget volt Szapphó hazája, az egyetlen asszonyköltőé az ó-világban, kinek szava képes volt ezredeken át hangozni hozzánk.

Az ég felhőtlen volt, a tenger sima, menny és föld mint két tiszta tükör tündöklött egymástól vissza; esti zephir lágyan, hűsen, mint egy erdei lehellet simogatta arczomat, mert a kifáradt nap már kezdett a hegyek ormaihoz közeledni, hogy mögöttük pirosan majd eltűnjék. Könnyü hajónk rengés nélkül szeliden s gyorsan haladt a viz redőtlen színén, mint egy korecsolyás, ki sebesen szalad a sima jég hátán. Az utazók mindnyájan a fődélre gyültek élvezni a szép délutánt, mely oly bájos volt itt, az ásiái partok mellett, e jóniai szelid ég alatt, hol minden vidéknek, helynek, hegynek, folyamnak, szigetnek egy-egy történeti emlékezet még új báját kölesönöz. A költői csalódást még kellemesbbé tevő néhány chioszi görög pásztor zenéje, kik nemcsak úgy voltak öltözködve, mint Homér pásztorai, de kiknek hangszereik is hasonlítanak azokhoz, miket a régi domborműveken (bas-relief) ábrázolva látunk,

Én magamba vonulva a hajó jobb karzatára dőltem, s Mytiléne, e szép nagy sziget nézelésében gyönyörködém folyvást. Az egészet elég magas hegyek zöld koszoruja futja körül a legfestőibb csoportozatokban, miket valahol láthatni. Köztök s a tenger közt kevés sík, de termékeny föld van, mely hol egy szűk völgyet, hol egy meredek fokot képez, miket olajfák sötétben árnyékoznak be. Mindenütt nagyobb s kisebb öblök vannak,

mik a szigetek széleit mintegy kicsipkézik, s mikben nagy hullámok zuhognak felszálló egyhangu mormolással, s itt-ott a tar szirtekre mint fehérő koszoruk nyulnak fel a habok tajtékjai, hogy róluk ismét lehulljanak. — Máshol az ormokrul hegyi patakok futnak alá, melyek a part szélén narancserdőket öntöznek; néhol a hegy oldala ketté nyilik, s látni hosszú mély völgyet, mely százados platánok rendetlen sora között a sziget belsejébe vezet. Itt-ott a part körül s az öblökben vitorlás sajkák eveznek, messziről hasonlók a tengeri madarakhoz, midőn ezek fehér szárnyaikat lebegtetve kinyitják, sok sajka pihen, némely rakodik, egy érkezik, más távozik, masztikot, selymet, olajat s narancsot vive Szmyrnába vagy Sztambulba. Ritkán tűn fel a hegyek oldalán egy-egy falucska, melynek cserép házfödelei messze kivöröslenek, különben csendes minden, csak a kelő füst jelenti, hogy ott is emberek laknak. Mindenütt csend, derű, fény, meleg, zöld, árnyék, bőség, jóllét, magány s a boldog megelégedés egy neme nyugoszik, s egy hires pont, völgy, tető a mást váltván fel, kedvem volt volna majd itt, majd ott kiszállani, megtelepedni, egy kunyhót vagy kioszkot építeni, s itt élni le hátra lévő napjaimat, e partokon, hol a tenger örökké zug, e források mellett, hol sötét olajfák illatoznak, e magas hegyfokokon, hol vén platánok, fenýők, cziprusok közül messzire kitündökölnek a magasan legelő kecskéek fehér csoportjai.

Ilyen az utazó sorsa. Vándorlásiban sok szép vidéket talál, hisz a nagy természet szépségekben oly kimeríthetlen, itt egy csendes völgyet, ott egy festői partot, odább egy pompás kilátásu ormot, illatos erdőket, csörgő forrásokat, s minduntalan fölfölsóhajt, hogy itt nem született, hogy ott nem telepedhetik le, szóval mindenütt,

hol szép tájt lát, ahhoz lelkét vonzódni érzi, s bár ekkor szemléli először, valódi bánattal válik meg tőle, — de hiában, megy, mennie kell, mert mind ez nem hazája.

Már az éj leszáll, s mi még mindig Mytiléne partjai körül evezünk. A tiszta égen Luna szelid fénye világolt. A vidék az volt, mi nappal, csak megvilágítása változott, de ép ez tevő, hogy az egész éjjeli vidék nekem új szépségben jelent meg. Ha a nappal a szem országá, az éj a képzeleté, s az enyém felizgatva lévén: körültem rajongani véltem a hajdankor dicső szellemeit. Még mindig közel valék Trója omladékához, s így nemcsak Homér hősei vonultak el ragyogó sorban lelkem előtt, hanem Görögország mindazon nagy férfiai, kiket Herodot, Thukydidesz s Plutarch leirt. Leszbosz egyik kiülő bérczfokára tekintve, ott, szinte látni véltem Szappho halvány alakát, lanttal kezében, épen midőn a tántogó hullámokba ugorni készül, — sőt az egész Olymp isteneinek gyülekezete elvonult előttem, tanácsot tartva a szomszéd Ida ormán, melyet, az éjjeli csillagoktól megkoronázottan, még mindig láthattam. Így töltém én el ébren az egész éjet. De ki tudna alunni, midőn egy új világrész mellett első izben jár? s én most szívom először Ásia levegőjét, most járok először a classicus földön, melynek történetét ifjuságomban előbb tanultam, mint hazámét, s nagy embereit már akkor bámultam, midőn hazámét neveiről sem ismertem.

Épen akkor kelt a nap, és minő ragyogó pompában kelt föl, midőn a szmyrnai öbölbe érénk. Háta mögött tágas amphitheatrumként magas hegysor övezi körül, hol meztelen, hol zöld erdőkkel behintve, itt-ott oldalain, magasan, fehér faluk, mint fészkek, festőileg függenek,

s kiülő ormokon számos szélmalmok forognak. A várost cзыpruserdő félhold alakban keríti be, s fölötte egy domb uralkodik, melyen egy régi várnak rovátkos falai omladékosan állanak. Mosolygó tekintete van az egésznek, a száraznak még ott is, hol a hegyek kopárok, de különösen nagyszerű, sőt fölséges az öböl. Ez százsorta festőbb a Dardanelláknál, s ha ragyogóbbnak kell is a nápolyi öblöt mondani, ebben van egy oly valami, sehol másutt fel nem található, mi utólérhetetlen. Minden oldalról oly alpesi, oly változatos, oly vad és mégis szelid hegyek veszik körül, melyek az egésznek egy pásztori s igénytelen jellemet adnak; mintha Helvéczia hegyeit, de nyárban s hó nélkül látnók, s mintha ez öböl nem egy tenger, hanem csak egy nagy hegyi tó volna. Itt valóban csaknem mindig szélesend van, a hullámok többnyire simák, a tenger mélyen hallgat; hasonló ez öböl csende egy vízzel tölt völgy csendéhez. Itten minden nagyságot, magányt, nyugalmat, némaságot lehell, a tenger roppantságával egy kerti tó szelidsége egyesül. Mintha e tengerkanyarulat azok számára volna teremtvé, kik békét s magányt keresnek, s a nagy hullámokat, nagy tengeri jeleneteket kedvelik nagy veszélyeik s zajaik nélkül. Elég látni e fölséges öbölt, hogy elhigyjük, miként Homérnak itt lehetett, itt kellett születnie; mint az ő lelke, ez is oly mély, oly tág, oly nagyszerű, és egyszersmind oly tiszta, oly derült, oly változatos. S ki tagadhatja, hogy a költő lelke rendesen azon világot szokta visszatükrözni, melynek képei ifju lelkébe korán nyomódtak.

A város maga az öböl fenekén, elég szűk lapályon, a hegy s tenger közt fekszik, jobbra, balra és köröskörül egy cзыprus-erdőtől környezve. A révben számtalan

sajkák s hajók állanak, melyeknek árboczaik messziről tekintve a part magas fáival egy erdőt látszanak képezni. Az öböl mindenütt oly mély, hogy nagy és kis hajó bárhol horgonyt vethet. Mienk alig állapotodék meg, azonnal számtalan csolnak sereglé körül, s öt—hat nyelven kiabáltak felénk, ajánlva szolgálataikat, minket partra szállítani. Mert Szmyrna, mi a nyelvet s ruhát illeti, cozmopolita város, van itt minden, török és angol, görög és francia, örmény és olasz, arab és máltai, s jól esik az utazónak Ásiában saját hazai nyelven megszólíttatni. És valóban, Szmyrna 140,000 keleti lakosa közt 20,000 európai származású telep él.

A legszélső épületek, vendéglők és kávéházak, nem is a szárazon, hanem a tenger fölébe oszlopokra vannak építve, s midőn a padozat szőnyegére letelepedém, kedves volt alattam a tengerhabok loccsanásait hallanom. De a mely kávéházba először menénk, enni semmit nem kapánk, csak inni. A konyha lobogó tüze mellett szép sorban álltak az apró rézbögrék, melyekben findzsánkint főzik a kávé, s a másik oldalon egy alacsony polezon hosszú sort képeztek a tiszta, fénylő narghil-edények, mert mint nálunk most minden szivarozik, Sztambulban minden csibukoz, úgy itt minden narghilt használ.

Mint keleten minden kereskedő-város, úgy Szmyrna is egy név alatt két várost foglal magában, egyik a muzmánoké, másik a keresztyéneké és európaiké. Amazoké mindig a hegy magasb oldalát foglalja el, alulról fölfelé lépcsőzetesen emelkedvén, mint hazánk szőlős vidékein hegyoldalokban a pinczéket építeni szokták. A házak többnyire fából építvék, veres cserépfödeleik a napfényben messze ragyognak. Egymástól kert által elválasztvák, ez szükséges óvakodás ott, hol a polygamia,

a hárem és rabszolgaság a házi életnek alkotó részét teszi. Ablakaikon mindenütt rácsozat van, s e miatt nem mondom, hogy fogházakhoz, de mindenesetre kolostorainkhoz hasonlítanak. Rendesen egy emeletűek, kerttől körülvéve, melyből a fige- s narancsfák dús lombjai a kerítésfalon mintegy kiömlenek, míg az udvaron egy márvány tartóból hűs forrás szökik fel; — csak egyszer volt alkalmam egy ilyen udvarba bepillantani, és azon festői csoportozatot, melyet a szökőkút körül puha szmyrnai szőnyegen fekvő nők és gyermekek képeztek, soha nem fogom elfelejteni. Néhol az ablakok közé czémentből parányi kalitok ragasztattak, beléjük több lyukak furatván, a végből, hogy a fecskék a házikókba jöjjenek fészkelni; megható vendégszeretet, mely keleten kiterjed az állatokra is, mint testvéreinkre a teremtésben, ez elv s ez érzés, e hit, az indus brahmavallás egyik legnagyobb érdeme, s meg kell vallani, hogy emberek és állatok közt sehol oly bizalmas, mondhatni kedélyes viszonyt nem láttam, mint láttam keleten. Az állat bizik az emberben, mivel benne soha nem csalódik. A házak külseje fehér, mely égbék színű vonalokkal, virágokkal, lombokkal s más arabeszkekkel van kiékesítve, az egész oly tiszta, friss, csinos mint egy fehér porcellán edény, mely tarkára van festve. Ritkán látni fehér márványból épült házat, de néhány igen szép van. Gyár egy sincs, és így sem magasra nyuló kémények nem füstölögnek, sem zörej nem háborítja meg az utczák csendét, s az egész török város annyival inkább hasonlít apró kolostorok csoportozatához, mivel az elfátyolozott nők, mint megannyi apácák néma árnyékokként lengenek végig az utczákon. Ez egymástól elszigetelt, fáktól árnyékozott, bezárt lakok körül bizonyos csend,

magány, titkosság uralkodik, s a mely házkört birtokosa ily gondosan elzár, hajlandók vagyunk hinni, hogy ott nagy házi boldogság őriztetik. Egyszersmind mindenik ház úgy van helyezve, hogy az a hegyekre s a tenger felé nyílt kilátással birjon, egyetlen gyönyörét ez elzárkozott keleti nép az erdők illatában, a tenger hűs fuvallatában, s a szabad természet és derült ég nézelésében találván.

A muzulmán város felett egy szép czyprus-erdő zöldel, alatta a basa palotája, katona laktanyák s fegyvertárak vannak, melyek egész az öbölíg lenyulnak. Eből látni, miként a török nép okosan számít, mert mindenütt biztosítja magának a két pontot, mi neki az uralkodást az idegen fajok felett biztosítja, tudniillik a tetőket s az öblöket, ott a várakat, itt az ágyutelepeket.

A keresztyén városrész len a tenger partján terület, s az öböl környékét tartja elfoglalva, annyira, hogy némely házak ezölöpökön már a tenger színe felett állanak. Itt vannak az európai consulok házai is, s előttük az illető hatalmasságok lobogói magas árboczokon lengenek. E tengerpart a város legélénkebb része, itt vannak a boltok, kávéházak, vendéglők, itt örökös a zaj, alku, vitatkozás, itt szünetlenül, mint hab hab után, jön-megy a napszámos, a matróz, a kalmár, a halász, portékákat vive most a hajórul a partra, majd a partrul hajóra szóval, nyelvben és öltözetben itt a legtarkább népegyületet láthatni, mely minduntalan sűrög-forog, mint a méhsereg a kas száján folyvást ki- és besiet, míg az öbölben a tenger színét sajkák ezrei lepik el.

Ámbár a városnak különböző részeit bejártam, nem találék semmit, mi különös leírást érdemelne. Csak ar-

ról volt alkalman meggyőződni, hogy itt az európaiak is keleti szokás szerint élnek; hiában, ki hova költözik, szükségképen el kell fogadnia új honának mind jó, mind rossz szokásait. Az európai ép úgy megszün Ásiában az lenni, ki volt, mint az ásiak nem maradhat Európában a régi.

Szmyrna több bazárral bir. Ez egy-egy szük utcza, melynek mindkét oldalán kőépület foly, melynek iveri alatt apró czellák vannak, és ezek a boltok. Ablak nincs rajtuk, sem más ajtó azon palánkon kívül, mely elején, ha lebocsáttatik, ajtóul szolgál, ha fölnyittatik, ablakul, a mennyiben ez adja a világot. Az ür a két bolt-sor közt nem lévén befödve, a nap ellen magokat úgy védik, hogy felül gerendákra deszkákat raknak, de itt-ott kört hagyva, mert különben épen nem látnának, hanem ép e változatossága napfénynek és árnyéknak a legfestőibb, legváratlanabb, legbizarrabb jeleneteket idézi elő úgy embereken, mint dolgokon. Fény és homály, külön és együtt, mint egy dévaj festő, hol idealizálja a mindennapit, hol nevetségessé teszi a komolyt; itt egy szerencsen papucsvarrónak orrahegyére egy fénypontot vet, ott egy nő sárga feredzsét (köpenyét) tarkán megfoltozza, mint egy zebra-bőrt, az üvegedények, pillangós saruk ragyognak mint drágakövek, mi fénylő, az a sötétben szintelen, mi hamis, az a napsugárban lángol; — egyébiránt az itteni bazárok kicsinyben a sztambulihoz hasonlítanak, azon két különbséggel, hogy kincsben kevésbé gazdagok, de a keleti czikkek s termékek olcsóbban kaphatók.

Itt is sok szép mosé van, de nagyszerű egy sincs; mindenik mellett van egy vagy két sugár minaret, melyen az erkély hasonló azon vitorla-gyürethez, mely a

hajók árboczainak tetején látható. Vannak ékes szökőkutak is, kicsavarodó chinai tetőkkel, s mór izlésben finoman faragott oszlopkákkal, falaik beírva, hol aranyos, hol kék betűkkel koránbeli böles mondatokból. Mint London belsejében még ma is sok temető van, s mint az hajdan Európa minden városaiban egykor szokás volt, itt is a városban több kisebb s nagyobb temetők vannak. Némelyik kőfallal van bekerítve, némelyik nincs, s bennök itt tyukok szemet keresve járkálnak a sirok közt, ott macska nyújtózik a napon, vagy mosott ruhák száradnak a cзыprusok ágain, mert keleten élet és halál, temető és város nincs egymástól úgy elválasztva, mint nálunk; itt a sirok közt az emberek ülnek, alusznak, dohányoznak, esznek, mulatnak, dalolnak, a nélkül, hogy a muzulmán ebben botrányt látna, őt az élvezetben a holtak nem háborgatják, mint ő sem véli, hogy azzal, mit tesz, a kedves holtak álmát háborgatná.

Több utasok lévén, kik az ugynevezett karavánok hidját meg akarák látni, egy tolmácsot (drogmán) fogadánk, ki azonnal annyi szamarat fogadott, a hányan valánk. Megjegyzem, mikép keleten számárháton járni épen nem nevetséges, s a legnagyobb méltóságok tétovázás nélkül ráülnek; csak ha e keleti szokást tudjuk, lesz előttünk megfoghatóvá, hogy Jézus maga számárháton tartá Jeruzsálembe diadalmenetelét. De az itteni szamarak nem is hasonlitanak azon nyomorult állatokhoz, melyek nálunk búsan ballagnak juhnyájaink előtt; hozzá járul, mikép nyereggel, kantárral, szőnyeggel díszesen el vannak látva, csengők, rézkapcsok, ezüstös pillangók, mindenféle színü rojtozatok, s tarka csigák függelékei az egész paripának tökéletesen illendő kinézést adnak. Így indulánk el utnak, elől egy bottal a tol-

mács ment, ravasz ficzkó, ki életében már sokat megcsalt, mint minket is, utól a szamár tulajdonosa, ki egy hatalmas póznával kiméletlenül döngette a röstelkedő állatokat.

Kibontakozván a város tekervényes szűk utczáiból, mi nekünk magunknak, a tolmács vagy egy ariadnei fonal nélkül nem sikerült volna, végre pár óra mulva a nevezett hidhoz elértünk, hol egy kis török őrsereget találánk. Ezek közül egy sem volt európai, mind kurd vagy arab, drúz vagy egyiptomi volt. Fejükön magas turbánt hordtak, bugyogó fehér vászon-nadrágot viseltek, mely hátul mint egy zsacska lógott, a széles öv, mely csipejőktől csaknem hónaljig ért, tele volt szúrva pisztolyokkal, handsárokka, lábaikon papucs, lábszáruk meztelen s barna mint a cserzett bőr, ábrázatuk naptól égett rézszínű, szemök éles mint a sasé, orruk hajlott, szakálluk nem volt, de bajuszok annál bozontosabban függött le. Ezek a rend fentartása végett voltak itt, s kétségkívül derék, jámbor emberek, hiszen oly nyugalmasan üldögéltek a földön, pipafüstöt eregetve csendesen, de ha velök egy pusztában találkozom vala, képök s fegyverzetök után ítélve, rabló-beduinoknak fogtam volna tartani.

Mi is melléjük telepedénk, egy pázsit-oazisra, mely fölött ős platánok lombosátora tartott árnyékot, s azonnal nemcsak a keleten elkerülhetlen pipával s kávéval kínáltak meg, de utczálló czukrászok mindenféle édes itallal s csemegével is ostromoltak. Egyikünk »halvát« választott, melynek alkotó részei: zéamagbul készült olajos liszt és méz; másik »muhalibi-t«, mely rizsliszt, édes mandula, rózsavíz és gyümölcslé vegyítése; harmadik »rakhatlakumot«, mely szőlőmustból,

szemolin lisztből, czukorbul s baraczkmagból készittetik; italokbul választhattunk »serbet-et«, mi friss narancsbul, czitrombul, birsalmábul készül és kedves savanyize van, vagy »kosab-ot«, mely nem egyéb mint befőzött gránátalmának, rózsának, őszi baraczknak, vagy bár mi más gyümölcsnek valóban kellemes leve. Adtak »raki-t« is, mi nem más, mint egy erős rhum, csak bort nem árultak, mert azt nyilván nem, csak titokban szabad inni. Valóban, törökországi utamban én már annyiféle új, ismeretlen, s a mi fontosabb, annyi különösen izletes ételt és csemegét izleltem, hogy bátran állithatom, mikép az, ki ezek készítése módját összegyűjtené, a nyálankoknak hazánkban is számos seregétől örök hálát s egy halhatatlan torta- emléket érdemelne.

Néhány óra így eltelvén, már épen visszaindulandók valánk, midőn egy teve karaván sereg a hid tulsó végén összegyűlt, s lerakván terhét, selymet, szenet, bort, gyümölcsöt s különféle masztikot és fahéjat, pihe-nés után vissza fogott térni a pusztába Tyra és Bainerd felé. Uti társaim közt volt egy angol is, kinek az a szeszélyes ötlete jött, hogy egy karaván-utazásban részt veszen. Társat keresvén, én azonnal ajánlkozám. Csak az első állomásig szándékozánk menni. S azonnal két bérlett teve hátára mászván, megkezdők utunkat, s kalauzunk után ment egy teve a más után, sorban, egyenkint, mint nálunk a ludak a gúnár vezérlete alatt a learatott buzaföldre mennek. Mihamar messze valánk a várostul, lakatlan pusztaságon, s különösen érzém magamat, körültem látván a sok tevét, melyet mi Európában csak pénzért vagy fejedelmi állatkertekben szoktunk megláthatni, ez oly csodaalaku, mint áldott természetü állatot, mely engedelmesen letérdel, ha a terhet rá rak-

ják, mint akkor is, ha azt róla leveszik, s meleget, éhet, szomjat, fáradságot békésen tűr panasz és ellenkezés nélkül.

Velünk tévé az utat néhány tevecsikó is. Anyjok oldalához tapadva ösztönszerűleg most jobbra, majd balra felve pillantgattak, s ha egy új tárgy vagy egy szokatlan hang megijeszté, sietve szaladtak anyjok hosszú nyaka alá. Bár ez állat alaka csodálatos, bizarr, rút, háta púpos, lába görbe, alkata idomtalan, szőre fakó és kuszaság: lehetetlen jó szívvvel s szeretettel nem tekinteni egy ifju tevére; képeinek kifejezésében annyi okosság, annyi jószág és ártatlanság van. Szemének golyója barna, mint egy érett gesztenye, mely fölrepedt hüvelyéből kipattanni készül. Tekintetében van valami bámuló, gyermekies, esdeklő és jó, mely az ember részvétét s a nagyobb tevék pártfogását mintegy kérni látszik; anyja lépéseit híven követi, az akár gyorsan, akár lassan megyen; szemében, mint az özéiben, egy örökös könny látszik tündökleni; így járja szegényke a puszták nyomtalan ösvényét mindaddig, míg anyja kidölvén, rá kerül a sor, hogy viszont ő hordja az ember sátorát, s majd örök időig vándoroljon vele a homoktengeren, hévben és vészben, derült és borult időben, mert hiszen isten őt rendelte, hogy lenne a puszták szállító hajója.

E karaván kalauzai rendesen aethiopai vagy abysziniai szerecsen ifju rabszolgák, kik a hosszú sor élén számárháton járnak, lelógó meztelen lábakkal, rövid fehér gatyában, ékes övvel derekaikon, sállal kerített vastag turbánnal fejökön, miknek ez a nap égető sugára ellen legbiztosabb véde, — többnyire még mint gyermekek vétetvén, úgy tekintetnek, mint a család tagjai; csupán nevek rabszolga, ételök, italok, ruházatok,

dolguk az, mi a gazdáé; mert tudnunk kell, hogy keleten a rabszolga több a cselédnél, s hogy itt, nem úgy mint nyugaton, mindeniknek biztos kilátások van a szabadságra.

Mintegy nyolcz óráig utazánk, midőn az első állomást (karavan-szeralj, khán) elértük. Ideje is volt, mert a nap épen leáldozni készült, s tudjuk, hogy ekkor a muzulmán minden dolgát félbehagyván, imádkozik. Le is szálla valamennyi, s a földre arczra borult, sőt a tévék is mind letérdelének, azért-e, hogy gazdáik róluk lekelhessenek, avagy szokásbul, nem fejtegetem, de anynyi bizonyos, hogy e látvány előttem örökre felejthetetlen marad. Egy pusztaság terült szemeim előtt, végtelen sík, mint a nagy tenger, mély csend uralkodott körülem közel és távol, a tiszta ég fölöttem hasonlított egy kiterjesztett erősséghez; a láthatár messze, messze, ott, hol a nap lenyugovék, lángoló biborszinben égni látszott, s én, mint a hossza sorban legutolsó, annak alkonyodó enyhében földre borulva láttam magam előtt nemcsak az embereket, de az állatokat is, — ó ez valami fölséges, lélekemelő, megható látvány volt. Most volt először igazi fogalmam arról, Mózes és Mohammed miként találták föl Istent a pusztákban.

Mi az angollal csak másnap térénk vissza Szmyrnába, az éjjelt egy karaván-szeraljban vagy khánban, az ásiái puszták e csárdájában, töltök. Egy ilyen khán kelet sikhán a legfestőibb, legköltőibb látvány. Ez rendesen egy szegény kő- vagy faépület, melynek födele kukoriczakóróbul vagy myrth-galyakbul áll, Isten az ura, vendége minden utas. Néha van mellette ól is a lovak számára, de mindenik áll egy füstös teremből, mely körül egy alacsony fenyőpad foly, mire az utas kiter-

jesztvén szőnyegét ott alszik, ott költi eledelét, az üvegetlen ablaknyílások az esti hűs szellőnek szabad jöveteltmenetelt engedvén. Benne, mint Veszta-templomban vagy oltáron, egy örökös tűz pislog, mely soha ki nem alszik, mert az utasok, kik azt életben tartják, soha nem hiányoznak, e mellett gyujtogatván meg pipáikat s főzvének kávéikat, midőn megérkeznek. Ritka helyen van patak, de kut mindenütt, mely mellett egypár platán magánsan emelkedik; ezeknek tövében keresztbe vetett lábakkal, üldögélnek az utasok, török, örmény, arab, albán, zsidó, mindenik imádkozik saját módja szerint, vagy ábrándozva nézi, csibuk füstje mint oszlik el a légben, föl-fölfigyelve, ha lovaik néha egyet horkannak; oldalt a nők gondosan elfátyolozott arcukkal egy misztériosusz csoportot képeznek, bajlakodva apró gyermekeik körül, kik kavicsokkal gondtalanul játszanak; itt egy utas lovait dörzsöli, más itatja vagy szerzőmait tágitja ki, ott letérdelt tevék kérőleg várják, hogy gazdáik róluk a tehert levegyék', — míg végre minden, ember s állat mély álomba merül a pusztaság is elhallgat, csak néha-néha egy ismeretlen sivítás, mint villám a sötét eget, szakítja meg a síri csendet, de nem tudni sem azt, honnan jött, sem azt, mit jelent, bár az állatok veszélyérző ösztöneiknél fogva ilyenkor mindig össze-összerezzenek.

Hajnalban már 2 órakor mindnyájan talpon valánk, a karaván ment keletnek, mi vissza Szmyrnába térénk. A khán üres lőn újra, mint volt jövetelünk előtt, csak két élő maradt benne, a tűzhelyen a pislogó zsarát-nok, mely új vendégeket vár, és a háztetőn galyfészékben egy gólya, mely hosszú orrát kinyujtván, gondolkodó képpel látszott az emberek sorsáról elmélkedni, kik körülte

örökké jönnek és mennek, — e vándorlás hü képe az életnek, melynek pályája oly hosszú és oly rövid egyszersmind, a bölcsőtől nyulik a sírig, az időn kezdődik s végződik az örökkévalóságban.

Visszamenet utunkba ejtők ama váromladékot, mely Szmyrna felett, Acropoliszképen a Pagusz hegyén emelkedik. Egy ó temetőn kellett hozzá mennünk, mely elhagyatva lévén, kezd újra egy czipruserdővé válni; ez a sorsa itt a földnek, kertből temető, temetőből idővel erdő lesz, s a ragyogó márványemlékek hitvány utcái porrá válnak. Szmyrnát mint várost Nagy Sándor alapította, de csak Lyzimachus végezte be. Hajdan e város egy volt a jóniai legfényesebb s leggazdagabb városok közül, szép s lágy ege alatt a tudományok s művészetek sokáig virágoztak, míg Tamerlan s a török hódítók hadai ismételve el nem pusztíták. Büszke vára már több század óta pusztá rom, s híres emlékeiből és épületeiből nincs semmi, itt-ott hever néhány oszloptöredék, több belőle új házakba van beépítve, a sztadiumnak és szinkörnek helyét is alig ismerni. Azonban, fáradságunkat gazdagon megjutalmazá azon fölséges kilátás, melyet e hegytetőről élvezünk: lábainknál fekvén a város vörös és fehér házaival, kúpos moséival, sugár minareteivel, cziprus erdőivel, elszórt narancs, fige, olaj s citromkerteinek buja csoportozatával, nagyszerű vidékének festői változatosságával, messzé a tengeren a számos szigetek uszkálni látszottak, de főképp fölséges volt a ropant öböl, mely csendes, fénylő és tisztán kék, mint fölötté a derült ég, és mindezt képzeljük egy meleg, egy átlátszó lég ezüst fényében förödve tündökölni.

Végre elmenék Mélesz homéri patakából inni. A monda szerint ennek partján, lengő nádjai közt, szülte

Homért anyja Chriteisz, mint nádak közt találtatott Mózes is, az a költők királya, ez a prófétaké. Homért én úgy tekintem, mint a classszicus kor napját, ezt ő világítja meg nekünk, ha ismerjük; oka, mivel ő az égen függve maradt. Mutogatják azon barlangot is, hova elvonult, midőn emlékezetében költé verseit. Egykor itt dicsőségére egy csarnokot emeltek, mely nevét viselte, s hol a város polgárai tanácskozásait is tartották, — ez sem áll többé, de él Homér dicsősége, sőt ez az, mi nemcsak e pataknak, e városnak, e tengernek, sőt egész Hellásznak fényét kölcsönzi. Hajdan Szmyrna az ő képét nyomatta pénzeire is, jeléül annak, hogy a lángész a valódi fölség.

Némely tudósok, kik ujjakat szeretnek állítani, bár azok oktalan paradoxok, Homérban nem egy személyt, de egy iskolát, egy jellemet akarnak találni. De bizony a Homiórok egy egész fajtát elhinni nehezebb, mint a titánokét; a természet nem szokta szülni csodáit rakásonkint; teremtvén egyet, Homért, — ime azóta folyvást pihen, ezredek multak el a nélkül, hogy egy második Homér támadt volna.

A legszörnyűbb képtelenség gondolni, hogy az Iliászt s Odyszszeát többen irták volna. Tervében a leg-tökéletesebb egység van, részeiben a leggyönyörűbb harmonia, meséinek lánczolatában a leghiánytalanabb összeállítás, nyelve egyöntetű, gondolataiban, érzeményeiben, színeiben a legkövetkezetesb rokonság és összehangzás. Ily remekmű csak egy agyban s szivben fogamzhatott, mint Phidiász csak maga végezhetette be a szobrot, mit ő kezdett meg. Ha igaz az, hogy a valódi költészet az emberiség egyetemi nyelve, mely Jób, Dávid, Homér korában ugyanaz volt, mi ma, melyet minden világrészben

s korban az emberek megértének, mert az emberiségben a szív érzése, az indulatok hangja soha nem változik, mint a vélemények és eszmék változnak; ily értelemben Homér mint költő, míg csak ember lesz, mindig fog csodálatni, mert mindig fog értetni. A legtöbb költők, kik egy kornak, egy nemzetnek, egy bizonyos szellemi állapotnak nyelvét beszélik, rendszeren egy vidék, egy kor, egy nemzet tolmácsai, más vidék, más nemzet, más kor már nem érti őket; de Homér minden idő, az egész emberi nemzet, ő a világ költője.

II.

Borus időben indulánk ki a szmyrnai öbölből, de e boru csak utóhangja volt az éjjeli sötétségnek; alig viradt a rózsás ásiái hajnal, a nap a fellegeket mihamar elüze, s hajózásunk kedves lőn, mint egy tói sétatkozás. Sőt mihamar oly tikkasztó meleg lett, hogy a kapitány jónak látta felvonatni a födel sátorernyőit, és mi ekkép kellemes árnyékból gyönyörködhetünk az új meg új vidékeken, melyek a szerint, a mint eléhaladánk, lépésről lépésre változtak. Néha kis delphineek (marsonin, Meerschwein) játszadoztak hajónk körül a hullámok barázdáiban, uszva villámsebesen, mintha a gőzössel vettekenni akartak volna, néha ismét egymást üzték, szökelve egymáson átal, míg a kerekektől vert tajtékokban végkép eltűntek. Egyszer egy ónszinű dörgécse alakuroppant hal emelkedék ki a mélyből, fekete uszósárnynyal s hosszú lándzsafarkkal, melyre vig matrózaink nem egy szigonyt hajítanak, de mind hiában.

De engem nem érdekelt sem az, mi a hajón, sem az, mi a hajó körül történt, én még egészen a mytho-

logia meséinek s a régi történet emlékezeteinek éltem. Mi bájhatásu hallani ilyen nevek et: Khiosz, Leszbosz Szalamine, Délosz, Athéne, Korynth, Marathon, Argosz; és ime, én nem csak hallom e neveket, de hozzájuk közel vagyok. De sokszor hiában fordulék a hajósokhoz eligazodás végett, mert e hires helyek neveiket is csaknem elveszték, úgy hogy e szigetek itt most három név alatt ismertetnek: a régi név alatt, ez a költői, az új név alatt, ez a geographiai, és a török név alatt, ez a hivatalos. De hála istennek, a földabroszok és diplomaticai jegyzőkönyvek daczára is mindinkább a régi nevek kezdenek győzni. A költészet diadalmaskodott a tudományon is, a politikán is. Midilli és Mytiléne helyett Leszbosz, Tsoka-Adászi és Czerigo helyett Kythére, Krit és Candia helyett Créta, Tino helyett Ténosz, Zea helyett Czeosz fog fenmaradni.

Először is Chioszt, a borok kellemes s termékeny szigetét találtuk; hegyeit sűrű erdők fődik, öbleit várak koronázzák, minden partoldalbul egy templomka s egy kis falu fehérlik ki, számos apró részeiben sajkák hemzsegnek, telve férfiakkal és nőekkel, kik évszaki termékeikkel Szmyrnába készülnek. Aztán Mikónosz jött, mellette Délosz jelent meg, mely a monda szerint a vizeken ide-oda lebegett mind addig, míg Neptun megállítá tridenszével, hogy benne a Juno által üldözött Latona szülhesse Apollót és Diánát. A napnak szentelt e sziget hajdan oly tiszteletben tartaték, hogy arra kutyának lépni, vagy ott holtat eltemetni nem volt szabad, s benne még a persák roppant hajóhada is megtartóztatta magát minden rablástól. Utunk aztán Párosz és Naxosz közt folya odább; amaz adta hajdan Hellásznak azon páratlan tisztaságu márványt, melyből a Praxitele-

zsek és Ictinuszok halhatatlan szobraikat s oszlopos templomaikat teremték, emez színhelye volt Ariadne, Thezeusz és Bacchusz mesés történetének. Créta eszünkbe juttatja a bölcs Minosz s a szörnyeteg Minotaurusz mondáját. Sz eriphosz kopár, meztelen, vázszerű szirteiben borzadva láttuk a kietlen, a búsan pusztá helyet, hova a római zsarnokok száműzték azokat, kiket üldöztek. Szkyros (távolabb a szporádok közt) emlékeztetett Achilleszre, ki ennek ligeteiben lányruhába átöltözve gyermek-éveit tölté. Milo tar és sovány bérczetét rutnak találtam volna, ha azt egy kedves, lágy, csak a keleti éghajlatban honos violaszin tündérideg be nem fátyolozza; itt találták föl a híres milói Vénusz csonka szobrát, a görög művészet e legremekebb maradványát, s képzelhetni mi nagy volt a régi görögöknél a műszere tet, mi számosak a műkincsek, midőn egy ily parányi, szegény szigetke is oly tökéletes szobor birtokában volt, melyet azóta sem volt képes utánozni senki.

Ezek és sok más szigetek teszik az ugynevezett kykladokat; a tenger itt nem egy üres láthatár, hanem egy nagy tó behintve számtalan fokokkal, szigetekkel; minduntalan új meg új merül föl, soknak lakója s neve sincs, de sok más történeti, hangzatos, híres, szóval elaszzius nevet visel, úgy hogy bámulnunk kell, hogy annyi monda, történet, költészet ily szűk téren kelhetett s megférhetett. Mintegy körben üldögélnek a tenger kék puha szőnyegén e szigetkék, közülök mindenik egy költőnek, egy hősnek vagy istennek adott léte t, s ha nem szépek ligetek zöldje s erdők eleven koszorui által, szépek a hír s emlékezet hatásosb, állandóbb, hervadhatlan bájánál fogva, mert melyikből nem származott egy költemény, egy philosophia, egy re-

mekmü, szobor, templom vagy öntvény, miket ma több ezer év mulva is csodálattal szemlélünk. Akármerre tekintünk, mindenfelé száz meg száz brigg, goëlette, caravel, kaik, sajka vitorlázgat; némelyiknek alaka egészen ősrégi, hasonló az argonauták naszádihoz, s e mythologiai nevek, helyek, emlékezetek, alakok közt csak azt vártam, hogy egyszerre a vén Neptun a háromáguval kezében tünend föl a habokbul, kísérve az amphytritok, galateák és tritonok csodaseregétől, — valóban a delphinek, meszeről látva, némely tengeri istenekhez meglepőleg hasonlitanak.

Most kezdem belátni mi nem igaz képlettem volt a claszszicus világ földéről. Ha szellemét felfogtam, az bizony tanáraink modorának daczára történt, kik üres phrázisokra oktattak, töredékeket mutattak fel, adomákkal tápláltak, de a mythologia mélyebb érzelmét, a görög nép magas műérzetét, történetök s status-életök philosophiáját nem is kísérlék megmagyarázni, hihetőleg mivel magok sem értették. Ki itt nem utazott, soha sem fogja Hellászt s a hellén népet teljesen felfogni, nemcsak vezéreit és statusférfiait nem, de költőit sem; e szigetek, e hegyek, e tenger, ez éghajlat látása nélkül örökké homályos marad Homérnak száz meg száz epithetionja, mi magában véve fölösleges, jelentéstelen, csak itt látjuk, hogy egy-egy szócskával ő minden dolgot, helyet, népet s fekvést mi festőileg s élethűn jellemez. Most még inkább meggyőződtem arról, hogy utazás nélkül minden oktatás tökéletlen; bár volna minden iskolának egy hajója, melyen az ifjakat utaztatnák! ki egy népet s földet óhajt megismerni, látogassa azt meg; ha lehet, hajózza körül a földgömböt, a világ a legjobb könyv, abba isten maga irta be mi van és mint van.

Kythére nevét hallván emliteni, mely Vénusznak volt kedvelt hona, e szigetet magamnak én is úgy képzelem, mint melyben uton útfélen rózsák, myrtek s a kék és szerelem egyéb virágai nőnek; és mit láttam? egy fakó szigetet hasadozott szirtoldalakkal, kicserepedett partokkal, honnan sem fekete föld, sem pázsit nem mosolygott előmbe; Déloszrul szinte azt hittem, mikép azt Diána azért választá ki magának, hogy árnyékos rengetegekben vadászati kedvét tölthesse; és az nem egyéb mint egy vulcán természetű szikla-telep, melyben, mint neve mutatja, a nap égető heve fészkelni s dulni látszik. Honnan van az tehát, hogy a régi költők és írók mindenütt virágzó szigetekről beszélnek ott, hol most mi köves és bérczeseket találunk? Lehetetlen, hogy kortársaik szeme láttára ekép tulozni mertek volna. Avagy e föld, idők folytában végkép kimerült volna, s összeesett az, a nép életerejét vesztvén, mint a test öszszerogy, ha azt a lélek elhagyja? Mert valóban e szigetek nagy része most pusztá esontváz, melyről a piros husozat teljesen lehulladozott. Avagy mi hibánk az, északiaké, hogy déli éghajlaton is mezők buja zöldjét, erdők firtös lombozatát várjuk?

Azonban másrészről meg kell vallanom, hogy melözve a bájt, mit a szigeteknek a claszszicai emlékezetek kölesönöznek, birnak ezek egy szépséggel, mi nekik sajátjuk. Fekvésök kellemes a kék tenger tükrén, hegyeiknek alakvonalai szépek és tiszták, kivált midőn a meleg ezüst fényében s az átlátszó lég violaszínében játszadoznak, számos öblök kicsipkézvén partjaikat; nekik ez bizonyos könnyüséget ad, csoportozatuk hasonló egy föld-abroszhoz, melyen a szigetek s hegyek domboralakban ülnek ki, és festőibb látványt képzelni sem lehet azon

városoknál, melyek a tengerparttól kezdve fölfelé pyramis alakban és emeletesen nyulnak fel a bérceken. Szóval, e helyeknek szépségét nem egyes részletekben kell keresni, hanem azon titkos harmóniában, melyben itt a tárgyak meglepő rajza, az ég örök tisztasága, a nap fényköde, a színek változó játéka s a tenger szünteleni hullámozása egy egészszé olvad. Kétséget nem szenved, mikép e szigetek hajdan, a görög nemzet fénykorában, a természet mostohaságát szorgalommal bőven kipótolták, s így berkek, kertek hívólag zöldeltek ott, hol most avar se terem, és e meggyőződés csak egy ujok csodálni a görög nép egykori nagyságát. Én hajlandó vagyok hinni azt is, mikép ama nép szépnek főleg azt tartá, mi szorgalom s különösen művészet és művek által lőn szép, s ki itt három ezer év előtt utazott, annak szemébe e számtalan szigetekről mindenfelől uj meg uj márványtemplomok, oszlopok, szobrok s ezek körül zöldellő szent olajberkek (= Teménosz) ragyogtak. E nagy szigetsoportozat a tengeren elhintve nem egyéb volt mint szent épületek s műemlékek ropant muzeuma, melyben a látogatók ide-oda hajókon jártak.

Ha én a görög világot különösen szépnek találom, senki ne csudálkozzék rajta. A vidékek szépségének elemei közé tartoznak a nagy emlékezetek. Ezek nékiek egy nevezhetetlen bájt adnak, mint az éjnek azt ad a hold, mint a hegyeknek azt adnak az ó romok. Nagy események jelentéktelen tájt is érdekessé tesznek, s mindig szebbnek tetszik az, melyben a természeti szépség föltételeivel a történetéi is egyesülnek. S itt, hol most utazom, e hegyek, e szigetek, e tengerek nem telvék-e el a régi kor legnagyobbszerű emlékezetével? nem ural-

kodtak-e itt istenek, kik nincsenek többé? nem itt éltek-e a tudomány, művészet, polgári erény s hazafiság örökké dicső hősei? hol van nép, mely oly magasan áll s oly mélyen sülyedett mint a görög nép? Maga egy-egy itteni régi név az emberi s nemzeti élet legbámulatosb drámáit idézi föl lelkembe. Hiában, az emlékezet nagy varázsló; természetes, ha Amerika ujdonan irtott téerein, miknek nincs multja, semmi ilyesmit nem érezünk, mint melynek neve sem tudatott akkor, midőn népeit s nevét Hellász a történetben többször meg-ujította.

A régi hellén világ fölött ily gondolatokba merülve állongék a hintázó hajón, s a nap a Tenari-fok körül épen lenyugvóban volt, sugaraival egy fényutat vetvén hátra a tenger habjain, midőn ama görög consul, kiről már fölebb szólék, s ki alapos helyismeretével utközben annyiszor eligazita, megveregetvén vállamat, ujjával egy pontra mutatott. Az a Szuniumi fok volt, melynek szellős ormán 14 márványoszlop áll, maradványai Minerva templomának. A leszálló nap gyönyörű lánggal világítja meg az egészet. A keskeny bérczfok, melyen mint egy talapzaton, a rom áll, magánosan emelkedik ki a tengerből, mely alatta most is úgy zúg és zajlik mint harmadfél ezer év előtt. Tul rajta kezdődik Görögország, de ez nem látszik; az most temetőkert, és ez oszlopsor, megaranyozva a naptul, annak s i r k ö v e.

III.

Ha a vén Neptun kristálybarlangjában a tengerfenekén fölébredne, csodálkozni fogna, látva hajónkat, mely vitorla s lapát nélkül repül sebesebben, mint ő vizi

lovain szokott, s a gőz zaját valami elrejtett ló prüszkölésének, sivitását nyerítésének, a forgó kerekek fogait rohanó lábainak venné. Bár szél ellen, így haladánk mi gőzösiünkön, az ujkor legszebb s legfontosabb tárlalmányán, csodálni az ókor legdicsőbb maradványait.

Mihamar Attica partjánál valánk. Utunk Athené révei előtt vitt el, a phaléri s munychiaiba csak egy pillantást veténk, és bemenénk a Piréuszba. Bemenetelénél, mely igen szűk s hajdan lánczczal záratott el, két oszlop áll, mely valaha két óriás oroszlánt hordozott, s erről a középkorban oroszlánöbölnek is neveztetett; ez érczállatok most a velencei fegyvertárban vannak, hova őket innen 1686-ban, Morea meghódítása után, Morozini Ferencz vitte. Helyettök most az oszlopokon világitó lámpák emelkednek, kevésbbé szépek, de hasznosabbak.

A Piréusz öböl kicsiny, de biztos, mély, a legnagyobb sorhajóknak is alkalmas. Még Themisztoklesz alapítá, vele Athenét két párhuzamos kőfallal kötvén össze; akkor nagy is, népes is, gazdag is volt, de utóbb görög szabadságával együtt elpusztult; 1834-ben alig állott benne nyolcz faház, most újra kezd virágozni, naprul napra új boltok, raktárak, kavéházak épülnek, házainak száma hét százat, lakosaié 6000-et közelít meg. Régi omladékokban nem bővelkedik, egy Neptuntemplom alapköveit s azon épületeit látni, mely egykor a hajókon érkezett élet raktáraul szolgált, és egy ledőlt sirkő mellett egy üreget, melyet a zajló tenger hullámai nyaldosnak, — monda szerint ez a Themisztoklesz sirja volna.

Hajónk horgonyt vetvén, kimondhatlan nyugtalanul várám a kiszállhatás pillanatát, hogy azonnal Athenébe repülhessek. Harmincz—negyven sajka evezett ide-oda

körülünk, integetve, kiabálva; egy figét, narancsot, gránátalmát, serbetet árult, más partra akart szállítani, több pedig az athenéi vendéglőket ajánlgatá. De mintha egy varázskört vontak volna hajónk körül, ahhoz közeledni egyik sem mert. Senkit nem engedtek a hajóbul kiszállani, miért? azt nem tudtuk. És ez így tartott három óráig. Nekem azonközben figyelmemet magokra vonták az ezer meg ezer zoophyták, melyek hajónkat mint eső után a gombák, körülsergelték. Ez egy szép s csodálatos állat; hasonló a spongyiához, vagy a káposztavirághoz (kartifiol), teste ezer tölcseres ágazatból áll, alaka gömbölyű, színe zöld, közepe piros, s ha kinyílik mint egy virág, a víz színére fölszáll, ha összevonja magát, lesülyed. Valóban csodálatosan, mintegy elbűvölve érzém magamat, minden oly új, ismeretlen s idegen körültem egy idő óta. Szmyrnában tevéken járék, tengeren delphineket láttam, most itt zoophyták hemzsegnek lábaimnál, a sajkások görög nyelven kiáltoznak felém, az öböllel szemközt Aeginát, jobbra tőle a híres Szalamiszt szemlélem, alig száz lépésnyire hozzám Themisztoklesz sirja emelkedik, szóval ifjuságom álmainak országában vagyok, járok, élek; — valóban csaknem elszédültem kéjemben, alig tudtam, ébren vagyok-e vagy álmodom, s mit sem csodálkoztam volna, ha Szokratesz koszorus fővel jövend vala felém, s egy platói lakomára, hol bor közt böleselkedtek régi szokás szerint, meghiv.

Végre beszálltunk egy tágas sajkába, melynek orrában a nemzeti, a kormányzászló lobogott, és az vitt — a veszteglő intézetbe. T. i. azt állíták, hogy Szmyrnában, honnan jövének, a pestis uralkodik, miről pedig ott mi semmit sem hallánk. A veszteglőde egy körülkerített tér, melynek közepén egy hosszú épület áll, miből

két udvarra apró kamarák nyílnak. Egy valóságos kolostor, sőt egy valóságos tömlöcz. A szoba, melyet nekem kijelöltek, üres s négy falán, az ajtón s padozaton kívül benne semmi sem volt, még ablak sem. Kinek ez nem tetszik, szabadságában áll felbutorozni. A nyoszolyát, a lepedőt, a párnát, a takarót, a széket, az asztalt mind külön kelle kérnem, mert mind ennek külön díja volt; palaczkot adtak, de pohárt már nem, míg külön nem kértem. Mind ez piszkos volt, az ital keserű, az étel rossz, de valamennyi méreg drága. Azt hittem volna, haramiák barlangjában vagyok, ha a czimer nem mutatja, hogy kormány épületében lakom. Így tölték el négy hosszú éjet és négy még hosszabb napot.

Szerencsémre Sztambulban sok munkát összeszerzék, melyek Hellász történetére vonatkoztak; azokat olvasám reggeltől estig. E folytonos olvasmány feledteté velem unalmas helyzetemet, s még nagyobb lángra hevíté lelkemben azon bámulást és kegyeletet, melyet a claszszicusz világ istenei, hősei, művészei s bölcei iránt gyöngye korom óta éreztem. Földén tudván magamat s folyvást történetével s nagy embereivel foglalkozván, mintegy kivetkőztem magambul, egészen hellén kezdtem lenni, belsőmben hasonlíték szűk kamarám falai közt hernyóhoz, mely csendében fogságában addig sző, fon, dolgozik, miglen pillangóvá változik át.

Valóban, mi parányi tért foglal el e tartomány, Attica, sőt egész Hellász a földtekén, rajta alig tün szembe, és befolyása által mi megmérhetetlen határokat szerzett magának a politikai és műveltségi geographiában! Nincs a művelt világban egy szöglet, melyet a hellén nép lelke nem ihletett volna. Szelleme folyvást érezteti magát az emberek minden gondolataiban, min-

deit beszédeiben, és az magát azokban mindig fogja éreztetni. Belőle merítettek nemcsak a költők ihletet, ékesszólást a szónokok, eszméket a bölcsek; befolyása mutatkozik tapinthatólag a mostani művészet legszebb teremtményeiben is. Az építész, a szobrász, az ismeretes világ minden részeiben tőle kölcsönöz, őt utánozza; műtöredékei, csonkán is, a fejedelmek csarnokainak díszzeit teszik, legszebb templomaink, muzeumaink, sőt palotáink, hol a nemzeti képviselők tanácskozni gyűlnek, ugyan annyi emlékek, miket eszmében a hellének lángeszének köszönhetünk. Bár Hellász most pusztá, szobrai, csarnokai rég ledőltek; de harmadfél ezer év óta mintákul szolgálván az utókornak, élnek ezekben, mint bölcsei, költői, történetírói; nemcsak magok által élnek, de új élet forrásaivá lőnek mindazon népekre s korokra nézve, melyek belőlök merítének.

S nem-e kiválasztott nép nyelve lőn-e az emberiség egyetemi nyelve a tudományokban? És ez nem történetesen lőn így, ez az ő szellemi munkásságának s teremtő erejének következménye. Kié a kincs, azé a kulcs; nyelve egyetemi nyelvvé azért lőn, mert a szellemi kincs raktára lévén, tanulása elkerülhetlenné vált. Még a keresztyénség elterjedésének is az lőn legfőbb eszköze; igaz, Palaesztinában kelt e szent növény, de Hellászban virágzott ki, s attól eltérve, hogy a szent ige a görög mint legműveltebb nyelv szárnyain járta be a világot, e nép műveltsége, a mint az költőiben, szónokaiban, bölcseiben nyilatkozáék, vala azon szellemi alap, mely az apostolok s téritők utját előkészíté. Moráljok már keresztyén volt, csak cultuszok nem, csupán számos isteneik nevét kellett egyre levonni, s az új vallás lényegben készen állt.

Igaz, ez ország most puszta, városai eltűntek, mint szobrai is, templomai romban hevernek; de szellemileg nemde mi belőlök születünk? E nép nem halt meg teljesen, bennünk mint utódaiban él. Bármely néphez tartozzék az utas, itt járván, úgy kell magát éreznie, mint érzi a gyermek, ki elődei sirján áll, a kiknek ő lételét köszönheti. Sőt mi, kik tanui vagyunk, Hellász nagy emberei ezredek folytában mi nagy befolyást gyakoroltak az emberiségnek mind gondolataira, mind tetteire, kedvezőbb helyzetben vagyunk, semmint voltak a régiek, az ő nagyságukat teljes mértékben felfogni. Kortársaik őket, egy Perikleszt, Szokrateszt, Plátót, Leonidászt, Epaminondaszt, Thukydideszt, Demosztheneszt néhány rövid pillanatig szemlélték, de mi őket több ezer éven át látjuk világotlani a föld láthatárán, minden új év, mely elmúlik, egy lépcsővel emeli a talapzatot, melyen szobruk áll, hogyne volna tehát érdekes járni a földön, melyen ők születtek, sétálni a ligetekben, hol ők elmélkedtek, ülni a templomok márvány oszlopromai alatt, hol ők imádkoztak? Megvallom, én reszkető örömmel néztem elébe a közel napoknak, midőn meg fogom látni Athénét, mely napja volt Hellásznak mint Hellász a földnek napja volt, — Szpártát, hol egy nép élt egy családi életet, — Meszsziént, melynek egész története egyetlen nagy elégia, Olympiát, hol majd ezer évig játéka egy egész nemzet gyűlt össze, szóval, meg fogom látni azon országot, melynek különböző népei az emberi s polgári fejlődés történetének legváltozatosb, legnagyobb s legvonzóbb példáit nyujtják.

E veszteglődésben legkellemesb óráim az éjjeliek voltak. Ó ezek a szép éjszakák! Az ég tiszta, világos, átlátszó, mint aczeltükör, a lég szelid, illatos, enyhe, még

most szeptemberben is, s mintha az eget itt még egyszer annyi és sokkal ragyogóbb csillagok borítanák mint nálunk. Legörömeztőbb merengék a tejút szikrázó csoportozatán, melyről a mythologiai monda azt tartja, hogy azon tejből származott, mely Juno emlőjéből folyt ki, midőn azt Herkulesz mint csecsemő megharapta.

Esténkint gyakran le-leülék partjára a tengernek, mely az udvar déli részét nyaldosta, s órákon keresztül hallgatám egyhangu mormolását. A tenger folytonos tompa, dörgő zugásában van valami ábrándoztató; ez egy titokteljes beszélgetést látszik folytatni az emberrel, hozzánk a magányban s csendben szólni látszik egy érthetlen, de sokat jelentő nyelven. Ilyenkor hazámra s kedveseimre is emlékeztem, kevesen vannak már, de annál kedvesbek nekem. Van az ember életében egy időpont, midőn szerettei közül annyi lévén a tulvilágban mint a földön, szivét s hajlamait tekintve közönbös, akár itt marad, akár ő is elköltözik. Ekkor szokta aztán magátul kérdezni: utolsó volt volna-e a csók, mit anyám kezére, nőm ajkára, gyermekem homlokára nyomtam? És a tenger folyvást jön megy, zúgbúg, s bús gondolataidat mint a hajót emelgeti a nélkül, hogy révbe vinné.

Igy ült valaha Aeschynesz, az osztracismuzott, egy elhagyott szigetnek ormán, honvágygyal tekintve Athéne felé, irván barátinak: Midőn Athénére s benne barátimra gondolok, ottani rokonimra, népgyüleseinkre, colytti lakomra, halészi birtokocskámra, a kellemes beszélgetésekre veled és Philinuszszal, minden vérem felzavarodik s másik oldalomra tolul át. Ó igen, sajnálom Athénét, sőt ott még Demoszthén megtámadásit is örömmel hallgatnám és elmésségeit, melyek Cteziphonon kívül soha mást senkit nem neveltettek meg. Örökké fogom saj-

nálni hazámat, távol élve tőle nincs vigasz, csak a reményben, hogy egykor oda még visszatérhetek.

IV.

Végre ütött a szabadulás órája, s egy hitvány szekérekén menék Athénébe, mely Pireusztól egy órányi távolságra fekszik.

Utam oda a hajdani párhuzamos kőfalak romai közt vitt, néha azok elporlott vonalán haladék, a hőség kiállhatlan, a por nagy volt, mert itt májustól kezdve októberig soha sincs eső. Nem messze láték egy szerény emlékkövet, melyet hálás polgártársai Kariszkakisznek emeltek, ki itt a szabadságharczban a törökök fegyverétől esett el. Dalolva midőn itt a földmivelő szántogat, sokszor talál csontaira azoknak, kik ő vele hazájokért hulltak el, s megforgatván kezében, szívesen néz rájuk és helyezi azon csonthalomra, mely ott közel emelkedik, hol annyi hazafihősnek csontjai fehérленek a napfényben.

E helyen tul utam a Kephiszszos vizén vitt át, s tovább számos olajfák közt haladt, de azok igen vékonyak, szomorúak voltak, tele porral; — nem így képzeltem Minerva szent fáit, előregedett fűzfáinkhoz hasonlitanak. Köröskörül minden, domb és mező, fa és kert kiégve látszott, még a szőlők lombjai is sárgák voltak, bár a szüret még meg sem kezdődött. Csak a nap fénye ragyogott s a lég volt rendkívül könnyű, tiszta, átlátszó, melyen át a legtávolabb lévő tárgyak is csodálatos közelségben látszottak.

Utközben egy magános csárda előtt állapodánk meg, oly ürügy alatt, hogy a lovat itatni kell, de a

valódi ok volt, mert a kocsis inni, vagy inkább velem a kocsmáros érdekében költetni akart. Mondanom sem kell, mikép czélját nem érte el, sőt e felesleges idővesztés csak türelmetlenebbé tőn látni Athénét; — valóban ha soká késik vala, gyalog indultam volna el.

A nap épen leszállá, midőn a vendéglőbe érek (Hôtel d' Orient), ép azon ház, melyben 1828-ban Ottó király lakott, midőn először Athénébe jöve mint nagykoru fejedelem. Ez egy közönséges polgárház, fákkal beültetett kis térre nyiló, — tetején egy erkély van, honnan szép kilátás esik az egész környékre, s a mi nekem még kedvesb vala, a magas, a büszke Acropoliszra.

Mihelyt szobámat elfoglalam, azonnal sieték ki a városba, mert bár éj volt, de ez itt világos, s kivált világos volt ekkor, a teljes hold szép fénye regényes színben s alakban tüntetvén föl előttem mindent, halmokat, hegyeket és omladékokat. Jobb pillanatot akarva se választhattam volna. A hallgatag éj e csillagának csendes sugaránál mindent látok, de mindent egy kétes, bizonytalan fényben; elfödi azt, mit takarnia kell, mutatja azt, mit láttatni akar, látom azt, mi áll, azt nem mi ledőlt, az óság redőit szeliden elleplezi, az alak nagyságát s szépségét emeli, s ekkép a hold halvány világával egyesülvén költői emlékezeteim, phantáziám megnépesíti e pusztaságot, a félsötétben itt-ott kinyuló oszloptöredékek épületekké egészednek ki, a várhegy előttem emelkedvén, falai mögött könnyü a hajdani pompát gondolnom, szóval, jól esik lelkemnek még most, mielőtt viradna, s a szomorú jelent látnám, emlékezetem előtt ugy vonultatni végig Athénét, a mint az volt Periklesz dicső korában.

Nem kétlem, olvasóm is szívesen átengedi magát

egy oly boldog pillanat ábrándjainak, mely elébe a szabad, a virágzó, a ragyogó Athénét varázsolja.

Én tehát most görögnek, sőt athénei polgárnak kezelem magamat; a mythologia meséit mint hitem ágazatait tekintem, a templomokat imahelyekül nézem, bennök a szűz Minerva, a hatalmas Jupiter isteneim; ez ország őstörténete hazámé, mint gyermek annak emlékeiben nőtettem fel, s hőseiben, költőiben, bölcseiben saját elődeimet tisztetem. Belsőleg ekként elkészülve indulok éjjeli szent utamra.

Athéne vidéke most is olyan, milyen Kekropsz idejében volt, itt a természet semmit nem változott. Keletre a Hymettusz hegység emelkedik, északra a Pentelikus, nyugatra a Parnesz és Kythéron, délre a tenger terül el, három öböl képezve a partokon. E határok közt foglalt síkon kél a szirtes várhegy vagy Akropolisz, 350 láb magas, 430 széles, 950 hosszú. E hegy meredek minden oldalról, csupán nyugot fölül vezet föl egy lejtőség. Őskorban, talán Homér előtt, itt volt a város is, később Thezeusz korában, az a hegy alja körül terül el, ezért ez Thezeusz városának hivatott. Két kis patak, az Ilyszszosz keleti, a Kephiszszosz nyugati oldalán, szűken látja el vízzel a vidéket. A várost erős kőfal, itt-ott tornyoktól megszakítva, veszi körül, melynek két szárnya a tengerig nyulván ki, ekkép a város az öblökkel biztos összeköttetésben van.

Körutamat a város keleti részén kezdem, ott hol az olympuszi Jupiter roppant temploma 122 óriás nagyságú márványoszlopon nyugszik. Tul rajta, az Ilyszszosz partján állanak több templomok, a Céereszé, hol ünneplik a kis mystériumokat, Diánáé, kinek itt évenként ártatlan özeket áldoznak, egy dombon emelkedik Callirhoë ki-

lencz csövé hires forrása, melynek tiszta vizében a mennyasszonyok és papnék szoknak fürödni. Ezen túl van a Sztádium egy hosszukás kis völgyben, melynek lejtős oldalán fehér márványpadokon egymás felett emeletesen ülnek sok ezer nézők, s lármásan tapsolják meg a szerencsés győzőket. Az Ilyszszusz jobb partján áll a Lyceum, s ott épen Arisztotelesz sétálva tanít. Ez egy szép épület, szellős oszlopsor futja körül, védisten Apolló ül szobra fogadja az érkezőt, falait gyönyörű festvények ékesítik, kertében lombos fák árnyékában faragott padok kínálkoznak, hol míg tudósok elvonulva bölcselkednek, addig az udvar homokos terén ifjak és öregek gymnaszticusz játékokban versenyeznek.

Innen, a város illető részén keresztül északra veszem utamat. Az utcák szűkek s egyenetlenek, a polgárházak ép oly szerények, kicsinyek, mint nagyok és pompásak az istenek templomai. Miltiadesz, Arisztidesz, Periklesz háza nem külseje, hanem lakójának nagy érdeme által különbözik a többiektől. Némelyikből zene és ének hangzik ki, s a nyílt ablakon kéjtelve látom biborral bevont nyoszolyákon mint fekszenek a boldog vendégek. Asztalokon arany és ezüst edények ragyognak, művészi alakú serlegek forognak körben, s remek faragványu vázákban illatos füstöt égetnek. Cselédek fris virágkoszorukat fűznek a vendégek hajába, s kezeikre tiszta vizet öntenek. Mielőtt enni kezdenének, a zsenget Diánának áldozzák, végével pedig sorban énekel mindenik, egyik az isteneket dicsőíti, más a jeles hazafiakat, utána jönnek szerelmi és bordalok, de mindig olyanok, mikben dévajság és bölcsesség, kedv és vidám oktatás kellemesen összefonódik: „A jövődő még nincs, a jelen mihamar elmúlt, az élet egy pillanat, ne engedjük élvezetlenül elillanni. Kedvünkben legyünk bölcsék, örömben gazda-

gok, vessük meg a földet s mulékony nagyságait Sze-
ressünk, igyunk, s énekeljük Bacchuszt.“

Nyugot felé van a külső Kerameikosz mezeje, mely-
nek ágazó utai mellett jobbra s balra számtalan sir-
emlékeket szemlélek. Ezek többnyire márványból farag-
vák, némelyik egész alakokat képez, több domborművet
ábrázol, csaknem valamennyi egy-egy remekmű. Athéne
polgárai rendesen mezei lakaik körül temetkeznek, vagy
a városon kívül kijegyzett helyen; e mező itt fen van
tartva azok számára, kik honukért harczban estek
el. Perikleszen kívül kevésnek juta osztályrészü a tisz-
telet itt temettetni el, bár nem hadban hulltak legyen el.
E bámulatos nagy ember sirkövén is, ki korának nevét
adá, csak ez egyszerű fölirat áll: „Periklesz, az Akaman-
tok tribusából, Kholargosz községéből“. Epen most teszik
sirba a kheronéi csatában elholtakat; Athéne összes né-
pét itt látom tarkán hullámozni; a hajadonok koszoru-
kat, az ifjak kosarakban áldozatokat hoznak, a papok
sokaságát sisakos tábor követi, s a magas halom
fölött Demoszthént hallok szónokolni: „A haza gyászban
van és könyeket hullat, de bajnokainkat, kik harczban
estek el, boldogoknak kell mondanunk az ész és becsü-
let szempontjából. Egy mulandó élet feláldozásával dicső-
séget szerzenek magoknak, mely soha el nem enyész, di-
csőséget, mely korról korra szállván át, fényt vetend
mind gyermekeikre, kiknek hazafiságát fölébreszti,
mind szüléikre, kiknek vénségökben az vigasztalást ad.
Férfiakat, kiket a haza közköltésen sirkővel tisztel
meg, kiknek egyedül szavaz magasztaló közbeszédet, ki-
ket minden sirat és sajnál, szüléik, polgártársaik,
minden, ki görög, sőt a lakott földnek legnagyobb része;
ilyen férfiakat hogy ne kellene boldogoknak tartanunk?

Bizvást elmondhatjuk, mert igaz, hogy az elysiumi mezőkben ők ott ülnek az istenek oldala mellett, egy sorban a régi idők ama hires embereivel, kik magokat egykor erényeik által megkülönböztették . . .“

Ettől délre, de már a város kőfalain kívül, van a helynek egykori birtokosáról Akademoszról elnevezett Akademia. Áll ez egy csarnokos épületből s bekerített kertből, melyben födeles sétahelyek vannak, s árnyékaik csendes hűsét a lombos platánok, olaj-, figefák, és az alattok csörgedező források még kellemesbbé teszik. Pitvarában Amor oltára s szobra van felállítva, teremeiben több más isteneké. Itt tanít az isteni Plató; ajkán tanítványai oly szívesen függenek, mint méhek a haratos virágon, s nem csak tanait, de még testhordását is igyekeznek követni. Kis laka a szomszédban áll, s e mellett a muzák kicsiny templomkája, mit tiszteletökre saját költségén emelt, azt jelentvén ez által, hogy a jó magában nem elég: párosulnia kell a széppel s kellemmel.

Közel hozzá van Kolonosz, Szophoklesz szülőföldje s színhelye e nagy költő legtökéleteseb tragédiájának. Ő maga adá e helynek gyönyörű leírását, s hallani vélem, a mint azt a kar ekkép zengi, szólván Oediposzhoz: „Ó barátom, a lovaiban hires mezőre, e tartomány legjobb földére jöttél te ide, a fényes Kolonoszba, hol a repkedő fülmile csengő hangokkal panaszkodik a zöldelő magányban, hol borostyán foly az istennek szentelt szőlő lugosára, az árnyékosra, a gerézddúsra, a csendesre, melyet vész nem ráz, hol a jókedvű örömisten Dionyszosz lakozik, körében a halhatlan istennők karának. Az ég harmata alatt örökké él itt a szép göndörű Narkiszszos, e régi szent virága két hatalmas istennőnek; arany színben ragyog a

krokosz; soha sem száradnak ki az álmatlan vizek, melyek ide a Kephiszoszból tévedeznek; . . . itt virul egy csemete, milyen sem Ázsiában, sem a doriai mezőn, amott messze Pelopsz pompás szigetében nem virul: az ágát hajtó, a kéken ragyogó olajfa, melyet még sem vén, sem ifju hadvezér pusztítani nem merészelt, mert fölötté örök ébren örködnek Zeüsz Moriásznak szemei és a kék szemű Athéne.“

Innen délkelet felé menve, utam Thézeusz doriai oszlopszatu temploma mellett visz el, melyet a nagy Miltiadesz nagy fia Kimon építtetett a nevezett hérosz tiszteletére, kinek száműzésben nyugvó hamvait ide hozatta.

Közel hozzá van az Agora vagy Forum, hol Athéne népsége, kíváncsiak, kalmárok, bölcsék, bírák, tisztviselők, művészek, bajnokok egész napon át élénken tolonganak. Itt állnak több diszes kapuk, csarnokok, boltozatok, a királyi porticusz, hol egyik arkhon ítéletet mond, a Poikile Sztoa, melytől a bölcsék sztoicus felekezete nevét vette, a Hermeszek csarnoka, melyre föl van írva dicsérete nem a vezéreknek, de a katonáknak, kik a meduszokat legyőzték. Mindezek fölékesítvék nemcsak képekkel, de szobrokkal és domborművekkel is, melyeknek tárgyai a nemzet történetének legfényesb lapjairól választvák. Itt van a Buleütérion, hol az ötszázak tanácsa a közügyek felett előlegesen értekezik, itt vannak Attika hőseinek szobrai Kekropsztul kezdve, Szolonon, Pindaroszon, Kononon, Themisztokleszen át le egész Antiochuszig; itt van a Prytaneum vagy a gyűlések elnökeinek laka, hol az ország legkitünőbb férfiai közközltségen tápláltatnak; e tér középpontján emelkedik a tizenkét isten oltára, hol Attikának valamennyi

utai összefolynak s honnan minden távolság számítottatik. A Merkur szárnyas fejét viselő Hermesz-oszlopokra vésvé olvashatók a legjelesb erkölcsi parancsok, többnyire versekben: »Igazság legyen életed vezére;« »Adott szódat szentül tartsd meg;« ugy hogy az itt föl s alá sétáló nép mindenütt szépet lát, és jót tanul mulatva. Itt csaknem minden istennek van kisebb s nagyobb temploma, Jupiternek, Czéresznek, Mársznak, Apollónak, Vénusznak; lombjai a platánoknak, miket még Kimon ültetett, kedves hüs ligetet képeznek, melyben márványbul, bronzbul, ezüsből alkotott oly sok oltár, szobor, csarnok, középület ragyog, hogy ez Agora nemcsak egy forum, nemcsak egy szent hely, de egy valószínű nyílt muzeuma a szobroknak, képeknek, emlékeknek, melyek jeles vitézek s hazafiak tetteit ábrázolván, az itt andalgó nép egyszerre csodálja a művészetet s a hazafiságot is. Végén e térnek, közel az Akropolisz nyugoti szögletéhez, elkülönözve áll a két jeles testvér, Harmodiusz és Arisztogiton szobra, azon két hőse, kik a Pizisztratok zsarnoksága alól Athénét fölszabadíták. Ezeknek emlékezete folyvást oly nagy tiszteletben tartatik, mikép valahányszor a népgyűlés egy vagy más nagy ember szobrának felállítását elhatározza, mindig világosan kiköti, hogy azt szabad az Agorában bárhol felállítani, csak ama két hős testvér szobrainak közelében nem.

Az Agorától, e völgyalaku tértől balra van az Areopag alacsony szirtháta, melyre kőbe vágott természetes lépcsőkön menni fel. Itt ítélnék ama hires birák, ülve sorban durván faragott kőpadokon. E helyhez mindenki rettegéssel közeledik, védelme alatt állván a szörnyü Eumenidáknak (furiáknak), kiknek temploma ide

közel az Akropolisz oldalában emelkedik. Birái éjjel ítélnék. A vádlott az ártatlanság, a vádló a rágalmazók padján ül. Az ügyvédeknek száraz, egyszerű sztylben szabad szónokolniok, az észhez, és nem a szívhez szólva. Itél nemcsak jog és törvény, de humanitás és equitász szempontjából. Egy nőt, ki kedvesének, jó szándékból, hogy szerelmét biztosítsa, italt adott, ki ettől meghalt, fölmenté; egy szenátort elítélt, ki a kebelébe menekült madárkát megfojtá. Ítélete mindig oly igazságos, miképen nincs rá példa, hogy ellene panaszkodott volna akár az, kit megbüntetett, akár az, kinek vádját elvetette.

Jobbra, az Areopággal átellenében látom a Pnyxet, mely egy szirthegey oldalában egy lejtős amphitheatrumot alakít. Magasb részén az alapvonalt egy sziklafal képezi, melynek közepén van a Béma, vagy koczka alakú emelkedett szószék, szinte sziklából; innen hangzanak le a Perikleszek, Demoszthének, Izokrateszek lelkesítő beszédei, míg alatta Athéne összegyűlt népe hevül, tolong, zug mint tenger, midőn az az ellenkező szelektől hányattatik. Mi fölséges itt a gondolkodó, ingadozó, határozó szabad nép! lelkesedésében mi szép, haragjában mi rettenetes, tusáiban mi csodálatos, ítéleteiben néha mi nagy, szeszélyeiben máskor mi gyermek! Egykor, a plateai csata után a furfangos agyu Themisztoklesz egy tervet gondolt ki, s elfogadtatás végett ajánlá, de hozzá tévé, hogy az csak ugy kivihető, ha titokban marad meg a nép előtt is. A népgyűlés határozá: közölné ő azt Arisztideszszel, az igazságossal, mit ez ítéland róla, abban megnyugszik. Közölvén vele tervét Themisztoklesz, Arisztidesz így szóla: a terv a köztársaságra igen hasznos, de tettnek igen igazságtalan. Nem kell, nem kell! orditá a nép egyhangulag. Másszor ugyan e nép a byzan-

zi követnek egy elmés mondatáért minden kívánatiban megegyezett. Egyszer pedig Cleon, a nap kedvence, arra kéré a gyűlést, halasztaná el más napra a határozást mert némely külföldi barátinak ebédet akarván adni, most tovább nem fogna jelen lehetni; a nép megtapsolta a szokatlan ötletet, mert a nép, mint az egyén, szeszélyeknek alá van vetve: egy pillanatban megbocsátja azt, mi másban fölingerelné.

Tovább menve, találom Bacchusz roppant theatrumát, melyben 30,000 ember fér el. A nézőhely félköralakban az Akropolisz bérczoldalában van kivágva, a márványpadok a magasból lépcsőzetesen mennek lefelé, míg végre a legalsók a sikkal egy vonalt képeznek. Epadozatok közt a közlekedést több keresztutak s folyosók könnyítik. A nép tolakodva jön-megy, helyet válogat, hely fölött veszekszik, vitáz, zajlik, majd jön a kilencz archon, az areopag birái, az ötszázak tanácsa, a vezérek, a papok, és azon érdemes hazafiak, kiknek a köztársaság a theatrumban saját helyet jelölt ki, vagy választást adott, bárkit a már elfoglalt helyből kimozdítani. Szolgák jönnek és kelnek, kik a hófehér márványpadra bársony vánkosokat teritenek. A nézőkkel szemközt van az orchestrum (kar), mely az énekkarok, a zenészek, a tánczosok helye, ezentul a szinpad, mely fölött ékes oszlopok tartják a művészileg kifaragott homlok-párkányzatot. Diszitménye ennek kevesből áll, mert a drámai előadások nappal lévén, a mennyezetet isten szép kék ege, a tájat a külső szabad vidék, a hegyeket a köröskörül emelkedő ormok, a tengert maga a közel hullámozó oczeán képezi. A szabad természet e közremunkálása a drámák hatását itt jobban elősegíti, mint bármi mesterséges eszközök tehetnék. De különben is a drámai

ideál és valóság, a történet és költészet e helyen adva, bámulatos harmoniában olvad össze. Az atridák szomoru sorsát beszéli a költő? a néző a távolban maga előtt látja emelkedni azon híres hegyeket Peloponézban, hol a tragoedia történt. Vagy rajzolja Médea véres tetteit? csak föl kell a nézőnek emelnie szemeit, s ott látja a magas Akrokorinthot, hol a bűn elkövettetett. Avagy Aeschylusz persáit adják? a néző ülőhelyéből hallja zugni hullámaint Szalamisz közel öblének, hol harcztak nagy ősei, kiknek vitézségét a költő dicsőíti. Mythologiai tárgyakat hoz a szinpadra? akár hova tekint maga körül a közönség, mindenütt azon istenségek s héroszok, itt Jupiter és Thezeusz, ott Bacchusz és Herkulesz, amott Neptun és Oedip szobraival és oltáraival találkozik.

E színház néha népgyűlések helyéül is szolgál, ez a közjutalmak kiosztásának rendes helye. Egyszer egy tragoedia végével több árva ifjak, fénylő fegyverzetbe öltözve, vezettedének ide be, s a hirnök harsogó szóval kiáltá ki: ime az árvák, kiknek atyáik bátran küzdvén a haza mellett, a harcban elestek. A nép őket gyermekeiül fogadván s fölnevelvén, ma mindenik egy teljes fegyveröltönnyel ajándékozott meg, s szabad szárnyokra eresztetnek. A színházban pedig számokra az első padot jelöli ki. Így szólt a hirnök s a közönség sirt és tapsolt.

Itt Athénében a dráma nem pusztá időtöltés, hanem egy eszköz magasb czélok elérésére; mint comoedia ostorul szolgál a hűtlen köztisztviselők s az erkölcstelen polgárok ellen, mint tragoedia a nagy emberi szenvedések s hazai jeles események emlékezetét eleveníti föl, példányul a jelenkornak. Hazai történet, nemzeti hagyomány, népi hitvallás soha és sehol ily belsőleg s ily szépen nem olvad össze a drámai költészettel.

E drámai játékok egyszersmind szellemi versenyül szolgáltnak nemcsak a költők, hanem az énekelő karok közt is. A költők a verset, a zenészek a dallamot írják, és a polgárokból alakult karoké volt a jeles kivétel. Ilyen karok összeállítása roppant költséget igényel, melyet hol egész tribuszok, hol egyes gazdag polgárok viselnek. A megkoronázott kar fejének joga van egy bizonyos utczában templomot, oltárt vagy szobort építeni, s arra ércztrioszt (háromlábast) állítván, rája vésetni az uralgó archon nevén kívül saját nevét is. Ez utca a theatrumon túl kezdődik, s az Akropolisz keleti oldala alatt egy kanyarulatot képez, mely ilyen emlékek sorával két oldalt tele van. Ez a trioszok templom- s emlékdus utcája, mely a drámai diadalmasok nevét évsorrende szerint tudatja a késő maradékkal. A hellén nép jeles embereinek mindig ott emel emléket, hol azok győztek. Miltiadesznek Marathon mezéjén, Themisztoklesznek Szalamisz fokán, Szophoklesz, Euripidesznek s a karok vezéreinek a színház mellett, hol műveik megtapsoltattak.

Ekkép az Akropolisz hegyét körüljárván, annak északi oldalán Diomeja, Colyttusz, és Melite városrészen keresztül visszatérek az Agora elején álló Pompeumhoz, honnan az évenként Minerva tiszteletére tartatni szokott panathénei nagy nemzeti ünnepbucu az Akropoliszba kiindul.

Ez ünnepi menetre Attika összes népe begyűl a fővárosba. Megelőzik azt mindenféle játékok, a Sztádiumban az ifjak futnak, birkóznak, karikát vetnek, kocsi-versenyeznek; a színházban drámairók, költők, karok, fuvolyások s lantvevők vetélkednek a koszoruért, hol az érdemes polgárok is a nép nevében nyilvánosan megju-

talmaztatnak. Majd a legfőbb tisztviselők igazgatása alatt a menet megindul művészileg szabályozott rendben. Elöl a vének lépdelnek, lengő ősz szakállal, kezeikben zöld olajágot visznek; őket erős férfiak követik sisakkal, páncélban, lándzsával, mintha csatába mennének; ezek után a 18—20 éves ifjak lépdelnek egyszerű togaszerű fehér öltönyben, az istennő dicsőítésére himnuszokat énekelvén; majd az ártatlan gyermeksereget a szüzek bájos serege követi, kezeikkel fejükön fonott kosarakat tartva, melyekben drága fátyollal borított pogácsák, virágok, méz, s az áldozathoz szükséges egyéb szent dolgok vannak. Mögöttük az idegenek női, leányai s rabszolganők napernyőket s puha zsámolyokat hordoznak, kiket a legjelesebb ifjak lovagserge a lehető legnagyobb pompában követ. A menet elején koszorus papok vezetik az áldozatmarhákat, végén pedig fuvolyások és lantverők csinálnak zenéket, míg az ugynevezett rhapszodok a leghiresebb költők énekeit szavalják. Elvégre jön egy hajó-alkotvány, mely magátul látszott a földszinén haladni, s ennek árboczán volt kiterjesztve a Pepsosz vagy azon gazdagon himzett öltöny, melyet Minervának Athéne legelőkelőbb leányai egész éven át készítettek. Így halad elő, az Agora templomai, oltárai, szobrai közt, és több szár ezer ember jelenlétében az ünnepi menet egész a pythiumi Apolló templomáig, hol t. i. kezdődik az Areopag felől azon egyetlen lejtősség, melyen lehető a fölmenetel az Akropoliszba.

Itten az említett hajó diadalkocsivá változtatván át, ezt olajágakkal fölékesített állatok vonják föl a széles s meredek uton, mely közepén simá, lévén a kocsik, áldozatállatok, lovasok számára készítve, míg jobbra és balra tőle roppant fehér márványdarabokból alkotott

lépcsőzet szolgál a gyalogoknak. Szemközt az Akropolisz nyugoti szélén emelkednek a Propylaeumok, melyek mintegy megkoronázzák e hegyet. Jobbra és balra két szárnyépületét jóniai oszlopok tartják fel, amaz képtára a leghiresebb festők műveinek, emez a szárnyatlan győzelem-istennő (Victoria apterosz) ékes templomkája. Maga a Propylaeum homlokfala hat dóriai márványoszlopon nyugszik, melyek közt öt ajtónyílás van; belsejét egymással szemközt álló három és három jóniai oszlop ugyanannyi teremre osztja el, mikből öt nagy bronzkapu vezet be a szent helyre, t. i. az Akropoliszba.

E kapuk fölnyilván, a nézőre a legpompásabb látvány, egy valóságos mennyei jelenés várakozik. E látványra gondolt Arisztophanesz bizonyosan, midőn egy helyt mondja: »Most fogjátok látni! Már hallom a hangot a mint a kapuk megnyílnak, fölkiáltva, üdvezeljétek a mi most megjelen, a régi ősök Athenéjét, a csodált, a daldicsőítette várost, hol a fölséges nép uralkodik.« Szerégét látom a remek szobroknak, melyek vagy az isteneket vagy a híres férfiakat ábrázolják, látok számtalan oltárokat, látok ragyogó fehér márványoszlopokat, mikre vésvék az athenéi ősi hagyományok, a polgári szerződések, a békekötések idegen népekkel, előadásai a közjutalmaknak, miket a nemzet jeles embereinek s érdeemes vezéreknek szavazott. Művei ez emlékek a leghireseb szobrászoknak, egy Myronnak, Phidiásznak, Alkamenesznek, Praxitelesznek, s szobor-képeit látván Kodrusznak, Szolonnak, Periklesznek, Iphikratesznek, ők velem folyvást élni látszanak. E hely egy valóságos szentély, ez az istenek dicsőítése, a jeles emberék apotheozisza, új életre hiva a tökéletes művészet varázsa által. Sőt itt nemesak a vallás s a nemzeti történet minden képviselői vannak

egy pontba gyűjtve, hanem az egyes erényeknek s erkölcsi jó tulajdonoknak is oltárok s szobrok állítvák, az igazságnak és szeméremnek, a barátságnak, a hűségnek. Mi több, a bűnöknek is. Bronzlapon olvasható neve azon gyalázatos görögnek ki a persáktól pénzt fogadott el, hogy vele hazafitársait megvesztegesse; azért jegyeztetik föl e rossz tett, hogy a tőle irtózás jót szüljön másokban. A Propylaeumok kapuin belépván, mintha hallanám a költőt mondani: »Lépjetek be, itt is istenek vannak.«

Az Akropoliszban egyik főépület, mely a bemenetnél balra áll, az Erechtheum; így neveztetik Attika egyik ős királyától. E templom három különböző épületből van összeragasztva; keleti homlokát képezi egy csarnok, hat jóniai oszlopon nyugvó, a nyugoti ettől stylben ismét különbözik, a déli oldalt pedig nem oszlopok, hanem ünnepi köntösbe öltözködött caryai fogolynők, Caryatidok tartják fen. Talán onnan jó e különböző styl alkalmazása egy épületben, mivel e templom nem egy, de két istenségnek van szentelve. A keleti templom Minerva Poliasznak, hol őriztetik ez istennő olajfából faragott szobra, mely az égből lehullottnak állittatik. E szobor előtt éjjel nappal asbestbéllel olaj ég, mely évenként csak egyszer ujittatik meg; itt lakik ama szent kigyó is, mely az Akropolisz titokteljes őre. A nyugoti templomban, mely Pandrozusznak van szentelve, látható azon sósforrás, melyet Neptun, midőn Athéne birtoka fölött vitázott Minervával, a szirtből kifakasztott, hatalmas tridenszének nyomait most is áhitattal mutogatják, mint a szent olaj csemetét is, melyet mellette Minerva növesztett, s melyből, mint anyatorzsbúl mind az sarjazott, mely Attika téreit borítja. Ez nem egyéb mint allegoricus előadása Attika népe foglalkozásának, mely előbb föld-

mivelő volt, aztán kereskedő lett, s mióta e kettő együtt lőn közgazdagságának kutfeje, itt e templomban Minervát és Neptunt együtt imádják, s hogy a régi vita köztük megszűnt legyen, e czélbul nekik közösen emelték a feledés vagy kibékülés oltárát.

E templom mellett a szabadban áll egy óriás szobor bronzbul. Magassága 70 láb, egyik kezében hosszú lándzsát mintegy támadólag emel, másikban tojásdad paist védőleg tart, fején arany sisakot visel; a lándzsa hegye és a sisak taréja az Akropolisz minden épületei felett kinyulván, már messze elejökbe tündöklük a hajósoknak, kik a szuniumi fok felől Athénébe jönnek. Ez Minerva Promachus (a védő) szobra, a marathoni persa érczsákmán yból öntetett mű, mely a magasból egész Attikán nyugtatván szemeit, mintegy oltalma alá látszik venni a kedves tartományt. Az egész szobor egy oly roppant látvány, oly rettentőleg szép, hogy hihető, mit a történet Alarichról, a góth királyról mond, kire, midőn a várba berontott, az óriás szobor oly nagy háttással volt, hogy a dúlással felhagyván, sietve eltávozék.

Igy változott a haladó korrall együtt a szobrászat is; nemcsak tökéletesb alakok válták fel az ókor durva faragványait, hanem a régi egyszerűbb anyag helyett ujat, drágábbat, finomabbat használtak. Első szobra Minervának csak olajfából volt; e nagy már bronzbul öntetett; végre a parthenonbeli, a legremekebb, hószinü elefántesontból és tiszta aranyból alkottatott.

De az Akropolisz fénypontja a Parthenon, a görög világnak sem legnagyobb, de talán az egész földnek leg-tökéletesb épülete, melyet mindig csodáltak, utánoztak, a nélkül, hogy hozzá hasonló szépet alkotni tudtak volna. Ez az Akropolisz legmagasabb helyén emel-

kedik, hossza 227, széle 100, magassága 69 láb. Keleti s nyugoti homlokát nyolcz-nyolcz dóriai rendü oszlop kettős sorozatban tartja, oldalának mindenikét tizenhét; az egész, kívül belől, penteliki fehér márványból van építve. Mind keleti, mind nyugoti homlokát embernél nagyobb husz szobor ékesíti, míg párkányzatát triglyphék és metope-ok folyják körül, ez utóbbiaknak domboran dolgozott alakai Minerva életéből s Athéne félisteneinek tetteiből ábrázolván egyes fontosabb jeleneteket. A templom hajójának (a czellának) külső falát az oszlopon belől a panathénei ünnepi menet, domborszerű műben borítja. De a művész a ragyogó fehér márvány hatását még aranyozással és kellemes kék és vörös színekkel is emelte, márványból metszett gyönyörű borostyánlevél füzérek lágyan függtek oldalain, a metope-ok alatt koszorúk, votivumok, csatában nyert fegyverek, aranyos paisok függtek, aláírta nevök azoknak, kik ezeket a szüz, a pártás (Parthenosz) istennőnek felajánlották, hálául a segedelemért, melylyel őket győzelmeikben támogatta. Belől e templom a Pronaoszon vagy pítvaron kívül, két főosztályból áll: egyik a szorosb értelemben vett Parthenon, hol az istennő csodaszép szobra van, és e mögött az Opiszthodomosz, hol az állodalom kincsei, a Minervának tett ajándékok s némely nemzeti emlékek őriztetnek, mint például Xerxesz ezüst trónja, melyről ő Szalamisznál a tengeri csatát szemlélte. Mindent kifejez e három név: Iktinosz volt az építész, Phidiász a szobrász, Periklesz az alapító.

Ha valamely épületben, a Parthenonban nyilatkozik legszebben a görög művészet ama jellemvonása: nyugalom és magasság. Mi egyszerűen szép, mi ünnepileg nyugodt, mi istenileg derült! Nagyszerű, a nélkül hogy

megszünnék könnyü lenni; méltóságteljes, de egyszersmind vidáman derült; nem a tömegek roppantsága, hanem a formák kelleme által hat; e templomnak minden részében oly belső, titkos harmonia van, melyet a magasság, hossz és szél pontos fölmérése nem fejt meg, ez uton hiában kísérték meg utánozni, minden megvolt, csak a harmonia hiányzott, e titok sirba szállt a művésznéppel együtt. Valóban boldog és nagy nép volt az, mely isteneinek ilyen templomokat képes volt emelni. Igaz az, hol legszabadabb s legboldogabb a nép, ott legtökéletesb a művészet is.

És állva sugár oszlopai alatt e Parthenonnak, mely az Akropolisz legmagasb pontján emelkedik, s magasságát még neveli azon három sor márvány-lépcsőzet, mely alapjául szolgál, nemcsak egész Attika egész pompájában előttem fekszik, alul a fényes város, köröskörül a zöld mezők és árnyékos szent berkek, a magas hegylánczatok, de messze szállongó tekintetem látja a tenger kéklő hullámain, a szalamiszi híres öblöt, Korinth magas ormát, Argosz aranyos csúcsait, a Parnaszt és Helikont, hol a muzák laknak, szóval az egész görög őstörténet színhelyének panorámája feltűnik előttem, és szemközt látom, két és fél mértföldnyi távolságban, az eleüzszi szent templom fénylő homlokát, mely onnan ide a Propyläumokra néz, és ezek rája visszatekintenek.

Ha Athéne a hellén műveltség és művészet székhelye volt, híres myszteriumai által Eleüzsiz a hellén népek vallásos metropolisza vala, az, mi a keresztyéneknek Jerusálem, mi a muzulmánoknak Mekka. Minden vallásnak megvan a maga főbucúja, a hellén pogány világé az eleüzszi volt az, hová nemesak a nép aggjai, női, ifjai, tolakodtak, de mentek nem kisebb buzgalommal a köl-

tők, bölcsek, statusférfiak, később Ásia fejedelmei és szatrapái, Egyiptom királyai, Róma konzulai, prétorjai, szónokai, caezárjai, mintha az itteni myszteriumokban fejtetett volna meg az élet nagy titka.

A beavatásra a neophytok több évig előkészítettnek. Ez előkészítés kis myszteriumnak neveztetik; mind ez, mind a nagy, évenként egyszer ünnepeltetik. A nagy myszteriumok alkalmával a had megszün, a pörlekedés felfüggesztetik, mint az ítéletek végrehajtása is, sőt ekkor Athéne még ellenségeit is megszokta az ünnepekre hívni. Bennök minden hellén részt vehet, az idegenek ki vannak zárva.

A pompás ut, mely Athéne nyugoti kapujától Eleüiszbe vezet, szent utnak neveztetik. Keresztül visz ez a Kerameikoszon, hol a csatában elhullt hősek márvány- emlékek alatt nyugosznak, tovább az Akademia olajfa ligetei közt foly, majd egy hidon átmegy a Kephiszszus patakán, s Apolló és Vénusz templomai előtt elhaladván, felkanyarodik az Aegaleosz hegyére, honnan a szent sikra száll le. Itt egy hosszú fasorozat közt megy, melyet két oldalrul papok, költők, bölcsek sirhalmai busan ékesitnek, különben is sok nagy nevekre emlékeztet e vidék. Kolonoszban Szophoklesz, Szalamiszben Euripidesz, Eleuziszben Aeschylusz született, s egy darabig az eleüizsi öböl partján nyulván odább, végét éri egy hegy tövénél, hol a városka van, mely felett magas ormon ragyogó oszlopsorral emelkedik Czéresz fölséges temploma, szemközt az athénei Propylaeumokkal. Hasonlítanak is egymáshoz, hiszen mindkettő Periklesz alkotása.

Miből állottak az eleüizsi nagy myszteriumok? azt tudni lehetetlen. Aeschylusz az areopag-elébe idézte-

ték, mivel drámáinak egyikében a lepelt róluk itt-ott felbenté; Pauzaniász, a jeles utazó, mondja, mikép álmában egy istenség tiltá meg neki azoknak titkos értelméről szólni; maga Horác is borzad a pusztá gondolatra a látottakat felfedezni. Ki e bünt elkövette, nem csak élete s javai vesztésével lakolt, hanem neve egy oszlopra örök gyalázképen föl is jegyeztetett. Azonban a külső szertartás pompáját látni nem vala tilos, s e szerint azt hasonló homály nem borítja.

Igy képzelem magamnak, a régiak leírása szerint, mint hozatott, 30—40,000 ember kíséretében Athénéből ide, Bacchusznak, Prozerpina fiának koszorus szobra; mint vitték Czéresz kosarát egy szekeren, melyet négy kövér ökör vont mákvirággal s érett kalászokkal fölbokrétázott szarvakkal; mint lépdelnek ünnepisorban, mezei virágokkal koszoruzott szép s ifju leányok, képezve Prozerpina társait, fejükön elfátyolozott kosarakat vive; éjjelenként mint szaladgáltak 10—20,000 bucsujárók, égő szövétnekek kezeikben, utánozva Czéreszt, ki Plutó sötét birodalmában leányát fáklyával kereste, melyet Aetna tüzénél gyujtott meg; az eleüiszi Kephiszszosz berkeiben mint állának lesben emberek, kik a bucsusokat kicsúfolták, mint Czéresz egykor egy vén asszony, Jambé által kicsúfoltatott. Mert az egész itteni pompa nem egyéb mint költői, allegoricusz ismétlése Czéresz itteni életének s viszontagságainak, vele a nép háláját fejezván ki iránta, a ki földmivelésre tanítván az embereket, alapítójává lón a vad korra következett műveltebb kornak.

Igy képzelem az ünnep ötödik napját, midőn az avatottak biborköntösben s myrthkoszorúval párosan haladtak elé, vezetve a gazdagon s symbolicusz ruhákban

öltözködött hierophantoktul. De a legpompásabb nap a 10-ik, midőn végre a hívők a nagy myszteriumok részeseivé lesznek. T. i. miután a bőjt s megtisztulás minden fokozatain átmentek, magokra öltik a szarvasbőrből készített szent ruhát, és alkonyatkor a templomba bevezettetnek. Ekkor a papok ünnepi s emelt hangon kiálták ki az avatlanok eltiltását (profanum vulgus arcendo), s a neophytok magok eresztetnek be. Mögöttük a kapuk bezárattak. Mihamar csodálatos hangok szólaltak meg, irtózatos jelenetek látszottak kelni ki a sirokbul, a mély sötétségen villámok cikáztak keresztül, tompa zaj, erős dörgés rezgett köröskörül. Fény és homály vakító gyorsasággal váltá egymást. Ez után megnyilvának a templom belső kapui, belőle a leggyönyörűbb világosság omlott feljök, szemeiket ezer szín bájolta el, füleik a legkellemesb hangokat hallották, szóval ha előbb a pokol végtelen sötétségének s ijedelmeinek kinait állták ki, ekkor a menny nyilt meg nekik az elyzeumi mezők minden szépségeivel. És a neophytok ekkor az istennő föl pompázott szobrához vezettettek, a papok itt tevék fejökre a myrthágból füzött szent koszorúkat, a midőn ez megtörtént, csak azután földözttettek föl nekiek a nagy myszteriumok.

De ép az a nagy kérdés: mikből állottak ezek? Az avatottaknak a teremtés titka magyaráztatott meg, az isteni erő, mely a mindenséget bölcsen kormányozza? Vagy megmagyaráztatott Czéresz megjelenésének áldásteljes volta, ki az embereket a magvetésre megtanítván, ez által a rendezett jogállapotnak s békés rendnek alapítója lön? Avagy arra nézve világosítottak fel, itt e földön és a tulvilágban mi különböző sorsok vára koznak az emberekre? Csupán a lélek halhatatlanságának, s a

föltámadásnak képéül szolgált a Czéresz által elhintett magv, mely eleinte a föld keblében rejtezik, hogy aztán mint zöld vetemény s végre mint érett kalász jelenjen meg? Hiszen Prozerpina elragadtatásának mythoszi eszméje is ilyesmit jelent, ki hat hóig a föld sötét keblében tartózkodván, onnan a világosság örömhonába ismét felhozattatott. Az is lehet, hogy a papság észrevevén a polytheizmusz gyászos következményeit a közerkölcsökre nézve, a valláshozzi ragaszkodást mind a sokaságban, mind az értelmesebben fel akarta tartani, s így a népnek e pompás külső szertartással hizelgett, míg a művelteknek titok pecséte alatt kijelenté, hogy ama sok istenek nevei, képei, tulajdonai mögött az egy isten eszméjét gondolják, imádják, csodálják, mint kezdetét s végét minden dolognak. Kell, mikép valami kielégítő lettenek legyen, minden osztályokra nézve e hires myszteriumok, különben megfoghatlan, hogy ezek mind a köznép, mind az értelmesekek által oly folytonos tiszteletben és titokban tartattak.

Annyi bizonyos, hogy a képből, mit magunknak a régi athénei világról alkotunk, az eleüizsi bucsujáratot kifelednünk nem szabad. Ha Athéne, Akropoliszát gyűlpontjává tevé a hellén műveltségnek, szónoklatban, költészetben, bölcseségben, művészetben; az eleüizsi myszteriumokban egy oly vallási varázspontot teremtett, mely által lehetővé vált egész Hellász lelkiismeretén uralkodnia.

V.

A képzelet nagy varázsló, de bármi nagy varázsló legyen, a régi fényes Athénéről halvány képet is csak az nyerhet, ki vidékét ismeri, ki omladékait látta, s ki

ismeri azon rajzokat, melyekben az építészek megkisérték a régi várost újra alkotni.

Most mi menjünk nézni a szomoru jelent, t. i. Athénét romokban.

Nekem itt a sors kedvezett, találván D.. K.. oszban egy biztos kalauzt. Ő a követház tagja, s bár a baloldalon ül, bár az idegen bajor elemnek eltökélt ellene, de elveiben mérsékelt, kívánatiban gyakorlati, mint görög hazafinak lelkesedése csaknem tulzott, különben ez jelleme az összes görög népnek. Hogy ne volnának büszkék a classicusz világ történetére? Ez az ő legnagyobb kincsök. Ha egyes családokra fény hárul jeles alapítóikról, a nemzetek is méltán kevélykednek nagy korszakaik hírében. Ennek köszönheti a görög nép némileg föltámadását is; sőt elődeik dicsősége rájuk csaknem terhes, lezúzó, leverő, miután nincs reményük őket felülmulhatni, sőt utolérhetni sem, elég ha megközelithetik.

A romok leírásában körülbelül azon utat követendem, melyet az iménti képzeleti utban követék, s meg fogjuk látni, hogy Athéne vidéke hasonló egy learatott mezőhöz, melyen az aranyos kalásznak most pusztán szomoru tarlói állanak.

Midőn egy szép őszi reggel a nap mosolyogva kelt föl, a mézéről híres Hymettosz csúcsai mögül, az említett követtel már ott állánk az Akropolisz keleti végén, hol van az olymposzi Jupiter óriás templomának omladéka. Az ephezuszit kivéve, ez a legnagyobb görög templom volt. Bár legrégebben kezdeték, de legkésőbb végeztették be. Még a Pizisztratusok veték meg alapját, Kr. sz. e. ötszáz évvel, azonban csak Hadrián végezé be, hatszázad mulva. Az egész egy magas alapemelvényen állt, hossza 359, széle 173 láb volt, s a templom min-

denik oldalán két sorban, husz-husz, keleti és nyugoti homlokán három sorban tiz-tiz, összesen 124 oszlop képezé a csarnokot. Az oszlopok korin thi izlésben valának faragva, magasságuk 60, átmérőjük 6 lábat haladt, s mindezek, mind a templom a legszebb penteliki márványból voltak. Most e roppant épületből még csak 16 oszlop áll, s a szemlélő nem tudja mit csodáljon inkább, azt-e, hogyan építhették emberek ez óriás oszlopokat, vagy azt, mi erő semmisíthette meg azokat, melyek többé nincsenek. Kettőnek tetején, melyek a többitől elszigetelve állanak, egy sárházikó van, hol a népmonda szerint egy remete lakott, ki onnan soha sem jára le, s étkét, mit neki a kegyesek hordának, kötelen vonogatta fel. Mi különös játéka a sorsnak, Jupiter templomának oszlopán egy keresztyén remetekunyhó, a roppant templom ledült míg e sárfészek fenáll, az idő mutatni akarja a világnak szeszélyes hatalmát, a nagyot ledönté, a parányit fentartja.

Sókan úgy vélekednek, mikép e templom építetlenül oly hosszú időig azért hevert, mivel alkotójában a nép az elüzött zsarnokházat gyűlölte. Később is, nem a nép épité föl vallásosságból, mint fölépité a Parthenont, mert midőn Hadrián azt bevégzé, a vallás alakban vala meg csak, lényegben nem. E császár, bármi jeles ő különben, azon korba esik már, midőn a birodalom urai fényüzésből vagy saját dicsőítésök végett szoktak építgetni. Innen van, hogy míg ebben Jupiternek csak egy szobra volt, Hadriánéi itt kün és ben sűrűn fel voltak állitva. E szerint a Parthenon és Jupiter temploma nemcsak művészi, hanem erkölesi szempontbul is két különböző kort képvisel; t. i. míg ebben látjuk a római császári zsarnokságot, mely nem elégedvén meg

minden földi hatalmat kezében tartani, már élve a templomokba, Olymposz istenei közzé tolta magát, abban a hellén republikai élet szellemét ismerjük fel legszébb pillanatában, midőn a szabadság egy magában kis népet a legnagyobb dolgokra lelkesítvén, romlatlan kegyessége képessé tette istenét valóban isteni művekkel dicsőíteni. E templom tehát inkább Hadriáné, semmint Jupiteré volt, bevégzésénél legalább az uralkodó eszme a fejdelem istenítése vala.

Nem tagadhatom, bár az utazók többsége ez omladékot kevés figyelemre méltatja, én bámulattalve járdaltam roppant oszlopai közt, melyek még most is egészen ujaknak látszanak; a Parthenonéi, melyek csaknem feiényivel alacsonyabbak lehetnek, kecsesbek, művészileg bevégzettebbek, de ezek itt pompásabbak, nagyszerűbbek s ha ott a kellem méltó érdem, valljuk meg, itt az erő szinte az.

E romokhoz közel van az Iliszszosz pataka, mely főlebb két ágra oszolván, egy szigetet képez, de a sziget nem zöld, a patak medre rendszeren víztelen, az esős hónapokat kivéve. Sőt egész környéke köves, kopasz, száraz, s azon bokroknak, virágoknak, platánoknak, mikről Platon a maga Phaedonában emlékezik, hirmondója sincs. Csak egy helyen buzog ki föladalatti csöyeből vizecske, e kut neve Kallirhoe (szép forrás), valaha még Pizisztratosz foglaltatta pompás márványba, de mely nem létez többé, a kilencz csöyből, melyről hajdan Enneakrunosz-nak hívták, most csak hét van meg.

Odább menve, észak-kelet felé, egy hid romait találtuk, mely, mig állt, a patak túl partján volt Sztádiumba vezetett. Ez egy fél-ellipticusz természetes völgyben volt építve, belseje hosszudad tért képezett, mint-

egy 675 lábnyi hosszát, 137 lábnyi széleset, s köröskörül a völgy a mint emelkedett, lépcsőzetesen emelkedtek egymás felett az ülőhelyek is. Ezek eleinte számszerint 40, fából voltak, később Herodesz Atticusz helyökbé márványpadokat csináltatott. E Sztádiumban 40,000 néző fért el, az ülőkhöz számítva azokat is, kik a part magasb oldalán állongtak. A játék birái a völgy felső részén eső padokon ültek, tőlök jobbra a térről egy földalatti ut vezetett ki a szabadba, hol a vesztett felek távoztak el, míg a diadalmasok újra körüljárták a tért, s a nézők tapsai közt egyenesen a hidon koszorúzva mentek vissza a városba. Két oldalt a Sztádium felett egykor két ékes templomka emelkedett; de most nyomaikat sem látni, a márványpadokat is földomlás borította be, talán örökre.

Visszajövet utunk a királyi kert mellett vezetett el, (az egyetlen nagy és szép kert most Athenében) melynek egy része azon tért foglalja el, hol egykor a Lykeion állt. Gymnáziumoknak nevezettek a görögöknél a helyek, melyekben ifjak és férfiak testgyakorlatokkal edzék testöket, s mivel ezek a görög nevelés legfőbb részét tevék, apródonkint e gymnáziumok a műveltség nyilvános intézetei váltak. Három ilyen intézet, három különböző nevet viselt Athenében, egyik Akademoszról Akademiának, másik Lykoszról Lykeionnak, a harmadik Kynozargesznek neveztetett; az első Plátónak lön kedvelt helye, a második Arisztotelesznek, a harmadiktól a kynikoszok vették nevöket. E kezdetben egyszerű helyeket utóbb szobrok, oltárok, csarnokok, pázsitos térek és hűs ligetek ékesítették, hol nemcsak az ifjak, hanem a férfiak és öregek is összegyülekeztek, gyönyörködni az ifjuság birkozásiban, sőt mérkőzni velök, egyszersmind

komolyan vitázni a philosophia és politika fontos kérdései fölött. Csak Szokratesz nem tőn különbséget e helyek közt, őt majd itt, majd ott látták, nyájas beszélgetést folytatva mindenkivel, mert ő felekezethez nem tartozott, ő a humanitás bölcse volt. E neveknek: gymnázium, akademia, lykeon, ma egészen más értelmök van, s ha egy ó görög most feltámadna, iskoláinkban azokra nehezen fogna ráismerni.

A királyi kert déli oldalától nem messze áll, bár megrongálva, Hadrián kapuja. Alsó részén egy tágas kapunyílás van, felső emeleti része hat corinthiai oszloppal három vakablakot képez, melyekben egykor három szoba állott. A kapu fölött, nyugat felé, e felirat olvasható:

„Ez itt Athéne, Thezeusz régi városa,“ kelet felé pedig ez:

„Ez Hadrián városa, és nem a Thezeuszé.“

E császár kétségkívül nagy csodálója volt a görög geniusznak, szenvedélyesen kedvelte a művészetet, s az Iliszosz környékén egy új várost alkotott, sőt mondhatni, Athénét föltámasztotta volna, ha élet városban lehető volna a szabad nép halála után; de e fölirat mégis nagy gögre mutat, ebből is látszik, hogy mindenben mit tőn, magát akarta isteníteni, s mi véget ért vele? ime városából egy kő sincs, csak a fölirat maradt meg rémzetes gúnyul.

Innen folyvást menénk az Akropolisz északi tövénél, a nélkül, hogy a szelek tornyán kívül más ó emléket találtunk volna. Ez nem nagy épület, alakra négyszögü. Mindenik oldala megfelel azon illető széliránynak, melyekre az athénei szélóra osztva volt; mindenik oldalra az illető szélnek nemcsak neve, de ideális képe is ki van vésve. Szóval ez valóságos szélóra volt nagyban.

Ebből nemcsak az itteni szélirányt, de azon következményeket is megismerhetjük, miket Attika népe mindenkinek tulajdonított. Mind a nyolcz szél szárnynyal bir, s csaknem fekvő vonalban repülni látszik. Csak a Lipsz és Notosz van meztelen lábbal, feje valamennyinek födetlen. Kezdve az északi oldalon, itt van Boreász, fuván egy jégcsapot, öltözve vastag ujjas köpenybe, dagadt pófával, magasan fűzött kothurnoszbán; a kelet-északi oldalon a tavaszi szél van, Kaikiasz, mely egy tálban olajgyümölcsöt kínál, befolyása e terméknek kedvező lévén; a kikeleti szél Apeliotesz, virágok és gyümölcsök halmozát osztja; szomszédja, Eurosz, sötét és savanyu képet csinál, jobb karját lepelbe eldugja, s viharral fenyegetődzik; a déli szél, Notosz, záporosöt osztani készül egy korszóból, melyet csupasz karjaival emel; ennek szomszédja, Lipsz előtt egy hajó áll, jelentve, hogy kedvező a hajósoknak; Zephyrosz lágyan leng, a légbe virágok özönét hintve; míg az e mellett levő Szkiron érczedényben faszenet tart, jelentve, hogy mit okoz, a hideget megenyhíti.

Az épületke tetőjén egy Triton szobor állt, forogva tengelye körül; ez volt a szélkakas, mint az épület volt a szélóra. Mind a nyolcz oldalán, a szélábrák alatt, mathematicai vonalak a napórakat mutatták. Belől pedig egy víz-óra volt, mely borus időben a napórát pótolta. Ez épület tehát az athéneieknek egykor az volt, mi most nekünk a torony s harangóra, — jelenleg belseje némi muzeumul szolgál, benne tartatván gipsz-másolatai azon domborműveknek, miknek eredetijét az Akropolisztól Elgin lord elrabolta-e vagy megmentette? nehéz volna eldönteni.

E kis, de szép művet Andronicosz Cyrtheszesz, egy

gazdag athénei polgár építtette. Most ez 10–15 lábnyi mélységű gödörben mintegy elsüllyedve van, mi világos bizonyosága annak, hogy husz század alatt körülte a föld az omladványok porából mennyire nőtt. Képzeltetjük e porok vastag halmaza alatt mennyi emlékkincs heverhet, s mivel az új Athéne a régi város helyén épülget, minden új ház inkább-inkább lehetetlenné teszi az ásatásokat, mit a régiségtan baráti méltán sajnálhatnak.

Az Akropolisz ez északi oldalán több szirtbarlangok is láthatók. Szokása vala a régieknek, a természetes bérczyukakat isteneknek szentelni. Az, mely az Akropolisz észak-nyugati szögletén van, Pannak volt szentelve, hálából azon segedelemért, melyet ez a nép hite szerint az athéneieknek a marathoni csatában hozott. E fölött van a Klepszydra nevű kert, melyhez a várról ötven lépcső vezet, s honnan a víz az említett szél-toronyba földalatti csatornán vezetetik. Ettől nem messze, kelet felé van egy más barlang, melyből az Akropoliszba közel az Erechtheionhoz, földalatti titkos lépcsőzet visz. Ez Kekropsz leányának, Aglaurosznak vala szentelve, ki hajdan magát honának önkénytelé feláldozta. Ezért, midőn az athénei ifjak nagykorúságukat elérvén, fegyvert és paizst kaptak, itt nyujtattak ezek át nekik, és itt e barlang szent homályában tevék le a hazafiúi esküt. Az ezen tul lévőben Herza imádtatott, az előbbinek és Pandrozosznak testvére, azaz a h a r m a t, s megfogható, hogy a száraz éghajlatu Attikában a hűs és termékenyítő nedvnek a nép isteni cultuszt rendezett.

Csalódnék, ki azt gondolná, hogy mind görög műrom az, mit Athénében szemlél. Négy ezer éven át itt több nép uralkodott, s minden népnek láthatni saját nyomait, a mythikus pelazgoctól kezdve le a muzulmánokig.

Igaz, a török inkább rontott semmint alkotott, mint képmádást gyűlölő a legszebb szobrok fejeit letördelte, egyéb tagjaikat meghagyva ; ha egy basa fürdőt épített, Jupiter gyönyörű márványoszlopaiból égetett hozzá meszet ; hogy egy vad méhraj mézéhez jusson, nem irtózott a Thezeusz templom egy párkányát, hol a méz volt, lerántatni. A frank fejedelmek korából sem sok maradt meg, itt egy bástya, ott egy lovagvár kőfala a hegyek közt. Róma több császárai megkísérték e városnak régi fényét visszaadni, s bámulatos összegeket költének közemlékekre, de ezekből szinte nem soknak áll omladéka, elenyésztek, mint elhervad a növény, hol magát i d e g e n földön érzi, legtöbb rom van az ugynevezett perikleszi korból, midőn e két szónak: görög és szabad ember egy jelentése volt.

Ilyen római omladék Hadrián csarnoka (Stoa Hadriani), egy 376 láb hosszú, 256 láb széles épület, melynek szürke márvány kőfalai most hitvány fafödelet tartván, vásárhelyül szolgálnak. Csak a nyugoti oldalán áll még néhány corinthiai oszlop. Hol egykor fényes csarnok folyt körül, zöld árnyékos kerttel közepén, gazdag könyvtárral teremeiben, mikben az ó-kor bölcsei tanulságosan társalogtak, e szent hely most ronggyal tölt boltokat foglal magában, s benne a szegény nép alja hemseg. Nem messze e bazártól van egy más csarnok, négy dóriai oszlopon nyugvó, szomszédjában egy márványkövön az élelmi cikkek akkori árlajstromát most is olvashatni. Ezen tul, közel a Thézeusz templomához van a régi piacztér vagy Agora, az ó Athéne legfényesebb s látogatottabb helye, hol egykor az Eponymok vagy azon tiz hős szobrai állottak, melyektől Attika tiz tribusza nevét kapta. Ugy látszik ezek közül való ama három

csodálatos szobor, mely ujabban itt felfedeztetett. Közülök egyik sem ép, egyiknek feje, másiknak más tagja hiányzik, de valamennyi óriás nagyságu, s mindeniknek alsó része vagy hal vagy kigyó pikkelyes testében végződik. Attika ős lakói, tehát hősei is, ábrázoltattak így, jelentve, hogy ők autochtonok valának, azaz nem beköltöztek, hanem mintegy e földből származtak. Például a legfőbb köztök, Kekropsz kigyólabunak czimeztetett (*προς ποδῶν δρακοντίδης*) E szobrok hátulsó részei négy-szegüsimá oszlopot képeztek, mi egyik bizonyosága annak, hogy ezek valóban az Eponymok, mert a régi történet-íróktul tudjuk, mikép ezekre függesztettek ki a törvényjavaslatok, mielőtt a népgyűlésben fölöttük tanács tartott volna. Mind a hely, hol e szobrok találtattak, mind azoknak kettős alakja, egy oldalon képábrázolók, másón simák lévén, e régi szokást nemcsak megerősítik, de fel is világosítják.

De engem legkellemesben lepett meg Thézeusz temploma, melyet az utas egész pompájában szemlél, jobbra, midőn a Pireuszból a városba jő. Mintha álmodtam volna, oly szép és oly ép e templom, bár Kr. sz. előtt 465. körül építettett. Márványoszlopaibul egy sem hiányzik, két homloka mint két sasszárny terjeszkedik ki, lépcsőzetei sértetlenek s várják a hívőket, kik rajtok fölhágdossanak; a hosszu idő, 2315 év, nem barnította meg, hanem mintegy megaranyozta falait; valóban csodálatos Attika éghajlata, eredeti szépségében őrzi meg az épületeket; ezeknek itt a kor nem árt, csak az ember dühe ha dúl, és a földrengés.

A marathoni győzőnek, Miltiadesznek fia, Kimon építetté ezt. Egy oraculumi ítélet rendelé Thézeusz hamvait a száműzetésből visszahozni, mert Athéne ez uj ala-

pitója is száműzetésben halt meg. Egy sas vezérlé a keresőket Szkyrosz szigetében a helyre, hol eltemetve volt; ott fekvék az óriás termetű hős, mellette roppant lándzsája és kardja. Kimon választá ki a templom helyéül ez emelkedett dombot, melyen áll, választá, mert e dombnak sirhalmi alaka van, s ez épület inkább sir volt mint templom, inkább emlék mint egyház.

Utóbb a keresztyének Szent György templomává szentelék. Sok régi templomot azon körülmény mentett meg a pusztulástól, mikép a régi művet új istennek szentelték, a cultusz változott, de az épület megmaradt, sőt a keresztyének mindig oly szentnek ajánlották azt fel, kinek s a régi istennek jelleme közt némi rokonság volt. Így Thézeuszét Szent-Györgynek, ki szinte hős volt és szörnyeket irtott ki, így a Parthenonbul, a szűz Minerva templomából, szűz Mária egyházát csinálták.

Mint a Parthenon, ez is hosszudad négyszögletű (peripterosz) épület, melyet doriai oszlopokon nyugvó csarnok foly körül. De annál jóval kisebb, hossza csak 104, széle csak 45 láb, végein hat, oldalain tizenhárom oszlop áll, melyeknek magassága 19 láb, átmérője 3' 4". Faragványokban sem oly gazdag, mint a Parthenon, mert bár homlokfalait s ennek metopejait szobrok ékesíték, Herkulesz és Thézeusz testeit ábrázolóak, de mind az oldalán eső metopeok, mind a templom hajója meztelenek, domborműveket itt nem látni. Szóval, ez a Parthenonnál nagyságra nézve kisebb, pompára nézve egyszerűbb, sztylre s arányra nézve komolyabb s szűkebb. oszlopai nem oly sugarak, tekintete nem oly derült, alakában van valami szomoruan ünnepi, vidáman szomorú, csendes, mely különbségnek okát vagy a korban kell keresni, t. i. azon félszázad alatt, mely a két épület alapítása

közt fekszik, a hellén művészet sokat haladt, tökéletesedett, finomult, vagy kell keresni e templom rendeltetésében, mely a haza másod alapítójának, Thézeusznek, nemcsak temploma, de kriptája is volt, így szép volt mint annak, komoly volt mint ennek lennie kell.

Fő kapuja hajdan a hellén szokás szerint keleti végén volt, most a bejárás déli hoszszu oldalán van. Jelenleg ez sem nem görög, sem nem keresztyén templom, hanem egy muzeumi raktár, a mennyiben tele van tömve, s elég rendezetlenül, mindenféle régiségekkel, föliratokkal, sirkövekkel, szobrokkal, domborművekkel, és ezeknek töredékeivel, mik mind igen becsesek, de mivel összevissza vannak hányva, nehéz őket jól látni s így nehéz bennök kéjelmesen gyönyörködni. Sok a csarnok alatt, sok pedig a templom előtti téren hever, s eligazodni köztök annál bajosb, mivel lajstromozva nem lévén a darabok, sem nevezve nincsenek, sem nem tudatik a hely, hol találtattak. Ezek közt legnevezetesbek Apolló két ősrégi szobra, emberi nagyságuk, egyik Thera szigetében, másik Naxosban találtatott; Victoriáé, fehér márványból, mely Megarában ásatott ki; vannak itt több kő-karszékek is, mikről a monda azt tartja, hogy azokban az Areopag birái ültek volna. Én nem vagyok sem művész, sem oly szenvedélyes műbarát, kit egy remek szobor csonka tagjának látása lelkesedésre ragad (emlékezem itt az öreg Blumenbachra, ki Göttingában nekem egykor egy görög koponyát lángoló szeretettel mutogatott, mert szerinte három ezer éves fej s a leg-tökéletesb alaku volt, mit képzelni lehet, ő Plátóénak tartá), és így itt engem nem a torzok, hanem azon gyönyörű sirkövek bájoltak el, melyek egyes családi jeleneteket gyöngéd domborműben ábrázoltak, egy nőt, ki

sir, egy leányt, ki anyja hamvvedrére borul, egy ifjut, kitől öreg apja a sir szélén végbucsút vesz, egy múzát, ki a mosolygó halott fejére koszorut rak. Mi természethű itt minden alak, mi igaz a bánat, mi könnyü a redőzet, mi lankadtság a tagokban, mi tökéletes minden, az arány a részek közt, az alakok összeállítása, az érzés kifejezése! szinte részt vettem a család fájdalomban, melyet a szobrász annyi ezer év előtt itt oly élethűn kifejezett a hideg kőben. Ép ezen apróságok mutatják inkább, semmint a legnagyobb emlékek, a hellén nép a legtisztább műérzettől mint át meg át volt hatva, s hogy ők mindent, kicsinyt mint nagyot, a művészet legmélyebb kívánati szerint dolgoztak ki.

De e Thézeusz-templom nemcsak az által érdekes, hogy a nagyszerűbb emlékek közül legépebb állapotban jött le hozzánk, nemcsak az által, hogy mutatja, milyen volt a régibb sztylü dóriai rendü épület azon újabb attikai sztylhez képest, a mint az Periklesz korában a tökély pontjára ért: érdekes ez különösen az által, mivel benne megoldva találjuk ama fontos kérdést, műveiknél a régiek a szinezést használták-e, vagy sem?

T. i. itt őriztetik Arisztion híres siremléke, mely a régi Brauronban, Marathon közelében találtatván, marathoni bajnoknak tartatik. Ez egy oszlopba faragott lapos dombormű, melyben a bajnok elé lépve ábrázoltatik, baljában lándzsát visz, jobb karja czombján fekszik. Az egész szobor a szinezés, a festék eltagadhatlan jeleit viseli magán. Az alap, melyből a dombormű kiül, vörös volt; a vágatékba, válla felett, ércből csinált sisak illett; szemeinek, pilláinak vésnöki metszéséből következtethetni, hogy itt több illetékes szín használtatott, mint pánczélánál is; mellén és vállain a szij, mely puzdráját

lágyan tartja, kétségkívül veres volt; karján és lábszáran a vért alól szép redőzetben dagad ki a fehér üng, melynek szegélyzete most is karmasinszinű. Ajka pirosas, hajának s szakállának göndör fürtei ragyogó barna színt játszanak. De különben is tudjuk a régiek leírásából, mikép Phidiasz két nagy műve, az Olympiai Jupiter, és a Parthenoni Minerva szobrai elefántcsontból s aranyból voltak összeállítva, s szemeiket drága kövek képezték, hajuk aranyozva volt, ruháik szegélye csíkos. Azonban meg kell jegyeznünk, mert hiszen ez is igen fontos, hogy a régieknél a színezés csupán az ülhelyre, ruhákra, fegyverekre, koronákra, kantárookra, ékszerekre s egyéb külső tárgyakra, és ezen felül még csak a test azon részeire terjedt ki, melyeket már a természet maga a husozattól határozottabb színezet által megkülönböztet, milyen a szem, haj, ajak; de a husozatot, az incarnatiót a görög művészet soha nem akarta utánozni. Hol a szoborban a test meztelen mutatkozott, az mindig fehér maradt, vagy elefántcsontból, vagy márványkőből; más érzéki csalódás előidézésére a hellének soha nem törekedtek, s ha ruhában s fegyverzetben szint alkalmaztak, az nem cél, sőt az csak eszköz volt a test tagjainak szépségét annál jobban kitüntetni és meghatározni.

Mi a templomokat illeti, a Thezeuszéban, kivált belől, a festésnek több világos nyomaira találni. Bizonyosnak látszik, miként a régi templomokban belől a boltozat, itt-ott a fal, kívül a homlokzat, a metopeok, a triglyphok, a csarnok alatt a domborodó füzér (Fries), s az oszlopok fejezete többnyire kék vagy veres szelid színre valának festve, de a festés itt csak úgy használtatott, mint a képben az árnyék alkalmaztatik, vele kiemelni a fő alakot, általa harmoniát hozni az egészbe,

változatosságot adni az egy alapszínnek, életet lehellni a holt formába, mert e színek közléről lévén láthatók, távolról a szembe csak a márvány fehér csillogása tünt. Így jellemzik a régi írók, Pindarosz és mások, templomait, annyiszor szólván a messze kiragyogó márványépületekről. Tarkaságra mind a szobrászok, mind az építészek csak azon ó, gyermekkorban törekedtek, midőn fa- és közönséges kőanyagból dolgoztak, itt a festés szépítés volt, és tartósságot adott a műnek; de midőn a pároszi és penteliki márványt kezdték használni, igyekeztek azoknak is máz által egyszerű fehér márványszint kölcsönözni. Mint a szobrász a claszszicusz korban a testet tisztán fehérnek ohajtá, s csak a test egyéb részeinek, a ruhának, a fegyvernek adott más illetékes színt, és ezt nem más czélből, mint hogy a forma tökélyét annál jobban kitüntesse: ugy az építész hasonló magas műtörvény szerint alkotta templomait. Ezeknek teste, t. i. a hajó (cella) és oszlopsor fehérén hagyatott, s csak egyéb mellékes részek festettek ki gyöngéden, részint hogy általok az egyszerű fehér tiszta hatása kiemeltessék, részint hogy rólok mint egy sötétebb alapról, maga az építmény annál inkább kitündököljék. A színek festői hatására a hellén művész sem templomainál, sem szobrainál nem gondolt; a tarka szobrászat, ép ugy mint a tarka építészet nem a hellén claszszicusz kor terméke, az a gyermekkoré volt és később a római császárok vén koráé lőn, mely inkább az ázsiai és egyiptomi sokféle színű, semmint az egyszerű fehér márványt, szóval inkább a tarka pompát, mint a tiszta művészetet szerette.

E Thézeusz templomától délre menve, egy völgyecske torkolatához jutni, mely völgyet (a régiek Coelének hívták) két hegysor, keletről nyugotra nyuló, ké-

pez; északra az Areopag, utána az Akropolisz, délre a Nymphák, a Pnyx és a Muzeum-hegy sora. E völgy volt az Agora, a piacz, az, mi Rómában a Forum volt. Ez volt Athéne fénypontja, itt volt a Prytanaeum, a Buleüterion vagy tanácsház, a Metroum vagy levéltár, a király-archon székhelye, ezeken kívül több pompás csarnok vagy sztoa, számtalan templom, oltár, szobor, emlék, képgyűjtemény, mind drága művek anyagaikat, mind remekek alakaikat tekintve. Mindebből most semmit nem találni. A nagy nép eltűnt, s vele a fényes piacz is. Az egykori zaj helyén üres csend ül, a tarka pompát egyhangu pusztaság váltá fel, az épületekből a meztelen sziklaalap maradt meg, oly rideg, szük, kietlen, hogy nem hinnők mi s ok fölséges mű volt itt, ha azokról a régiek, például Pauzániász leírása tanubizonyosságot nem tenne. Valóban, még a legmelegebb képzelet sem képes e hely varázs látványát újra teremteni. Szomorú gondolatok közt tapostam a porrá vált márványforgácsokat; mennyi remek mű hamvai azok! úgy éreztem magamat, mint midőn ősszel egy kertben járok, lépdelve a lombok s virágok földre hullott avas levelén, miket egykor a tavasz zölden és friss színben szemlélt.

E hosszú völgy felett jobbra az első hegytető a Nymphák hegye, melyet azért neveznek így, mivel az ormán talált egy föliratban e hely azoknak ajánltatott. Az egész egy csupasz bércz, többnyire meredek, de a bele metszett lyukak, alapok, vizcsatornák, föliratok oda mutatnak, mikép e hegy hajdan templomokkal s lakokkal be volt építve. Érdekes e hegy északi oldalán egy több lábnyi hosszúságú jégsima csuszoda, melyről nem tudni, mi célra szolgált hajdan, most azon nők szoktak

rajta lecsuszkálni, kik magzattal megáldatni kívánnak. E hegytetőn áll azon nagyszerű csillagtorony (observatorium), melyet báró Szina György, a bécsi bankár, s a magyar báró építtetett, — ausztriai s magyar alapítványairól szóljanak azok, kik ezeket ismerik. *)

E hegygyel egy vonalban, de kelet felé, s ettől egy mélység által elválasztva van a Pnyx, s itt van ama nevezetes tér, hol Athéne népgyülései tartattak. E tér, mintegy 12,000 angol yard nagyságu, a hegy északi oldalán egy lejtős félkört képez, akként, hogy a völgyre dülő részét roppant, ugynevezett kyklopszi alakatlan bércdarabokból épített kőfal tartja fel, míg az ennek megfelelő diametrálisz vonal hat láb magasságban, a sziklából van kivágva. Azonban e sziklafal nem egyenes, hanem közepe felé tompa szögletet csinál, mint az amphitheatrumi tér is közepén mélyebb, szélei felé magasabb; oka alkalmasint az, hogy acuszticai törvények szerint a szónok beszéde e nagy téren annál jobban megértessék. Mert e roppant téren, a szabad ég alatt erős mellre s gyakorlott hangra volt szükség, s ki e helyet színről színre ismeri, természetesnek fogja találni, hogy Demoszthenesz magát a szónoklatban a közel tenger zugó partján gyakorlá. Ott, hol a szikla hátfala a tompa szögletet képezi, egy 5 láb magasságu, s 11 láb szélességű és hosszúságu négyszögded sziklakoczká emelkedik a bércből magából kivágva; hátulso oldalával ez a sziklafallal összeragad, többi oldalai szabadok, miket

---

*) De nagylelkű fia, Báró Szina Simon előtt minden igaz osztrák, minden hű magyar, sőt minden ember, bár hol találkozik vele, kalapot emeljen, — és kivált kalapot emeljen minden magyar mágnás, kiknek nemzetségeik századok óta nevezetesek az által, hogy semmi közalapítványt nem tőnek.

három sor lépcsőzet foly körül. Ezen kívül jobbról s balról, tetejére öt lépcső vezet. Két oldalt a sziklafalban lyukak s vakablakok vannak metszve, melyekbe kétségkívül szobrok s ex voto-k állítottak. A koczka mögötti padokon alkalmasint a köztársaság főtisztviselői foglaltak helyet, míg előtte a téren Athéne szabad népe tolongott.

E leirt koczka volt a Béma, vagy kő, (ὀλίθος) a szószerk, szóval az, mi a rómaiaknak a rostrum volt. Ez, vagy az, mely még fölebb van. Mert e tér fölött közvetlenül van egy kisebb, de szinte félkörded tér, hasonló ehhez mindenben; annak hátulját is egy sziklafal képezi, melynek közepe táján szinte egy bércz-koczka de félig l e r o m b o l t, emelkedik, csaknem egy vonalban az előbbi koczka felett. Sokan azt vélik, mindkettő szószerk volt, de különböző korban. T. i. Plutarch világosan mondja, mikép a régi szószerkről a tenger is látható volt, de e fölséges tekintet az athénei népet hódításokra ingerelvén, a szpártaiak által kinevezett 30 tyrann lejjebb helyezte a szószerket, honnan a tengert nem lehetett látni. Ebből a régiségbuvárok azt következtetik, hogy egykor ama felsőbb tér volt a népgyűlés helye, csak később, midőn Athéne szabad lenni megszűnt, tétették az át ez alsóbb tέρre.

Akármin lett legyen, annyi bizonyos, hogy e hegyoldal és nem más volt a Pnyx, az athéneiek hires Rákosa, kivált bizonyos, miután legujabban, 1839-ben, e véleményt dönthetlenné tette azon határkő, melyet a felsőbb téren egy lyukban találtak, e fölirattal: ὄρος πνυκός azaz „a Pnyx határa.“

Méltó volt e roppant tér, hogy gyűlési helyül szolgáljon Athéne szabad népének, s lelkesedésre a szónok

itt nemcsak az által ragadtaték, mit érzett, de az által is, mit köröskörül látott. Maga előtt látta az Agorát, szobroktól, oltároktól, templomoktól elborítva, szemközt emelkedett az Areopag s rajta Hellász legvénebb s legtiszteleatesb bírószeke, fölötte jobbra kélt az Akropolisz a fölséges Propylaeumokkal, a ragyogó oszlopsoru Parthenonnal, Minerva óriási szobrával, mely emelve lándzsáját, mintegy őrt állott a vidék felett, tul a városon nyílt Attika sikja békés falvaival, arany kalászos mezőivel, zöld olajfái erdejével, szőlőlugasival; a távolban Parnasz, Brilesszosz és Pentelik magas hegycsucsai emelkedtek. Balra, nyugot felé nyulott az Eleüiziszbe vezető szent ut, mely Plato akademiái kertei s a külső Kerameikosz ligetei közt vitt el, hol két oldalt az elholt hires emberek márvány sirkövei fehérlettek, hátul a hullámzó tenger látszott, a Piréusz réve magas árboczu hajókkal, odább Aegina szigete, Szalamisz dicsőséges öble, és ezeken is tul Korinthosz magas vára, és a kéklő távolban Argosz és a Peloponnez lebegő hegyormai tündöklöttek.

E Béma, e darab szirt volt szónoki trónja Periklesznek az olympiainak, Arisztidesznek az igazságosnak, Demoszthénesznek a rohanó zajunak. S az imént elősoroltuk, hogy itt állva mi dicsőséges emlékezetek forrásaiból merithetett a szónok. De a szónokot ugy mint a népet nemcsak a történeti, nemcsak a művészeti tárgyak szemlélete lelkesithette, nemcsak látása a Parnasznak s Helikonnak, hol isteneik laktak, nemcsak a város, mit ők a világ szemfényének s csodájának tartottak; az athénei szónoklat némileg szülötte azon szinpadnak, hol az szerepelt. Az athénei szónok állva a szirtdarabon, feje felett a szabad ég, lábai alatt a szabad föld, háta mögött a szabad tenger, mintegy szolgálatában tartotta a termé-

szet elemeit. Egy hellén szónok szájában egészen más jelentése volt annak, midőn ő istenekre hivatkozott, kiket ő és a hallgató nép az elemekkel egy személynek vett. Mi másnál más helyen egy üres kép, egy hiu metaphora, nála az valóság. hit, meggyőződés volt, s midőn néha Demoszthenesz folkiáltott: „ó föld, ó tenger és istenek,“ ez borzasztóan hathatott hallgatóira, kik meg valának győződve, hogy a föld, a tenger, az istenek hallják szavát, és ha akarja, hívására az elemekből, hol lakoznak, megjelenhetnek. Habár tehát az athénei szónoklat sokat köszönhet a természetes lángésznek, melylyel e szerencsés nép meg volt áldva, ha sokat köszönhet azon gondos tanulmánynak, melylyel magát egyes tanárok vezérlete alatt a rhetorica művészetében folyvást gyakorlotta, ha az athénei szelleműs nép mint hallgató szükségképen nagy befolyással volt kitűnő szónokok képződésére; mégis azt kell mondanunk, hogy a Pnyx szerencsés helyzetében kell keresni az athénei szónoklat titkát, a természeti, a történeti s művészi bájvilág, mi körülte a léleknek s a szemnek egyetemben fölnyílt, szükségképen lelkesedésre ragadta mind a szólót, mind hallgatóit.

Képzelm magamnak, mint gyült itt össze Athéne 6—8000 szabad polgára. Az áldozatok már megtörténtek. Az álladalom főbjei, a szenátorok, a bársonnyal kirakott padokat elfoglalák. A téren állongó nép élénken beszél, s jöve menve hullámszani látszik, mint valódi képe, a változó tenger, a zugó vész előtt. Az ijas sczytha rendőrök az érkezőket helyeikre utasítják. Végre a hirnök felhívja a szónokokat, véleményeiket a nép előtt kijelenteni. És mindenki élénk figyelemmel tekint a Bémára. Ki fog szónokolni? Ki akarja a hadat és ki a

békét? Ki vádolja a visszatért vezért vagy követet? Ki fogja a nap koszoruját elnyerni?

Mig én ily gondolatokba valék elmerülve, mert Athénében semmi nem hatott rám annyira, mint e hely dicső emlékezete, egy görög szónoklat hangjai haták meg füleimet. Szinte megijedtem. Visszatekinték, és láttam, hogy a Bémán kísérom, az ifju képviselő áll, s kitelhető nagy hangon görögül szónokol. Demosztheneszből szavalt egy töredéket, kinek beszédeit ő könyv nélkül tudja, s e szent pillanat emlékeképen azt ide írom:

„Nem könnyü pusztá szavakkal enyhíteni a szerencsétlen halandók bánatát; azonban kísérsük meg a szomorodott sziveknek némi vigaszt nyújtani. Ki nagylelkü ősoktól származik, vagy lételt jeles fiaknak adott, attól megvárhatni, hogy a sors csapásait nem mindennapi állhatatossággal hordozza, s minden helyzetben egyenlő lélekerőt mutasson. Ilyen érzelmek becsületére válnak mind a megholtaknak, mind az egész városnak, egyszersmind a szülék, kik életben maradtak, bennök dicsőséget találják. Igaz, fájdalmas egy apának s egy anyának kedvelt gyermekeitől megfosztatni, s elveszteni vén koruk legédesebb támaszát; de másrésről van-e nemesebb elégtétel annál, látni, hogy bátorságuk emlékezetét a haza halhatlan dicsőséggel, játékokkal és áldozatokkal ünnepli? A gyermekekre nézve szerencsétlenség árvákká lenni: de nem nagy becsület-é apáik hírét örökleni? Mi az eseményekben szomoru, tulajdonítsuk a sorsnak, melynek terhe alatt minden halandónak meg kell hajolni: de mi bennök nagy és tiszteletre méltó, győzdünk meg, hogy mindazt e jeles holtaknak köszönhetjük.“

Mig kísérom Demoszthenesz egyik gyászbeszédéből e

töredéket szavallá, én a Béma egyik lépcsőzetére dőlve letekinték Athénére. Jól választá ő e töredéket, körültem minden egy temető. Az egykori népgyűlés terén árpa nő, az is le volt aratva, csak tarlóit láttam; a büszke Parthenonból egyes oszlopok állanak; a fényes Agora egy üres völgy, a pompás színházak romban hevernek; a roppant városi kőfalnak, melyet Themisztoklesz kezdett, Kimon folytatott, Periklesz vitt a tengerig, alig lehet nyomait a föld színétől megkülönböztetni; de nemcsak az épületek tűntek el, e zöldetlen, erdőtlen, virágtalan vidék is megholtnak látszik, Kolonoszból sem hallani a szophokleszi fülmilé édes csattogásait, — csend volt körültem, sem szél nem futt, sem erdő nem zugott, sem egy fűszál nem mutatkozott a kavicsos földben, csak egy pár fekete varju kóválygott fejem fölött, jött és ment, ment és jött szomoruan káromva mint a halál madara.

A harmadik, s legmagasabb hegyesucs e vonalban a Muzeion, melyet a Pnyxtől egy mély nyiladék választ el, miben a sziklába vágott régi szekérút most is látható. Itt áll a egykor a Pireuszi kapu is. Nevét e hegy Muzaeosztól, a híres költőtől és jóstul kapta, ki itten temettetett el. Déli s nyugoti oldalában bérczbe vágott több sirodákat látni, egyik a Kimon nemzetségeének tartatik. Tetején egy fényes siremlék ormai állanak, Antiochosz Philopapposzé, ki a Vespázianusz által letett szyriai király unokája volt, s később, ugy látszik, Athénében mint egyszerű polgár élt. A torony alaku, s faragványokban gazdag emléken három vakablak van, mindenikben egy szobor állt; most kettőben két szobor csonkitott maradványai vannak meg. Az egész épület 30 láb széles lehet, félkört képez, melyen a

számos domborművek igen jelesek, bár a római, tudniillik Trajánusz korából valók. Gazdag bőkezűségével szerzett magának czimet arra, hogy a város falain belől temetkezni engedék, mert az athéneiek e jogot csak nagy közérdeknek adák. E hegytetőről észak felé lejöve találni egy kiépített nagy barlangot, melyben három szoba van, kettő négyszögletű, a harmadik gömbölyű, kup-alaku, ez utóbbinak átmérője 12 láb, mely a világot boltozatáról kapja. Mi volt e csodálatos barlang rendeltetése? lehetetlen meghatározni; a nép által közönségesen Szokratesz tömlőczének hivatik.

A Muzeion aljában terülő völgyön átmenvén, melyet por, kő s mindenféle régi edénytöredékek borítanak, azzal szemközt, az Akropolisz déli szögletén, van az Odeon Regilla, melyet K. sz. utáni második században Herodesz Atticusz épített, kinek Hadriánusz után a későbbi Athéne legtöbb közmelekeit köszönheti. Neje nevéből adta a Regilla nevet. Omladékaiból az egészről most is elég hü képet alkothat az utazó magának, de bár nagyszerű s fényes épületrom, a római typuszt hordván magán, itt az ó görög romok mellett a néző lelkében valami idegenszerű benyomást idéz elő. Falait Róma hódító s sülyedésnek indult szeleme lengi körül.

Odeonnak a régieknél azon színházak neveztettek, melyekben a zene volt az uralkodó, mi bár a tragoe-diákban s comoediákban sem hiányzott, de ezekben csak mint járulék tekintetett. Ennek átmérője mintegy 240 láb, 6000 hallgató fért el benne. A nézők márványpadokon ültek, melyek az Akropolisz oldalában emeletesen s félkörben folytak egymás felett. Szemközt velök volt az orchesztrum, e mögött a falak három emeletes magasságban, az ablakok, római izlésben, ives boltozatokat

képeztek, s ezeken bőven besütött a napvilág, mint a nyílt tetőn is, melyre vitorlasátort csak akkor vontak, midőn a nap sugaraitól a nézőket védeni kellett. Különbözött eszinház a régiebbektől abban, hogy a szinpad mögött emelkedő falak a vidékre szabad kilátást nem engedtek. A szinhely nyugoti szögletében egy csigalépcső vezet föl a falakra, honnan balra, a szaloniki öbölre kellemes kilátás nyílik.

Az Odeontól kelet felé, szinte az Akropolisz tövében van a Bacchusz vagy Dionyszosz szinháza, s e két szinház közt volt hajdan Eumenezs hires csarnoka, melynek hosszu boltozati alatt esős időben a nézők födelet s menedéket kerestek. Bacchusz e szinháza Kr. sz. e. 590 évvel kezdetett építtetni, de csak Lykurgusz alatt 340-ben végeztetik be. A 30,000 néző padsora az Akropolisz oldalába helyezve félkörben emelkedett, az utolsó sor egyenlő volt a földszinnel, átmérője ott, hol a kör legsebésebb volt, 480 lábat tett. Most e roppant épületnek romait is alig látni, a márványpadokból alig van néhány, a többit vagy elhordták, vagy föld borítja. Nem szenved kétséget, hogy gondos ásatásokkal belőlök sokat napfényre lehetne hozni.

De e hely még is fölötte nevezetes, mert a drámai költészetnek, mely a görög poézis utolsó szülötte, s tisztán attikai elmetermék, ez volt első bölcsője. E szinház után épült a világ valamennyi szinháza, mint az itt játszott drámákból eredtek minden népek drámakölteményei. A görög szinházaknál három főosztályt kell megkülönböztetnünk: a nézőhelyet, mely félkört képzett, ezzel szemközt alacsonyabban az orchesztrumot, hol a kar s táncszemélyzet mozgott, — és ezentul, de ennél magasabban, a széles, de nem mély szinhelyet, hol a szavaló

személyek működtek. A régi helléneknél a szini mutatványoknak egészen más fontossága és jelentősége volt, mint azoknak most nálunk van. Nálunk azok egy időtöltés, egy mulatság, melyet egész éven át élvezhetünk; náluk azok csak az év bizonyos szakaiban s bizonyos vallási nagy ünnepek alkalmával adattak, tehát mivel ritkábbak, becsesbek is voltak. Mi tárgyaikat illeti, a tragoediák mindig istenek, hősek, nemzeti nagy tettek, történetéből vétettek, tehát az ó görög tragoedia egy neme volt a vallásos cultusznak s a magasztos hazaszeretetnek; *) a comoediák az emberi s polgári élet gyarlóságait költői ábrákban adták elő, a teremtő génusz teljes bátorságával, s mindig azon végezzel, hogy azoknak ellenkezőit, a vétek által az erényt, a gyöngeség által a tökélyt, a rossz által a jót, a rut által a szépet kedveltessék meg. Hozzá járul, miként minden szinmutatvány a költők komoly versenyharca volt, rendszeren a szerepeket is magok vitték, és köztök ítelt egy nép. S ha a drámák belső érdemének dicsőségében csupán a költők osztoztak, de szinpadoni előadásaikban a polgárok is, néha egész tribuszok, a mennyiben a karok, zenészek, tánczosok betanításának s lehető legfényesb kiállításának költségét szabadon vállalkozó polgárok viselték, tehát e részben a közjuttalom őket is illette. Így megfogható, hogy minden ilyen drámai küzdés egyszersmind vallási, hazai, nemzeti ügy is volt, hogy az itt vivott szellemi s művészi csatában a költőn kívül a polgárok nagy száma is személyesen ér-

*) A drámajáték itt egy neme volt a vallásos cselekvénynek, mint ma, több országban, az isteni tisztelet némi szinpadi jellemmel bir, p. o. Párisban, hol a hívők, helypénzt fizetve, nem áhítatoskodni, de zenekarokat hallgatni, látni és láttatni, érzéki-
leg élvezni gyűlnek össze.

dekeltetett, tehát vezetése oly fontosnak méltán tartott, hogy azzal az állodalom fejedelmi emberei bizattak meg. Így lesz megfoghatóvá az is, hogy a polgárok a drámák hallására köteleztettek, sőt Periklesz őket erredijak osztogatása által ösztönözte, igen, mivel a tragoe dia, attikai értelemben, nemcsak vallásos, nemcsak nemzeti mivelődési eszköz, de erkölcsi is volt, s a szelle mi cultura azon magas fokát, melyre az athénei nép hágott, több egyeben kívül nagy részben ennek is köszönheti. De hogy ne volna szent e hely, hol egy Aeschylosz, egy Szophoklesz, egy Euripidesz remek művei Athéne műértő népe által megkoszoruztattak? Hogy a színházak fontos ságát e komolyabb, e magasabb szempontból fogta fel az ó görög kor, bizonyítja azon körülmény is, miszerint ez volt a tér, hol a legünnepe lyesb polgári cselekvények haj tattak végre: népgyü lések tartattak, győzelmes vezérek aranykoronával ékesítettek, s a csatában elhullottak ár vái a köztársaság gyermekeiül itt fogadtattak föl.

Színházaik helyének megválasztásában a hellének gondosabbak voltak mint mi. Ott választák azt, honnan legszebb vala a kilátás a vidékre, városra és a tengerre. A nézőkkel itt is szemközt volt a szinpad alacsony homlok fala, melyen tul elterült, mint egy tágas keretben, a legkiesebb vidék képe, balra az Ilisszus völgye, s a kéklő Hymettusz, jobbra Aegina szigete s Szalamisz or mai, közepén a tenger habzó tükre, a színház fedőzetlen lévén, látták a tiszta eget, szabadon szivhatták a tavasz illatos levegőjét, a tenger felől hős szellők fuvalma lengett feléjük, mit nálunk gépekkel s festésekkel idéznek elő, azt ott természetben lehetett látni: a madarak s fel hők repülését, a napot, a tengert és viharait, az öblöt és hajóit, a zöld halmokon a legelő nyájakat; fölöttök kélt

a büszke Akropolisz, mind azon tárgyakkal, miket a valóság megszentelt, a fényes Parthenonnal, Jupiter és Pallász dicső szobraival, szóval a természet és művészet minden elemei egyesültek itt a drámai költemény hatását ellenállhatlanná tenni. Nem csoda aztán, ha az athéneiek siettek e körbe, mely őket mindig elbájolta, mint Dicaearchusz mondá: „longa oblivia potans,” azaz „a boldog feledés poharát iván.” Ki a görög szinköltők képeit, szólásmódjait, czélzatait teljesen érteni akarja, annak ismernie kell a görög színházak alkatát; mi nekünk pusztá metaphoráknak látszik, az ott a költőre s hallgatóra nézve nem volt az, mindazon tárgyakat ők vagy láthatták, vagy tudták közelében lenni a színháznak, melyben róla a versek zengettek. Midőn például Szophoklesz fölkiállt (Ajaxban): „Ó nemes Szalamisz, te lebegsz a habokon, örök dicsőségben állsz te az emberek szemei előtt,” a nézőnek csak jobbra kellett pillantani, hogy valóban ott lássa a csúcsos Szalamiszt, melyről a költő beszélt; vagy midőn Euripidesz így szól: „Látod a mély eget mely fölötted függ, s harmatos öleléssel a földet körül fogja? Hidd el, hogy az Jupiter, hogy az a te istened;” a hallgatónak elég volt a szabad égre föltekinteni, hogy e pantheiszticus szavak erejéről meggyőződhessek; avagy midőn Aeschylosz a karral mondatja (Eumenidákben): „Üdv nektek szabad polgárok, kik sorban ültök Jupiter trónja alatt, ti a szűz Pallásznak kedvesek, kiket az idő bölcsnek lenni megtanított. Ti, kik Pallász szárnyai alatt laktok, tiszteljétek az ő atyját,” a nép belső borzadással hallhatta e vallásos intést, hisz a fölötté emelkedő Akropoliszban állván Jupiter és Pallász szobrai, igaz volt a költő mondása, ők valóban ültek „ez istenek szárnyai alatt.”

E színház felsőbb padai fölött van a sziklában egy barlang, mely egykor Thrazillosz, egy győző karvezető (choregosz) által templommá alakított, egy ékes homlokfalat vonatván nyílása fölébe, később belőle a „barlangi szüz Mária“ (Panagia Spiliotissa) tiszteletére egy keresztyén kápolnát csináltak; most mind az, mindez puszta rom.

E barlang fölött, a bércz még meredekebb helyén áll két egyes oszlop, háromszögletű fejezettel, de egyik oszlop alacsonyabb mint a másik, fölirataikból tudni, hogy egykor ezeken is triposzok állottak T. i. szokásban volt a görögöknél azoknak, kik a drámai versenyekben győztek, jutalmul érzeből öntött triposzokat (három lábú székeket) adni, miket ezek hálakép Bacchusznak, a drámák védistenének ajánltak oda, s azokat közhelyeken épített ékes templomkákra állíták fel. Ilyen emlékek sorából állt azon kanyar utcza, mely Dionyzosz színházától kezdve az Akropolisz tövében ennek keleti szögletéig vitt, miért is ez utcza a triposzok utczájának nevezetett. E templomkák párkányira jegyeztettek föl a győzők nevei, a költőkéi, kik a darabot irták, a polgárokéi, kik az ének, zene, tánczkar költségeit viselték, a királyarchontáé, kinek kormánya alatt, mint az esztendőé is, melyben a mű adatott. A várfal déli oldalán, közel a theatrumhoz most is olvasható a következő fölirat: „A Kekropsz tribusz nyert egy gyermekkar-díjat, melynek költségeit Khabriász, Ktezipposz fia fedezte.“ E föliratokból gyűjtettek össze a „didascaliák“ vagy az athénei drámák történetének évkönyve. Mint látjuk, tehát Athéne nagy színházának története nem pergamenra sztyluszszal, hanem vésővel épületekre iratott, a könyvet róla egy utcza képviselte, s közel a színházhoz, mint a küzdelem

teréhez emelkedtek az ott kivivott diadalmak emlékei is.

E drámadiadali emlékek közül a legépebb s legszebb az, mely az Akropolisz keleti oldalán van, közel azon monostor omladékához, melyben egykor Lord Byron szállásolt. Közönségesen Demoszthénesz lámpájának hívják, azon népmonda után, miszerint a nevezett szónok itt készült volna beszédeire, mi már annál fogva lehetetlen volt, mert az épületen sem ajtó, sem ablak nincs, s belseje alig hat láb átmérőjű. De az emlék rendeltetését világosan hirdeti a párkányzaton olvasható fölirat, mely szerint ezt Kr. sz. e. 335 évvel, tehát Nagy Sándor korában, egy Lyzikratesz nevű polgár emelé, azon diadal folytában, melyet egy ifju-karral a színházban nyert. E templomka egy négyszögletű, s mintegy 14 láb magas alapzaton, körded alakban emelkedik. Falait hat fél korinthoszi gyönyörű oszlop ékesíti. Födele hegyes dombalaku, mely azonban tetején egy akanthusz lombozatu polczozatban végződik, melyen a triposz állt egykor, mi többé nincs ott. Az egésznek magassága 34 láb. E templomka mind tervben igen kellemes, mind kivitelben igen művészi, a körül folyó párkányzaton Bacchusz életéből egy mythologiai monda domboruan ábrázoltatik. Az t. i. midőn ő a tyrrhéni tengeri rablóktól elragadtatott. De az árboczat hirtelen szőlő és babérlevél futja be, bor foly a hajó födelén, az isten arszlánná változik, s a megrettent hajósok a hullámokba szökdelnek, s ott delphinekké változnak. E mondát a szobrász itt teljes szabadsággal használta fel; míg az isten szolgálói, a szatyrok a hajósokat fenyítik, kiknek bukás közben fejök már delphinné változik át, ő maga vidáman, nyugodtan, jókedvben ül a zaj közepett, s mosolyogva kínál csésze

borral egy arszlánt. Sokan e domborműben Praxitelesz kezét, minden esetre tanítványai közül egyikét akarják fölismerni, oly sok élet s tűz van a csoportozatban, oly sok érzés s indulat az egyes alakokban, s benne minden az érzékileg szépet s a szenvedélyesen lágyat lehelli.

És midőn ide érénk, kezdett alkonyodni. Az Akropolisz töve körül e napon mi egy teljes körutat tevénk, most ott vagyunk, honnan ma reggel kiindulánk, t. i. a várhegy keleti oldalán. Balra innen ismét látom Hadriánusz kapuját, jobbra Jupiter templomának egyes óriás oszlopait, mik kivált holdvilágnál fölséges busan hatnak a néző lelkére, tul rajta Iliszszus pataka csavarog kavicsos medrében, s romai látszanak a hidnak, melyen egykor Athéne népe a pompás Sz t á d i u m b a járt.

E Sztádium név nekem, magyarnak, másképen is nevezetes, — boldog emlékezetű Széchenyink az ifju magyar nemzedéket uj pályafutásra e név alatt hivta fel. Ki hitte volna, hogy reá, ott a hol ő most van, innen Hellászból emlékezem?

VI.

Jóllehet Athéne vidéke nem bir az Alpesekek s Kárpátok vad szépségével, melyben a bérczek meztelensége az erdők dus zöldjével olvad össze, jóllehet melege forró, melyet néha a sziroccó fojtó szelei öregbitnek, jóllehet benne lombozat és árnyék hiányzik, források sem öntözik, patakok sem folyják harsogva; de levegője tiszta, átlátszó, könnyü, száraz, hegyei plasztikailag szépek, aranyos fényben tündökölve, a közel tenger felől hűs szellők fuvallnak, kék ege ritkán borult, csaknem örökké derült, éjjeleinek tiszta világa s csillagainak fénye ha-

ladja minden más éghajlatét, és mindezekhez adjuk, hogy a képzelet, segedelmével az emlékezetnek, e vidéket a claszszicusz kor hires alakaival bájlólag népesíti meg. Kinek nem hazája általában Hellász, és különösen Attika? Hazája mindennek, ki a művelődés barátja, ki a művészetet kedvelli, ki a szabadságért lelkesül, a hellén nép az összes emberiség ifjúságát képviselvén, nagy emberei minden művelt nemzetbelinek elődei. Ezért számítom én életem leggyönyörűbb napjai közé azokat, miket itt éltem. A nap minden szakában, reggel és este és éjjel meglátogattam emlékezetesb helyeit, s azokat mindig különbözőnek találtam a napszak órája szerint, de mindig egyiránt szépnek. Omladékainak porain ugy andalogtam, mint andalogni szoktunk őszszel egy kert hervadt viráglevelein, melyek hervadva is érdekesek és illatosak, bár már nem ragyognak. Csak az Akropoliszba nem juthattam este, mert az kormányilag tiltva van, különben onnan mit láttam volna? egy hitvány új várost az éj fátyolába burkolva, míg innen ablakomból, e halvány hold fényénél, a hoszszukás várhegy (Akropolisz) mint egy óriás sirdomb kél előttem, melyen a nyuglongó oszloptöredékek mint a claszszicusz világ ugyanannyi sirkövei hallgatva emelkednek.

Bár hány képet láttam az Akropoliszból, falainak idomtalansága, tekintve azt a városból, meglepett. Teljességgel nincs összehangzásban azon pompás épületekkel s remek szobrokkal, miket egykor magában foglalt. Északi oldalát pelazgi eredetűnek mondják, hihetőleg Themisztoklesz korában épült, mert rá egészen illik mit Thukydidesz mond, t. i. hogy a persák eltávozása után mindenféle anyagból nyakrafőre alkottatott, mert benne mindenféle követ, márványt, turfkövet, bércdarabot, s

mindenféle alakut, itt egy oszlopdarabot, ott egy fejezetet, amott egy párkányzatot összevevissza halmozva látni, melyek kétségkívül a persák által lerombolt templomok s épületek felhasznált maradványai. A keleti és déli oldal valamivel szabályosabb, de szinte idomtalan, ez már Kimon műve. Később e falakon igazítottak, változtattak a byzantinok, frankok, törökök, új görögök, szóval mindazon népek, melyek itt időnkint uralkodtak, nyugoti végén egy góth torony most is messze kimagaslik. Hogy e hadilag erős, de építészileg otromba falakat az athénei Periklesz korában is meghagyták, annak oka nem lehet más, minthogy emlékeztetni akarták általa a maradékot azon szomorú időkre, midőn országuk a végromlás szélélen állott. A később kifejllett pompaszeretet meghajlott a történeti mult nagysága előtt.

Most is örömmel emlékezem azon szép őszi napra, midőn utószor, az engedelmi jeggyel kezemben, az Akropoliszra fölhágtam. Utamba ejtém az Areopaguszt is (Áresz azaz Marsz halma), mely az Akropolisz előtt, de ettől egy mély hézag által elválasztva, alantabb fekszik. Ez egy csupasz és kopár sziklatető, s megfoghatatlan, hogyan lehetett ezt épületek helyéül választani. Pedig itt ült össze ama világhírű bíróság, mely a monda szerint kezdetben istenek közt ítelt. Még most is megvan kelet-déli szögletén a bércebe vágott ama 16 lépcső, melyeken reá az alatta terülő Agorából felmentek. És ugy látszik, e szöglet volt azon hely, hol ama rettenetes bírák tanácsa összeült, mert most is látni itt ama bércepadot, mely egy négyszögnek három oldalát körülfutja, nyilásával dél felé fordulva; ennek keleti és nyugoti végén egy-egy kődarab áll, hihetőleg ama padon a bírák ültek, s e két kődarab egyikén, — miről utazásá-

ban Pauzaniász is emlékezik, — a vádló, másikon a vádlott személy foglalt helyet. Így ítelt e bíróság, erős sziklán ülve és isten nyílt, szabad ege alatt, az összes nép jelenlétében. E sziklatető felületén több négyszögletű vésett lyukak is láthatók, melyeknek rendeltetését nehéz kitalálni. E bíróság tekintélyét még félelmesbbé tévők az által, hogy mellette a rettenetes Furiáknak (görögül: Szemnai) templomot emeltek. Alkalmasint ez a tető észak-keleti szögletén állt, hol repedezett szirtek közt egy sötét üreg van, s benne egy homályos kut. Képzeltetni, mi szörnyű hatással lehetett Athéne népére a Furiák innepe, midőn a sötét éjjel csendében emberek lobogó fáklyákkal szaladoztak e magas tető keleti részén, s mind a zajos zene hangja, mind a fáklyák lobogása, hol megjelent, hol eltűnt a titokteljes szent üregben. Gondoljuk magunkat görög világban, görög hittel, csak úgy lesz valódi fogalmunk egy bíróság tekintélyéről, mely a kérlelhetetlen, de mindig igazságos Furiákkal egy helyen székel, s így a vallás és a törvény szentsége összeolvasztatott.

E sziklatető az, hol Pál Apostol az új, az ismeretlen vallást hirdette, ép azon helyen, hol 4 századdal előbb Szokratesz kisebb merészletért halálra ítelteték. Athéne már a régiektől is istenek városának mondatott, épen azért, mivel sehol nem volt annyi isten képben, szoborban mint itt. A hely tehát szobroktól, oltároktól templomoktól borítva, különösen alkalmas volt neki, mondania, hogy e város bálványokkal tele. Mennél több volt a templom, mennél számosabb az oltár, mennél fölségesb a Parthenon, mely fölötte emelkedett, s remekebbek Minerva és Jupiter és Venusz phidiászi szobrai, miket maga körül ragyogni szemlélt, annál több bátorságra volt

szüksége, de egyszersmind annál alkalmibban kiálthatta föl: „nem emberi kezeztől alkotott templomokban lakozik isten,“ vagy „hogya isten nem hasonló egyikhez sem azon szobrok közül, melyeket művészeik márványból, aranyból, érczből, fából műveltek, s miket ők imádnak.“ A tárgy oly nagyszerű, mint az alkálom szerencsés, és a helyzet festői volt, s ha valahol, itt érdemelne ez apostol emléket, ki talán ép ott állt egykor, hol most én állok, mert e kemény szikla nem változott és soha nem fog változni. Rajta csak egy parányi, szobanagyságu kápolna van, ajtó és ablak nélkül, szentelve Szent Dénesnek volt, kit a nevezett apostol e helyen térített meg, — ez is dülöfélben van, üres, pusztá, tele szeméttel, mezei egerrek tanyája.

Mint mondám, az Areopaguszt egy mély hégzag választja el az Akropolisztól, de mig amannak oldala itt meredek, emezé lejtős, s ez az egyetlen oldal, honnan reá a fölmenetel lehető. Most ez utat bástya zárja el, de hajdan nyílt volt, s a pan-athénei bucsuk pompás menete zenével, koszorukkal, áldozatokkal itt haladt föl a márványlépcsőkön.

Az Akropoliszba jelenleg vezető ösvény, mely kigyózva foly, a hegy nyugot-déli szögletén van. Három kapun kelle átmennem, mielőtt a Propylaeumokhoz juték, a harmadiknál örök állának, kik a bemeneti jegyet töllem átvén, magok közül mellém egy kíséret adtak. Ez óvakodás szükséges lön, mivel az utazók nemcsak romboltak, de el is csentek becses darabokat; azt hiszi sok ember, emléket lopni szabad. Ó nem, e romok a mult sirja, és a sir szent, ez a halál temploma.

Alig tevék a harmadik kapun tul néhány lépést, és

ime a Propylaeumok homloka előtt állék, felső részén azon roppant, 58 láb széles s 100 lábnál hosszabb márvány utnak, mely még mindig meg van, bár rongált állapotban, s az ünnepi menetek miatt három részre volt osztva, közepe sima, itt hajdan a lovagok, szekerek, áldozatállatok lépdeltek fölfelé, két oldala lépcsőzetes, mely a gyalogoknak vala fentartva. Mintegy közepe táján a fölfelé menő utnak egy pihenő, megállapodási térke van. *)

A várhegy e nyugoti éle 168 láb széles. Mneziklesznek, az építésznek, ki ide a Propylaeumokat építé, földadása kettős volt: e helyet, mint a hegy gyöngye oldalát, védfallal biztosítani, és mint bemenetelt az Akropolisz szentségeihez, díszépülettel ékesíteni, szóval a katonai szükség kívánatait a szépível összekötni. A mű dicsőségesen sikerült. Három részből állanak a Propylaeumok; közepén emelkedik egy homlokfalás épület, hat dóriai oszlopon nyugovó, melyeknek alapját három lépcső-sor képezi, az egész oly széles, mint az említett nagy márványlépcsőzet, két oldalt pedig két szárnyépület 26 lábnyira szögellik elő, bizonyosan azért, mivel egy darabban a vonal egyhangunak s tömegesnek találtaték, így ellenben a csoportnak élet és mozgás és változatosság adatott, annyival inkább, mert e két szárny sima hátfalát mutatja, mivel a katonai tekintet, míg a középépület pompás csarnokával nyílik a néző felé, mivel a szép kívánata volt kielégítve. E két szárnynak van ugyan

---

*) 1852-ig e lépcsőzet felső részét, szám szerint 38-at ismertek, de a mondott évben a romok alól az egész ut kiásatott, úgy hogy most 64 lépcsőt látni. E munkát Beulének, a francia athéni iskola növendékének köszönhetni. Ez később történt mint én Athénében utaztam. Most tehát ismét a régi pompás uton mehetni föl az Akropoliszba, azon uton hol Periklesz s Plato járt.

csarnoka szinte, de oldalt, ott, hol a két épület egymásra néz.

E két épület viszont, területre nézve különbözik egymástól, míg a baloldali 54 láb széles, a déloldali csak 23, de mindenkinek van csarnoka, melyet háromhárom dóriai oszlop tart fel. A baloldali, mely szinte egy pitvarból s egy teremből áll, mint a másik is, s a napvilágot az ajtón kívül két ablakon át kapja, hajdan képtárul (Pinakothéka) szolgált, hol a legnagyobb művészek képei függesztettek ki, most mindenféle régi szobrok, csonkák, fejek, faragványok, töredékek érdekes gyűjteménye van benne felállítva; a jobboldali egykor fegyvertárkép használtatott, most ezt egy roppant négyszegű torony alkotmánya rejti el, mely török toronynak hivatik, de hibásan, mert az kétségkívül azon frank hercegektől építtetett, kik sok századon át Athénében uralkodtak.

De e jobboldali szárny ismét egy más épület által van megtörve, új bizonyosága annak, hogy a görög építészet nem hódolt kivétel nélkül a szymmetriának, hanem azt a hely s a czél kívánatainak alárendelte. E kis épület a szárnyatlan Victoria (Nike apterosz) templomkája, nem nagyobb egy szobánál, 27 láb hosszú, 18 láb széles, 23 láb magas, de emberi szem ennél gyönyörűbb épületet soha nem csodált. A fehér, sima penteliki márvány, melyből hajója (cella) építve, a vidám sugár joniai oszlopok, melyek elejét és hátulját ékesítik, a művészileg tökéletes domborművek, melyek megrongálva s hiányosan bár, párkányzatát körülfolyják, a legkellemesebben hatnak a nézőre, ékes az egész a nélkül, hogy czifrá, de-rült a nélkül, hogy meztelen volna, s bámul az ember ha meggondolja, hogy e remek mű már Kimon korában,

tehát Periklesz előtt építtetett. Hajdan itt egy faszobor, a szárnyatlan Victoriát ábrázoló őriztetett, kitől a templom nevét is kapta. Még most is domborműben több Victoriát, különféle állásban, látni itt, de legszebb az, mely ép egy tetőn állapodik meg, s lehajolva sarujának feloldásával foglalkozik, jelentve általa, hogy ő, a győzelem, itt kíván állandóul megtelepedni. E szép eszmét Athéne és Spárta saját jellemében különbözőleg fejezte ki; az athéneiek a győzelmet megfoszták szárnyaitól, hogy el ne repülhessen, a szpártaiak ugyan azt oltárhoz leláncolták, azok mindig okosan, ezek mindig erőhatalommal szoktak cselekedni. E templom, századokon át romok s bástyák alatt hevert, csak 1835-ben kezdtek az összeszedett darabokból újra fölépíteni; Pauzaniász leírása után tudván a régiségbuvárok, hogy itt egykor egy szép jóniai rendű épület állott, s annyit megtaláltak belőlök, hogy alig kellett valamit hozzájuk adni, a domborművekből is csak azok hiányoznak, miket még Lord Elgin elvitetett. E templom előtti emelvényről szép kilátás nyílik a tenger felé, s a monda szerint ez azon hely, honnan Aegeosz, Thezeusz atyja a szikláról a mélységbe leugrott, midőn a Cretáról visszatérő hajón a fekete lobogót megpillantá, melyet bevenni örömben a hajósok elfeledtek.

Most térjünk vissza a középépülethez, mely a fölvezető nagy márványlépcsőzettől egy széles nyughely által választatván el, három sor nagyszerű lépcsőn nyugvó hat doriai oszlopból áll, mely tartja a széles párkányt, s az e fölött szétterjeszkedő pompás, vidám, ragyogó homlokfalat. E homlokfalat soha nem ékesíték szobrok, épen azért, mert ez nem volt templom, hanem csak bemenelet a templomokhoz. Mindenik oszlop 8 darabból áll, ma-

gassága $28\frac{1}{2}$, átmérője $4\frac{1}{2}$ láb. A hat dóriai oszlop egyenetlen távolságban van elhelyezve egymástól, akként, hogy míg a középső köz 13 lábnyi, a többi négy csak 7 láb széles. Ez oszlopok mögött van egy 40—50 lábnyi mélységű terem, mely, a két középső dóriai oszloppal egy vonalt képező három és három nyulánk jóniai oszlop által három osztálylyá különöztetik. Még most is csodálatra méltók azon roppant, 24 láb hosszú márványgerendák, melyeken a födel nyugodott. E terem hátulját sima márványfal zárja be, melyen öt kapunyílás van, megfelelő azon öt köznek, mely az előcsarnok hat dóriai oszlopa közt esik. Tehát a középső kapunyílás, melyhez az ut a jóniai oszlopsor közt vezet, a többi négynél sokkal nagyobb, de valamennyinek alaka pyramisszerű, miként az hajdan divatos volt, t. i. felső része szűkebb, alsó része tágasabb, sőt még a két szélső nyílás alacsonyabb is azon más kettőnél, mely a középső mellett van. Megjegyzem még, hogy mint az előcsarnok közepén át sima ut vezetett, s a négy szélsőhöz lépcsőzet, a panathénei bucsukra lévén e mód számítva, e modor megtartatott a belső kapukon átmenetelre nézve is. E kapuk érzeből vagy fából voltak e? rajta most is vitáznak a tudósok, de minden esetre pompásak valának, s csak vallási és nemzeti ünnepek alkalmával nyíltak meg a küszöbén lelkesedéssel várakozó népnek. E kapukon túl még egy más, egy utócsarnok van, kisebb az előcsarnoknál, de mint ez, nyílt az is, s ép oly magas, és szintén hat dóriai oszlopon nyugvó, melyek alól le az Akropolisz terére néhány lépcső vezet.

Bizonyítja ez épület is, hogy a régi görögök az egyformaság eszméjének nem voltak szolgálai, s ugyanazon épületben két oszloprendet is alkalmaztak, mindeniket

ott hová az jobban illet. Kivül a dóriait, mert az komolyabb, méltóságosabb, tömöttebb volt, alakának egyszerűsége, arányainak roppantsága, s piperétlen nagysága, a tisztelet, a fölség, a hajthatlan erő érzetét lehellte a néző lelkébe, ezért választák a régiek kiválólag ez oszloprendet templomaiknál s olyan épületeiknél, miknél a czél volt általok a népben komoly tiszteletet gerjeszteni. De belől a teremben gyakran az ékes, sugár, könnyü jóniai oszlopot alkalmazták, mert ez könnyüségét kölesőnözte a födélnék, melyet tartott, mert ez nyulánk természetével a szemet kevésbbé gátolta nézni a boltozat ékiteményeit, s mind azon ragyogó szinezetet, melylyel ezek kifestve voltak.

A Propylaeumokat Periklesz építteté, 436-tól 431-ig K. sz. e. tehát öt év alatt. Mint a régi föliratokból tudni, 2012 talentumba, azaz 11.000,000 v. forintba került, mi a mostani ár szerint háromszor annyi összeget képvisel. Századok, sőt mondhatni ezredek folytában az új meg új védfalak, melyek e helyen, mint a várhegy leggyöngébb pontján emeltettek, annyira elboríták s megrongálák, hogy volt egy kor, melyben azokra az utazók többé rá nem ismertek. Az új görög kormány érdeme, s kivált Ross építészé, hogy azok 1835-ben nemcsak kiszabadítottak az elfedező bástyák közül, hanem nagy részben helyre is állítottak, úgyhogy most, ha belőlök sok hiányzik is, de a néző könnyen csinálhat magának hű képet egykori pompájukról.

Könnyü képzelni mint vonult itt föl a panathénei ünnepi bucsu, a középső márványkövezeten még most is látni a kocsik kereknyomait, mellettök a lépcsőn Periklesz, Plato, Szophoklesz, Thrazibulosz, Xenophon hágdostak; könnyü képzelni, hogy mind azon alakok, miket

a Parthenon párkányzatán most faragva szemlélünk, mint vonultak itt föl egykor élve, mozogva; könnyü képzelni, — mert bár régi ez épület, de nem avult, nem fekete, hanem friss, — mikor ez egészen új volt, ifjan ragyogó, teljes minden részeiben, párkányzata ékesen kifestve, kék boltozata ezüst csillagokkal elborítva, s körülfolyva a babérlombozat gyöngéd koszoruitól, és ha az érczkapuk nincsenek is meg többé, megvannak nyílásaik, s könnyü ezeket mint meg annyi diadalkapunak nézni, melyeken képzeletünkben Athéne claszszicusz korának összes dicsősége látható sorban elvonul.

E Propylaeumok képezték az Akropolisz pompás bemeneti csarnokát, hasonlítva az operák nyitányaihoz, melyek előizét adják magának a nagy műnek, mely utánok következni fog; e volt az Akropolisz fénylő homlokpártája, ez volt az előcsarnok, hol a nép az istenek elébe bocsáttatása előtt szivdobogva várakozott; midőn Demoszthenesz és Aeschynesz Athén nagyságát s fényét kézzel foghatólag magasztalni, s a népet lelkesíteni nagy tettekre akarták, a Pnyxről, mely a várhegy alatt feküdt, a Propylaeumokra mutattak föl, mint azon utra, mely ama szent helyre vezet, hol mind az összegyűjtve van, mi a népnek vallásilag s nemzetileg legdrágább, t. i. istenei s hazai dicsősége. Így fogták ezt föl nemcsak az athéneiek, de ellenségeik is, s midőn Epaminondas egykor Thébe népét Athéne ellen tüzelni akará, így fejezi ki magát: »Ó Thébe népe, kell hogy Athéne Akropoliszáról emeljétek le a Propylaeumokat, s ültessétek ide Cadmus hegyére.« Ez mutatja, hogy Athénének összes dicsősége a Propylaeumok mögött foglaltatott.

Azonban e mű, bármi fölséges, csak bemeneteli kapu volt azon szent térre, hol márványból, bronzból,

ezüsből s aranyból számtalan templomok, szobrok, oltárok, emlékek állottak egykor, de most e tér üres, puszta, a földet e remekműveknek forgácsai s porló omladéki fődik. Időnkint az északi s keleti barbar népek (a scythák, a góthok, a szlávok, a hunok, a frankok, a velenceziek, a törökök), mint egy-egy vihar kerekedtek föl, s zugva, dulva, rombolva vonultak itt végig, s már előbb a művészet remekei közül innen mind a romaiak, mind a byzantini császárok tömérdeket elhurczoltak. Amaz óriás, 70 lábnyi magas bronz szobornak, Athéne Promachosznak, mely a körülte lévő épületek fölött messze kimagaslott, csak alapja van meg, vagy is inkább azon sziklába kivágott négyszög hely, hol talapja állott, és két épület romban, balra az *Erechtheion*, jobbra a *Parthenon*.

Az *Erechtheion* régi templom, már Homér szól róla. A persák által felgyujtatván, leégett, K. sz. e. 407 körül építettett föl újra, s azóta váltva, hol keresztyén templom volt, hol basák háreméül szolgált. Rajz nélkül e templomot leírni lehetetlen, oly sok s különbféle részből áll; mint több istennek volt szentelve, ez eszmének megfelelőleg külseje is többféle. Kelet és nyugat, észak és dél felé négy homlokfala van, s mindenik nemesak alakilag más, de térileg is, a keleti magasbban fekszik mint az északi, a nyugoti alacsonyabban mint a déli. Kekropsz, Erichthoniosz régi királyoknak, Butesz és Hephaesztoz heroszoknak, Pandrozosz (harmat) királyi leánynak, de főkép Athéne Poliasznak (Minerva) és Poszeidonnak volt szentelve. E volt mythologiai helye a vitának Minerva és Poszeidon közt, midőn Attika birtoka felett pöröltek; itt volt a sósforrás mit Poszeidon a sziklából fakasztott tridensével, helyei most is látsza-

nak, itt az olajcsemete, melyet Minerva növesztett, itt olajfából faragott legrégebb szobra, melyet Athéne hölgyei a drágalátos peploszsal évenként felruháztak, itt őriztetett a szent kigyó. Tudjuk, mikép e pör a két istenség közt, az attikai nép fejlődési irányát ábrázolja, mely előbb tengeri hatalomra törekedett, mi utóbb alapul szolgált azon szellemi, hervadhatlan fényű műveltségnek, melylyel Athéne népe, Zeüsz okos leányának oltalma alatt, minden más népek fölött tündöklött. Alkalmasint ez épület különbféleségének oka abban rejlik, hogy az építész vallásos szempontból kénytelen volt mind azon helypontokat illetlenül hagyni, miket a nép-hit megszentelt, a mély kriptát, hol a heroszok nyugodtak, a tridensz ágainak helyét a szinben, az udvart, hol a szent olajcsemete nőtt, melyből származván Attika minden olajfája, e jótékony fa a nép előtt ekkép a vallás szent oltalma alatt állott.

A fő bemenetel itt is, mint minden görög templomoknál, keleti oldalán van. A homlokzatot hat jóniai ékes oszlop tartja, melyen belől, de tiz lábnyival alacsonyabban van egy terem, Poliász Minerva szentélye; ettől egy kőfallal elválasztva van a Pandrozoszé, melynek csarnoka, 4 elő, 2 hátulsó jóniai oszloptól tartatva, észak felé néz. Ez utóbbi terem nyugoti fala kívülről szinte homlokzatot képez, de itt a három jóniai oszlop a falba van építve, melyek közt három ablak van, tehát ez csarnokot nem csinál, míg alatta egy mély udvar nyílik, hol talán egykor a szent olajfa virágzott. Ennél sokkal magasban esik a déli homlokzat, úgyhogy belőlről ide lépcső vezet, s e déli csarnokot nem oszlopok tartják fenn, hanem az oszlopok helyét hat gyönyörű leányszobor foglalja el. Ezek karyatidoknak neveztetnek, és vagy a

karyai fogolynőket ábrázolják, vagy azon athénei szép nőket, kik a panathénei bucsúk alkalmával az isteni fő ajándékok vitelére kiválasztattak. E karyatidokból csak egy hiányzik, az, melyet lord Elgin a londoni muzeumba elvitetett; helyét egy hiven utána öntött gypszmásolat pótolja. Különbén az egész épület külseje a görög s francia kormány költségén oly gondosan összerakattott s kiegészítetett, mikép keveset kell hozzá adni a képzeletnek, hogy hajdani fényéről s kecséről magának teljes fogalmat teremtsen.

E gyönyörű, de kiseded épület, mert főrésze 70 láb hosszúság, és 40 láb szélességet alig halad, ép oly csodálatra méltó, mint művészileg tökéletes. Az építész mestereleg oldá meg ama nehéz föladást, egy szabálytalan épületbe a legbevégzettebb összehangzást hozni, de nevezetes ez mint új bizonyága azon hibás vélemény alaptalanságának is, mintha a görögök csak szymmetricus építésben voltak volna nagyok, t. i. olyanban, melyben egy oldal a máséhoz mindenben hasonlít. Láttuk a Propylaeumokban, mikép ott kívül és belül másmás oszloprend használtatott, látjuk itt, hogy egy épületnek négy homloka van, s e négy közül egyik sem hasonlít a máséhoz, sem alakban, sem magasságban, sem elrendezésben. Uralkodó a jóniai oszloprend, melyet itt legteljesebb pompájában, legigézőbb kellemében, s legpazarabb ékeségében szemlélni, s ha a Parthenon a dóriai építészetnek, viszont ez a jóniainak, e különösen attikai rendnek, legszebb példánya. S mint az arány, az elrendezés e templomban művészileg szép, úgy a legapróbb részletek kivitele tökéletes, sőt csodálatos; mi simák s hajszálíg összeillők a márványdarabok a falakban, mi könnyűk s egyszersmind tömörek a kögerendázatok; mi vi-

dáman mosolygva, s kellemteljesen nyílnak előnkbe e jóniai könnyü csarnokok; mi érdekesen meglep a körül-folyó eleüzszi fekete márvány párkányzat, melyet fehér könnyü márványlapból faragott, s mintegy oda lehelt gyönyörű domborművek ékesítettek; mi gazdag s még is egyszerűen szép arabeszk czifrázatokkal elborítvák a pompás kapuk; s ama nemes alaku, karsu termetű, csinosan könnyü jóniai oszlopok kellemét még inkább nevelik a finoman metszett csigaalaku fejezetek, s az alattok folydogáló virágfüzerek (*ἀνθήμιον*), gazdag az egész, a nélkül, hogy túl volna terhelve.

Sőt az ismeretlen lángeszű művész a megszokott plasztikai formákat nem elégetve, ujakat az állati világból választott. Értem ama hat leány alakot, melyek a déli oldalon a szobrok helyeit pótolják. Bizonyosan vallási érzetből meríté a művész e gondolatot, s bennök azon attikai választott hölgyeket ábrázolá, kik évenkint Athéne itteni szobrának, a »peploszt« himezvé, az ünnepi menetben fő szerepet játszottak, avagy kosarakban fejeken az áldozat ajándékokat hordozták. Mindenesetre öntudattal tevé, hogy e déli homlokzat nem háromszögletű mint a többi három, itt nincs tető sem, hogy a leányalakok nehéz terhet emelni ne látszassanak; e csarnok födele lapos, csupán a párkányzat koronája látható, ugyhogy amaz isteni leányok fejeken csak egy könnyü baldachint látszanak tartani. E nőcsoport valóban egy kifaragott kép, véve a panathénei ünnepi jelenetből, mintha Athéne hajadonait látnók lassan, komolyan, áhitattal mendegélni, midőn vitték vala a szent edényeket. Termetök nagy és erőteljes, ábrázatuk nemes és derülten komoly, egyik kezökkel ruháikat emelintik, másik lefügg, dus hajfürteik részint homlokaikon össze-

fonvák, részint vállaikon lehullámzanak, hosszu köntöseiknek gazdag redőzete utánozhatlanul bájos, sőt utánozhatlan szépségű az egész csoport. Ki őket hű másolatban látni ohajtja s Athénébe nem utazhatik, az őket fölatalja a párisi Louvreban. Ezek is csábitók, de mindenesetre hiányzik rajtok azon báj, mit az erechteioni leányoknak koruk, a két ezer év ad.

Most nézzük a Parthenont.

Az Erechteion a várhegynek északi, a Parthenon ennek déli oldalán áll, egymástól 150 lépésnyire. Felülete a várhegynek nem egyenlő, hanem kisebb-nagyobb kocka alapzatok vannak rajta a szirtben kivágva, melyeken őskorban házak állának, t. i. midőn a város itt volt, de midőn a város a völgybe leviteték, e helyeken oltárok és templomok emelkedtek. A legmagasb, tehát legkitünőbb szirtalap e hegyen, az, melyen a Parthenon áll, 40 lábbal fekszik magasban azon helynél, melyen a Propylaeumok épültek. Ezeknek belső csarnokával az nem is áll szemközt, hanem oldalt jobb kéz felé, alkalmasint ora e választásnak a hely kitünő magasságán kívül azon számítás volt, hogy így egyszerre a templomnak két oldala tünt föl a belépőnek, s a bucsujárók kénytelenek lévén az egészet keleti ajtajáig körüljárni, kéjelemmel nézhették s csodálhatták mind az épület nagyszerűségét, mind a remek faragványokat, melyekkel annak oldalai elhalmozva voltak.

E templomat, Periklesz kormányja alatt, Kallikratesz és Iktinosz építé, Phidiász faragá szobrait, K. sz. e. 446—437 közt, tehát 10 év alatt végezteték be, s 1000 talentumba (mintegy 6,000,000 v. forintba) került, mi most háromszor annyi összeget képvisel. K. sz. e. a 438-ik évben állittaték föl benne Minerva amaz isteni

szobra, a szűz é, vagy győzhetlené, *) ezért neveztetett a templom is Parthenonnak (szűz, görögül παρθενος) azaz, a szűz házának. És így állt sértetlen a messze ragyogó épület majd egy ezredig, de ekkor keresztyén egyházzá szentelteték, szűz Minerva a pogány bölcsesség helyét szűz Mária a keresztyén bölcsesség (ἡ ἀγία Σοφία) foglalá el. Ez volt sorsa az ó görög templomoknak, s többnyire a görög istenségnek utóda azon keresztyén eszme lőn, mely azzal legrokonabb volt. Később az Evangeliumot innen a korán tolta ki, azonban e változások magának a templomnak nem valának ártalmasok, a mint az új vallás jött, mindenik templomául választá a pompás épületet, s így azt védelmezé is. Végre, 1687-ben a velencei admiral Morozini Ferencz ostrom alá vétén az Akropoliszba vonult török sereget, szeptember 28-án egy tűzgolyó a Parthenonba rakva volt puskaport meggyújtván, e szétpattanás a templom keleti részét, számos oszlopokkal egyetemben szétdönté, szóval ez idő óta kezdett lenni a Parthenon rom. dicső ugyan így is, de minden esetre rom. A nevezett admiral, aztán mint győző, még némely szebb szobrokat le is vétetett, e század elején pedig lord Elgin vitetett el sokat, a közelebbi szabadságharcz évei sem multak el rombolások nélkül; azonban még van elég mi csodálatra méltó. napról napra új becses darabokat fedeznek fel az omladványok alatt, — a görög új nemzedék tiszteletet érdemlő kegyelettel viseltetik őseinek minden hagyományára iránt, s jár. kél, keresgél, ás a puszta téreken, gyűjtve az emlékeket, mint hű gyermek jár feldult temetőben szüleinek széthányt csontjait egyenkint összeszedegetni.

*) Komárom vára jut eszembe. Ennek ormán is a szűz a győzhetlenséget jelenti.

Minden esetre azon részekből mik fenállnak, fogalmat csinálhatni az egészről, a mint az egykor állt. De a domborműveket s szobrokat, melyek fájdalom, nagy részben hiányoznak, ép úgy nem lehet helyrepótolni, mint Menander töredékeiből az egész komoediát kiegészíteni hiu törekvés.

A Parthenon egy hosszas négyszegű, periptetosz épület, hossza 227, széle 101 láb; az egész, penteliki fehér márványból alkotva, »porosz« kövekből épített magas talapzaton kél. Köröskörül három sor lépcsőzet foly *), melyen dóriai oszlopok emelkednek, mindenik oldalán 17 van, mindenik homlokán 8 elől, 6 mögül s így 14 és 14 képezi, mind az elő, mind utócsarnokot, kívülről összesen 58 oszlop volt látható, mindenik 34 l. magas, 6 láb átmérőjű, s egy-egy oszlop 12 darab márványból van összeállítva; a templom magassága 65 lábnyi. Ez oszlopoknak mind nyulánksága, mind magassága, mind egymástóli távolsága nagy művészi haladásra mutat a régiebb Thezeusz templomának oszlopai fölött; innen van, hogy míg ez utóbbinak tekintete nehézkes, zárt, siremlékileg komoly, a Parthenon oszlopfolyosója sugár, könnyü, nyílt, derült, vidám, szóval csaknem oly mosolygó mint a jóniai, csaknem oly pompás mint a korinthei, megtartva ezek mellett saját fölségét, mi a dóriai rend jelleme.

Az épületet csarnokilag körül folyó dóriai oszlopok közvetlenül a lépcsőzeten állanak, tetőtől végig rovátkosak, felül fejezetben végződnek, melyek a roppant márvány gerendákat tartják. E gerendák fölött van a széles

---

*) Utazásom óta tett ásatások folytában tiz lépcsősor felfedezéséről szólnak a hirlapok.

párkány (Fries), mely, a dóriai rend szabálya szerint, két osztályból áll, t. i. mindenik oszlop fölött van a triglyph vagy három kiülő vonal, s ettől jobbra és balra, tehát az oszlopközök felett esőleg vannak a »metopok« azaz márványlapok, melyeket a legszebb festésekkel, vagy mint itt az eset, a domborművekkel ékesítettek ki. Ilyen metop az egész épületen 92 volt, mindeniknek magassága 4' 3". Ezen kívül a templom hajójának külső, sima ablak által sehol meg nem tört oldalán szalag gyanánt fut körül egy más párkányzat, 3' 4" szélességű, mely sehol nem szakad meg, és szinte jeles faragványokkal volt elborítva. Ezek és a két homlokzat szobrai, a Parthenon leggyönyörűbb plasztikai ékitményei. A két homlokzat maga külön-külön, 25 emberi nagyságot haladó szobrot mutatott. A keleti homlokzat Athéne születését ábrázolta; középen Zeüsz ült, körülvéve istenektől, ezek közt Athéne maga már mint nagy, méltóságos, felfegyverzett, s egyik oldalán az attikai leányok, Aglauros, Herze, Pandrososz, másikon Kekropsz, s a Horák festő csoportozata, kiknek az Olympról leszálló Victoria (Nike) és Irisz jelenti a védő istennő születését. A nyugati homlokzaton ugyan azon eszme folytatása adatik; Athéne születvén Athéneért, birtokába veszi Attikát; itt tehát Athéne és Poszeidon vitája s amannak győzelme ábrázoltatott. Athéne mint győző épen kocsija felé indul, melyet Victoria vezérel, s Aresz (Marsz) kísér, Poszeidon gerjedten tér szekéréhez, melyet Amphitrite kormányoz, és Thetisz kísér; jobbra balra több attikai istenségek s heroszok kellemdus csoportot képeznek. E homlokzatok háromszögletűek lévén, a közép alakok állva s nagyobbban, a mellettök lévők, a szerint a mint a hely szűkebb lett, ülve, térdelve, végre fekvé rajzoltattak, s mond-

hatni, mikép a háromszög, mint alak korlátoltságát a művész a legszerencsésebben felhasználta, a hely hiánya a művészet előnyére vált.

A metopok ábrázolták Athéne, mint hazai istennő áldásteljes tetteit, miket vagy ő maga hajtott végre, p. o. a gigászok legyőzése, a harcpszekér feltalálása, a ló megszelidítése, vagy az oltalma alatt állott heroszok Heraklesz és Thezeusz, vagy mik különös segedelmének köszönhetőek, mint az Amazonok s a Persák fölötti győzelem. Szóval ezek ábrázolák azon kort, midőn ez ország népe, a monda s történeti hit szerint Athéne befolyása alatt vadságból műveltségre, szegénységből gazdagságra, gyöngeségből hatalomra fejlődött.

És végre a czellai (templomhajói) párkányzat (Fries) dicsőíti a virágzó, a perikleszi Athénét, mely az istennők áldásai által nagy és hatalmas lőn. Itt tehát a panathénei nemzeti nagy bucsu ábrázoltatott, több mint 320 domboralakkal, midőn Attika népe hálával közeledik az istennő képéhez, s hozza neki a peploszt és zsenge áldozatait. A keleti oldalon egy felől egy hyerophant adja át egy gyermeknek az összehajtott peploszt, másfelől egy papnő egy leány fejére helyezi a fődött kosarat, melyben a titokteljes adomány foglaltatik. Az északi és déli hosszú templomoldalon megjelenik maga a bucsu ünnepi sora, gyönyörű csoportjai lovagló ifjaknak szekérben harcolnak, öreg férfiak, agg örök, hajadonok napernyővel, zsámolyokkal, áldozatkosarakkal, miket az áldozatállatok, tehenek és kosok követnek, vezetve erős férfiak és virágzó ifjak által. A nyugoti oldalon lóversenyt látni, a paripák épen teszik az ügetés és nyargalás első lépéseit.

Mi szép, mi igaz, mi elbájoló itt minden alak. Mi

elevenek s tüzehellők a paripák; mi tökéletes az ifjak minden tagja, mozdulataik mi kellemesek, arcuk kifejezése mi nemes és kedves; mi szerények s szelleműsok a leányok; mi szelidek, derültek s tiszteletgerjesztők az öregek képei; a hosszú csoportozatban harmonia egyesül a legnagyobb változatossággal, egyszerűség van semmi egyformaság nélkül, élet mindenütt, semmiben tulzás, mindig mozogva az igaz szép biztos határai között. Plasztikában a görögök utólérhetlenek. E tökély náluk következése volt az összes szellemiránynak mindenben, nevelésben, erkölcsökben és vallásban. T. i. a hellenizmusz eleme volt a testinek istenítése, mint a keresztyénségnek eleme az isteninek testesítése, miként nálunk az isten emberré lett, ugy náluk az ember isten lenni törekedett. S mint szép, remek volt e domborművekben a részletes kivitel, oly jeles, nagy s mély az alapgondolat. Kezdődik az istennő születésén, fölmutatja annak diadalát, ábrázolja műveltségterjesztő tetteit, mik által a tartomány virágzóvá s nagygyá lőn, s végre természetes, hogy bucsu-ünnepben jelen meg, a nép háláját s áldozatát hozva a boldogító istennőnek.

Mert a régi hellén felfogás szerint a templom nem volt az imádkozók gyűlhelye, azaz illető istennek háza volt, melyben lakott s hova neki a szent adományokat hordták. Ezért minden templomot egy fal vagy liget fogott körül, e hely szent volt, »temenosz«-nak neveztetett, ez elszigetelt helyen, távol minden más emberi laktól, emelkedtek a hellén istenek messze ragyogó templomaik. A Parthenonban is itt állt Athéne Minerva szobra, a nagy Phidiásznak csodált műve, melynek feje, arcza, keze, lába indiai elefántesontból volt faragva, minden egyéb öntve s dolgozva aranyból. E szobor 26 rőf ma-

gas volt. Testén végig hullámzó köntöst viselt, melyet mellén Meduza szörnyü arcza kapcsolt össze; fejét arany sisak fedezé, min a titokteljes Szphynx ült; baljában lándzsát tartott, mely körül a várkigyó tekergőzött, jobbjaiban egy 4 rőf magas arany Victoriát; lábainál dőlve feküdt a pajzs, a gigászok harczának domborképével. Még saruján és talapzatán is faragványok voltak, azon a Kentaurok csatája, ezen Pandora születése. S mi finom számítást találunk a szobrok domborának változó fokozatában is; a czellai párkányzat ember i csoportozatai leglaposabbak voltak, a metopokéi, hol heroszok s királyok tettei ábrázolvák, már jobban kiültek, a két homlokzat isten-alakai már csaknem teljesen gömbölyűek voltak, míg végre belől a templomban óriás nagyságban, szabadon, elszigetelve ott állt az istennő fölséges szobra. Ha minket a reánk rongáltan maradt szobrok is művészi hatásukkal annyira elbájolnak, mit nem kellett a régieknek érezniök egy ily csodaszép szobor mellett, melyben ők valóban egy istenséget véltek szemlélni?

Fájdalom, e szobor nincs meg többé, sőt a domborművek legnagyobb része is hiányzik. A két homlokzat szobrainak nagy részét lord Elgin e század elején, Angliába hurczolta, mint többet a metopokból is; ezekből itt-ott egyes darabok vannak meg, azok is csonkítva, csupán a nyugoti párkányzat (Fries) áll még eléggé ép állapotban, eredeti helyén, s több egyes a romok közt talált darab belől a templomban falra függesztve látható.

Mi a templom belsejét illeti, mely czellának hivatott, az, széltében két egyenetlen részre volt fal által felosztva; a keleti kapun mentek a szorosabb értelemben

vett Parthenonba, hol a belépővel szemközt az istennő szobra állt, a nyugoti kapun pedig az opiszthodomoszba, hol a templomi és az állodalmi kincsek lerakva voltak. Mind azt, mely sokkal tágasb volt, mind ezt belől oszlopok ékesíték, melyek tarták a boltozatot is, s úgy látszik a világ egy nyitható s zárható részen felülről jött be, a tető keleti részén, honnan az isteni szobor a legkedvezőbb fényt kapta.

Mindezekhez adjuk még a mellékes ékitményeket, adjuk azt, hogy belsejét egy Polygnot ecsete festé ki, hogy a kék boltozaton, mely a mennyet ábrázoló, arany csillagok függtek, hogy az oszlopok fejezetei s a triglyphék kék és fehér szinezettel ragyogtak, hogy ünnepeken az egész templomot lomb és virágkoszorúk fonták körül, hogy mindenütt votivumok, harczban nyert fegyverek s pajzsok lógtak, bronzra vésett föliratok hirdetvén az ajánló nevét s az alkalmat, mi az ajánlatra okot adott.

Kiknek engedte meg a nép fegyvereiket ide függeszteni s nevüket ide jegyezni? azt mind nem tudhatjuk, csak a szögek üres helyei vannak meg. E szokásra vonatkozik Euripidesz Erechtheionának egyik kara, énekelvén: »Ám heverjen lándzsám munkátlanul, s körülök pókok szövjék hálóikat. Ó bár, ó bár tölthetném agg koromat békében! Akkor majd engedjete szeliden dallanom, s ősz hajaimat egy koszorúval megkoronáznom, és zsákmányomat, egy thrák paizst, magasan tüznöm az oszlopok fölébe Minerva templomán.«

Midőn a kar ezt zengé a Bacchusz színházban, mely épen a Parthenon alatt feküdt, talán az, épen erre pillantott föl, s vele együtt a közönség is, ujjal mutatva annak oszlopaira, hol nem egy dicső s akkor már pi-

henő vén vitéz paizsa lógott emlékeképen nagy tet-
 teknek. E templom külsejéről képet csinálhat magának, ki
 Párisban a Madeleinet, a Duna bajor partján a Valballát
 látta, csakhogy amannál az oszloprend korinthy, emen-
 nél szinte dóriai. De melyik művelt nép nem kísérté
 meg a görög templomokat utánozni, a nélkül, hogy va-
 laha utólérte volna? Az épület hosszát és szélét, az osz-
 lopok vastagságát és magasságát, a párkányok és hom-
 lokzatok nagyságát megmértén, s a csarnokokat elől,
 hátul, oldalt ugyan annyi oszlopokkal ékesítvén, az új
 alkotmányokban minden apró részlet szolgailag megvolt,
 csak a könnyűség, a vidámság, a belső harmonia hiány-
 zott az egészből. És valóban csupán néhány év előtt a
 legpontosabb fölméréssel jöttek nyomába oly rejtett szabá-
 lyoknak, miket a hellén művésznép vagy ösztönileg kö-
 vetett, vagy mik nála a legfiuomabb s legihletesb mű-
 érzékre mutatnak. T. i. felfedeztetett, mikép a talapzat,
 melyen a Parthenon áll, nem vizegyenes egészen, hanem
 két végétől kezdve a közepe felé dagad. például a 228
 lábnyi hosszú oldalán 0.33⁵-el, oka ennek, hogy az épü-
 let közepén, hol a teher legnehezebb, süllyedni ne lát-
 szassék; továbbá, mikép az oszlopok nem teljesen füg-
 gölgesen állnak, hanem fön a fejezetnél, be a czella
 felé 1½ hüvelyknyire dőlnek, minek viszont oka az,
 hogy a nehéz gerendák az oszlopok hegyét kellemetlenül
 terhelni ne látszassanak; végre nem említve azt, hogy
 a szögletoszlopok kissé tömöttebbek, s a két szélső osz-
 lop közti tér valamivel kisebb a többi oszlopok közti
 térnél, harmadik fontos felfedezés az, miként az oszlo-
 pok tövüktől kezdve föl felé nem folyvást fogynak, ha-
 nem előbb, mérve alig észrevehetőleg, kidomborodnak

és csak úgy keskenyülnek folyvást, t. i. mert a hellén művészek csodafinom érzéke észrevette, hogy az alulról fölfelé egyszerűen fogyó oszlop a közepe felé behorpadni látszik. Ily finom, ily mély fogásokkal éltek a hellén művészek bizonyos optikai csalódások előidézésére; náluk a horizontalisz. és verticalisz. vonal gyakran csak tetszőleg az, valóban mindenikben van némi hullámszerű, mi a műbe szemtől észrevétlen, de a lélektől érezhető életet s elevenséget hoz, s mind ennek összesen és az alkalmazott színek összehangzásának tulajdonítható azon könnyűség, derűltség, harmonia, mely e templomokat körüllengi. Így áll előttem a Parthenon, egyszerűen szép, ünnepileg nyugott, istenileg derült; senki nem nézheti ezt a nélkül, hogy egy csendes nemesség és egy vidám fölség jótékony hatását lelkében ne érezze, mely ebben a béke és örömteljes megelegedettség érzéseit-költi föl. De hiában látjuk ezt bár mi tökéletes rajzokban s leírásokban, e csodamű egész hatását csak az érzi igazán, kinek sorsa engedte fehér márványfalai s magas oszlopai alatt járhatni. S midőn egykor a pompás Propylaeumok hivólag nyitak meg a népnek, mintegy mondván: „Lépjetek be, itt is istenek vannak,” a Parthenon ez igéretet nemcsak betölté, hanem felül is multa.

Néhány észrevétellel zárom be e fejezetet.

Az építészet mint művészet kétségkívül vallásos érzeményből ered; az első építész gondolata volt lakot istennek építeni. Mint sok isten volt a helléneknél, sokféle volt az épület is, mely azoknak tiszteletére építettett, azon erők s hatalmak különbözése szerint, melyeket mindeniknek tulajdonítottak. Vitruviusz két fejezetben fejtegeti, melyik istent milyen nagyságu s alaku temp-

lom illeti. De mint a hellén vallás tulnyomólag érzéki, természetű, erkölseiben tiszta, világnézeteiben vidám, a sors viszontagságaiban megnyugvó volt, úgy vidám, mosolygó, békét lehellő s mindenek fölött szép volt templomainak színe és alakja is; az isten, ki bennök lakozott, nem egy komoly, sötét, haragos isten, hanem az öröme, vidámnak, fénynek istene. Mennyire különböznek ezek a keresztyén góth egyházak hegyes tornyaitól, silány oszlopaitól, megszakadozott ívezeteitől, sötét boltozataitól, csoda faragványaitól, melyek másrésről a keresztyén borongó vallásos érzetnek, a myszticusz szpiritualizmusznak, a test és lélek örökös küzdésének, szóval egy meghasonlott kedélynek ép oly hiv képviselői, mint a hellén templomok derült és szymmetricusz harmóniája a hellén élet s elmevilág derültségét hiven kifejezi.

Mi a hellén templomokat még jellemzi, az egy bizonyos örök ifjúság. Mig nálunk észak felé a legtisztább márványépület ködben, esőben, hidegben zöld vagy épen fekete lesz, itt a templomok ezer évek múlva is tiszták, mocsoktalanok, fehérek. É szerencsés hon tiszta ege s ragyogó napfénye a pároszi és penteliki márványnak legfőlebb egy aranysárga színt kölesönöz, mely hasonló az érett buzakalász vagy az ősi lomb kecses zínéhez.

Végre e templomok, mint a szobrok is, sehol nem oly szépek s fölségesek mint itt, mint Görögországban, mert sehol nincsenek így illő helyeiken. Egész Hellász egy plasztikai föld, de különösen Attika plasztikai vidék, mely lakóiban szükségképen kifejté a plasztikai alakok érzékét; a hegyek és színek mindenütt nem északilag buja tenyészet, de határozott, eleven alakzataik, mint

este és reggel rózsás, nappal aranyos kék meleg színeik által szépek, elég messze fekszenek, hogy a kilátást el ne zárják és elég közel, hogy az épületeknek möglettül (Hintergrund) szolgáljanak. S a bölcs természet nemcsak tehetséget és alkalmat, de módot és anyagot is nyújtott nekik azt felhasználni, teremtvén hegyeikben és szigeteikben, Pentelikben és Pároszban a legszebb márványt, mi valahol építészek és szobrászok szolgálatára állt. Adjuk ezekhez a lég szárazságát s átlátszóságát, melyben Szakontala keleti költő szerint: semmi nincs távol és semmi nincs közel, s mely nemcsak épen megőrzé remekműveiket, — földrengés s emberi pusztítás nélkül azok fenállottak volna az idők végéig, — de a néppel érzeteté, láttatá is a szélzetek (contour) szépségét, s így segíté a nemzeti izlés képződését, a vallásos érzést táplálván, a dicső tettek emlékezetét megörökítvén hazafiak, költők, bölcsek, heroszok, istenek szobrai által, melyek nemcsak paloták s templomok belsejében állítottak fel, hanem az épületek s csarnokok tetőin is, a szabad köztereken, a házak falain, a szent berkekben s a nyilvános sétahelyeken, mint a messze ragyogó oszlopos templomokat rendszeren hegyek kopasz ormaira építették, hol azok, a néptől csodálatva, tartósság tekintetében vetélkedni látszottak az örök bérczekkel, melyekből alkottattak. Nekünk északon lehetnek nagy szobrászaink, de szobrászat és építészet soha nem fog az lehetni, mi Hellászban volt, mi szobrainkat csak a homályos muzeumokban fogjuk néha-néha nézegetni, míg a hellén nép azokat szabad helyen, ligetekben, hegycsucsokon, napfényben folyvást csodálta.

Kell ismerni a göröghoni léget, a göröghoni napot, s az itteni táj jellemét, mely teljes varázsában magát

csak a távoiban mutatja, hogy magunknak e látvány szépségéről valódi fogalmunk legyen.

Sem déli Olaszország, sem Kalábria, sem Szicília nem nyújt fogalmat a görögthoni távolságokról, melyekben a hegyalakok phidiászi és praxiteleszi tökéletes alakban, határozottan és plasztikailag, és oly szinpompában jelennek meg, melyhez arányok harmoniájában, a színek változatosságában, s az átmenetek könnyűségében semmi más nem hasonlítható. Van elég ország, mely tájképi tekintetben, jobban lévén művelve, s növényi tenyészeté dúsabb lévén, Görögországot haladja; de hegyei, festői szirtsoportozatai, gyönyörű távolságai csak Görögországnak vannak; tiszta légzete ennek egy fényes tenger, melyben az ormok mint meg annyi szépalaku szigetek jelennek meg.

Ilyen az athénei Akropolisz. De hajdan nem ilyen volt. Alig 8—9 holdnyi területén annyi oltár, emlék, szobor, templom, drágaság s műkincs volt, mennyi ily kis téren világ kezdete óta sehol nem találtatott. Égyszersmind volt ez: erősség, szent hely, kincstár és műgyűjtemény, összege mind annak, mit a helyén szellem szépet s nagyot teremtett. Ugy is mondák, hogy mint Athéne szive Hellásznak, az Akropolisz viszont szive Athénének, és szentsége, szépsége, sőt alakja által nagy szirtoltára az isteneknek, s li benne egy helyet elnyert, az emberi apotheozisz dicsőségében részesült.

Hajdan innen, e magas helyről, méltó büszkeséggel tekinthetett körül egy athénei szabad polgár. Lábainál terült balra a kék tenger három népes öböllel, melyekhez széles, és minden ötven lépésnyire toronynyal ékesített kőfal vezetett, a fényes Aeginán, a dicső Szalami-

szon túl Korinth s Argosz csúcsai emelkedtek, a gazdag s pompás Eleüzisztől észak felé menve Parnesz szirtein Phylae és Deceleia őrvárait látta, tovább Penteliket a becses márványoknak helyét, keletre a régiektől róza színűnek méltán nevezett Hymett hegygerinczét dolgos méheivel, köröskörül az élénk várost, számtalan templomaival, csarnokaival, oltáraival, középületeivel, gymnaziumaival, a Kephisszosz és Ilyszszosz vize tündökölve futott zöld szőlőlugasok s olajfaligetek sűrűjében, mosolygó halmokon pásztorok hizott nyájakat legeltettek, itt-ott ünnepi bucsumenetek tüntek el valamely szent berekben. És most e hegyről mit látok? Elpusztultak az öblök, a pompás kőfal kerítvény összeomlott, ledőltek a templomok, hitvány porban száll el mi szép szobor volt, a város kicsiny és szegény, itt-ott egy rongyos albán száraz galylyal terhelt szamarat vezet a város felé, az Ilyszszosz medre üres és száraz, s késő ősz lévén eleven zölddel szemem sehol nem találkozik, minden kiholt, kiégett, csak a szél sohajt s egy él, — a mult idők nagy emlékezete.

VII

Athéne, az uj, bár ország fővárosa s fejedelmi székhely, sem nagy, sem szép, sem tiszta. Fekszik az Akropolisz északi oldalán, a Hadrianusz kapu, a Lykabettosz hegy, és Thezeusz temploma közt háromszögletet képezve; a régi a várhegy déli részén egy szük völgyben, s a Muzeion, Pnyx és Nimphák szirtének oldalán állott, mely fekvés ha kevésbé téres, de egészségesb s festőibb volt, földve az északi széltől télben, nyitva a hős tengeri fuvalomnak nyárban, s fölséges kilátást nyujtva a körülálló hegyekre, a zugó tengerre, s tul ezen a Pe-

loponéz kéklő csúcsaira. E választásban is a régiek tapasztalt bölcseségére ismerünk.

Két kora van Athénének, a pogány és a keresztyén kor. Amabban folyvást nőtt, épült, szépült, virágzott, s dicsőségben fenállt, ebben szakadatlanul hanyatlott, süllyedt, pusztult, és szenvedt mint nem szenvedt egy város sem. Mert más városok mint Babylon és Palmyra, Memphisz és Ninive összedölvén, végképen elenyésztek, megholtak mint az ember meghal, s a sirhalom fölött béke és csend van, a halott nem érez többé; de Athéne majd két ezer év folytán kinlódott mint szerencsétlen beteg, ki élni nem tud, meghalni nem tud. E városnak tartatott volna fön a történetben páratlan azon sors, hogy másodsor is virágozzék? E pompás romok egy uj dicső városnak volnának elhintett magvai, s a réginek helyén egy uj fogna kelni, mint a leégett, elpusztult erdőn az elpergett magvakból uj erdő támad? Azok is ohajtják, kik nem reménylik.

A kheroneai csatával, 338-ban K. sz. e. Görögország, s vele Athéne függetlenségének napja leszállt. Nagy Sándor után Athéne megszűnt hatalmas s szabad lenni, de fénye megmaradt. Roma már pályája délpontján állt, s még mindig elismerte a hellének, s különösen Athéne szellemi felsőbbségét. Cicero maga így irt: »Emlékezzél, Quintiusz, hogy te azon görögöknek parancsolsz, kik a világ népeit civilizálták, tanitván őket a szelidségre s emberiségre, s kiknek maga Roma is minden tudományát köszöni.« Azonban Athéne folytonos szenvedései azon időtől számítandók, midőn a rómaiak kelet doldaiba avatkozni kezdtek. Ellentállván nekiek, már Szylla feldulta Kekropsz városát, s Plutarchusz szerint vér borítá az egész Kerameikoszt, úgy hogy az a házak küszöbén

kifolyt. Később, a polgári háborúkban, Athéne Pompejus mellé állt, ügyét a szabadságénak tartván, Brutusznak szobrot emelt, majd Antoniuszt segíté Augusztusz ellen, szóval balsorsa mindig azon párthoz csatlá, mely vesztett, s így mindannyiszor kegyetlenül meglakolt.

Tibériusz és Germanicusz alatt némi nyugalmat élvezett, mint Nero és Nerva alatt is, sőt Hadriánusz, Antoninusz, és Marcusz Aureliusz alatt egy második virágzásnak indult. Multjának nagysága előtt a császárok tisztelettel meghajoltak. De ez nem soká tartott. Az északi vad népek, melyeknek maga Roma is áldozatul esék, Görögországba is elhatottak. A III-ik század közepén jöttek a scythák, dulva mint vihar, égetve Attika mezejét, rongálva templomait, ezen idő óta rom az Olymposzi Jupiter temploma. A IV-ik század végén érkezett Alarik, a góthok pusztító királya, úgy hogy bár Athéne még mindig a tudományok s művészetek székhelye volt, egy korbeli író szerint, az V. században az egy megégetett áldozatmarha bőréhez hasonlított.

De a VI-ik század közepe azon időpont, mióta Athéne folyvást alább-alább egy tartományi városkává süllyedett. Ez időbe esik ama roppant népvándorlás, midőn a Duna és Balticum közti népek az Antok, Szlávok, Hunnok terhes fellegekint rohanva, Görögországot csaknem évenként, minden esetre sűrűn egymásután elborították; s az egész byzantini birodalomban egy tájat, egy hegyet, egy völgyet sem hagyának pusztítlanul. Ettől kezdve majd öt, sőt hét száz évig hallgat Athénéről a történet. E némaság a sir némasága. A várost lakói elhagyák, s Attika négy századon át embertelen pusztaság vala. Mint őseik egykor a persák elől, ők is Szalamisz szigetébe menekülének, templomokat s lakokat

építve ott magoknak. Csak néhány lakos maradt az Akropoliszban, s a barlangok és bástya tornyok rejtekeiben. De ezeket viszont a Peloponézból bekóborlott rablók háborgatták, kik zsákmányaikkal a hegyek között visszavonultak. Ugyhogy végre az utcákon is fák nőttek, s a gyönyörű városból vad erdő lőn, míg azt egy borzasztó tűz nem hamvasztá el, mi a még állott számos emlékeket, szobrokat s épületeket is vagy megromgálta, vagy megemésztette. És még ezzel sem volt vége a számtalan csapásnak. Következék rájuk egy földalatti tűz, mely mind a pyreuszi szőlőket, mind a kephiszoszi olajerdőt, s mind azon berkeket, melyek ettől kezdve a Hymettosz hegyéig s a tengerpartig terültek, végképen elhamvasztá, s mint egy akkori krónikás írja: a tűz dühének gátot csak a hullámok vetettek. Képzeltetni mi bús hely volt ekkor Athéne s mi kietlen tartomány Attika, — ezért ki a consztantinápoli udvarban kegyet vesztett, szokás volt azt ide számüzni.

Csak a X-ik század elején merülnek fel róla ismét némi, de igen hiányos tudósítások. Népe szegény, kevés volt, bár Attikának csaknem egész lakossága e városba szorult. Ily feldult állapotban jutott osztályrészül 1204-ben, a byzantini birodalom összeomlása után, egy kalandos burgundi fejedelemnek, ki athénei herezeg czimét vevé föl. Azon harmadfél század alatt aztán míg Athéne majd burgundi, majd spanyol, majd florencziai eredetű herezgek kormánya alatt állott, bár a követelők folytonos harcrai miatt kevés nyugta volt, némi anyagi jólétre kezdett vergődni, az új udvar új bár idegen népet vonzott bele, a régi görög, utóbbi romai sztylü épületekhez nyugoti alakuak járultak, az Akropolisz csodaszép oszlopsorai fölött vastag, idomatlan bástyatornyok

kietlenül nyultak fel, szóval a Szolon s Periklesz clasz-
szicusz honában a hűbéri kormány fészkelte meg magát,
sötétlő lovagváraival a hegyormokon, vad törvényeivel s
szokásaival a közéletben.

~ Azonban még ezután következék be az utolsó, s ta-
lán legterhesebb szolgaság; mely alatt Athéne 372 évig
nyögött. 1456-ban a törökök hatalmába került. Kétszer
kisérték meg a velenceziek, 1464-ben és 1687-ben, visz-
szafoglalni, de süker nélkül. Ez utóbbi évben történt
ostrom alkalmával rombolák össze a velencezi bombák a
büszke Parthenont, a Propylaeumokat s a Nike (Victo-
ria) templomát, s ekkor Athéne újra feldulatott. Három
évig lakatlan maradt, népe Peloponézba s a velenceiek-
től birt szigetetekbe menekült. Apródonkint tére vissza a
puszta városba mintegy nyoleczvan görög család, kikhez
még némely törökök, s később számos albánok járultak.
Ezeknek ivadékai változatlanul laktak itt mind addig,
mig 1821-ben a szabadságháboru kiütött.

Ha tehát meggondoljuk, Athéne s Attika népe és
földe 1833 esztendő folytában mi borzasztó csapásokat,
dulásokat, elnyomásokat szenvedett, nem azon kell cso-
dálkoznunk, hogy régi emlékeiből ily kevés áll fen, ha-
nem azon, hogy azokból esodálatosan csak ennyi is meg-
maradt, és hogy puszta nevén tul a város maga
is áll.

1822-ben üzetének belőle ki a törökök, de négy
év mulva ezek azt újra visszafoglalák, s csak 1833-ban
márczius 29-kén adák át végkép a független görög
kormánynak. E körülmény volt oka, hogy Athéne, mely
a dicső forradalom előtt 12—15,000 lakossal bira,
1833-ban alig számlált 3—4000-et, kik szegények vol-
tak, faházakban s romok közt lakoztak, s a folyvást

pusztitgatott vidéket sem kedvök, sem idejük nem volt művelni.

Ottó király 1834-ben deczember 1-jén választá Athénét székhelyéül, s azóta az mint egy varázsütésre növekedett, népesedett és szépült. Lakosainak száma jelenleg 30,000, és házái 2200-at halad, több jeles épület ékesíti, a királyi palota penteliki márványból alkotva, az egyetem, a csillagászati intézet, a bank, a katonai laktanya, s itt-ott, kivált a Patiszszia ut felé, sok csinos, mondhatni szép magánlakok épülnek naponkint. Ezeket rendesen kis udvar választja el az utcától, hátul kert van, a bemenetel nem elől, de oldalt nyílik, minek az a haszna, hogy a földszinti osztály egész széleiben lakható, föld alatt az étterem van, ritka ház két emeletes. Ellenben az ó város, mely az Akropolisz tövében nyúlik el, festett fakunyhók tömkelege, piszkos, apró, kényelmetlen, nincs sem üvegablak, sem erkély, sem kémény, ott megy ki a füst, hol a földelen utat talál. A bazarok is nyomorult faalkotványok, mikben a mesteremberek keleti szokás szerint nyílt padozatokon dolgoznak, s a kalmárok tarka halmazban árulják mi eladni valójok van, tükör, szalag, dohány, foghagyma, shál, fige, selyem, fegyver, piros gránát, alma egymás mellett van festőileg kirakva.

Keleti s nyugoti, muzulmán és keresztyén szokás bizar vegyületben lepi meg az utazót. Itt egy törökös boltban a kalmár keresztbe vetett lábakkal ül, s ujjai közt az arab olvasót mozsolgatja, s mellette europailag butorozott kávéházban billiárdot játszanak; ott a máltai s albán napszámosok ásítózva csoportoznak, közel egy rakás görög ursereg aranyos öltözetben politikai dolgokról vitázik; itt egy szyrai lakos nargillát szörpölve szí,

odább mások havannai dohányt szivaroznak; ez nemzeti görög fusztanellába van öltözködve, hosszú csizmával, az angol felöltöny alatt török bugyogót s veres fezt visel; s mint zavarosan üti meg a fület a sokféle nyelv, görög, francia, olasz, német, ugy különbféle a tárgy, melyről beszélnek, honi és idegen, francia divat s az orosz politica, hazafiui kérdés és kereskedői hírek, szóval e nép most is az, mi Periklesz s Alkibiadesz korában volt: élénk, szenvedélyes, közlekedő, elmés, csacska, kíváncsi. A borbélyműhely most is, mint hajdan volt, e népnek kedves gyűlhelye, mert ott hall ujat, a kávéházak ajtóit, az utcák, a bazarok, mik az egykori Porticusok s az Agorák helyét pótolják, most is tömve; mint a régi athénei nép szabad ég alatt tölté a nap legnagyobb részét, ott tölti a mostani is. Sőt ott tölti az éjjelt is márcziustól szeptemberig, éjjel járva számtalan férfit láttam az utcán aludni, a nők a házak lapos tetőin alusznak.

Ez egyszerü észrevétel fontos körülmény, mely nélkül a régi attikai szokásokbul s irókbul sokat nem lehet megérteni. Oka ennek az attikai föld s attikai éghajlat két tulajdonában fekszik. E nép csak isteneinek épített nagyszerű, fölséges házakat, a polgárok, a leggazdagabbak is, aránylag kis épületekben laktak. Athéne egy vékony földtül borított téren áll, melyből Pláto kifejezése szerint, a szirtek sűrűn kiülnek, mint a sovány testből a csont kiül. E körülmény nagy építésekben a polgárokat gátolta, de ők azt eszélyesen felhasználni is tudták. E szirtekben csináltak ők mindent falakat bennök vájtak, azokat padozattá simították, sirokat azokban vágtak, lépcsőket, ülőhelyeket, csatornákat, szobroknak vakablakokat (Nische) metszettek ki

belölök, — még most is látni a Nymphák bérezén az apró házak alapjait. Így mint a nép autochton, földből származó volt, az volt maga a város is. De minek is csináltak volna tágas házakat, mikor napjaik legnagyobb részét szabad ég alatt tölték? hisz erre hívta fel őket az éghajlat örökös szépsége s szelidsége, a lég ragyogása, a tengerről fuvalló szellő hüsse, hol egész havak mulnak el eső és felleg nélkül. Ezért mondja Euripides egy helyett az athénieikről, hogy ők élvezve forognak az átlátszólag szép szabadban. Nem is volt nálok szokás fedett fövel járni, ezt csak az idegenek s utasok tették. Innen van hogy minden dolgaikat szabad ég alatt végezték, ott jártak bucsut, ott imádkoztak, ott tartottak népgyűlést, ott nézték a színi előadásokat.

Bár Athéne új város, utczáinak tömkelege hasonlít a krétai labyrinthhoz, ha három utczája nem volna mely benne némi ariadnei fonalul szolgál. Északról délre két rendesb utca hasítja végig, egyik a Minerva-utca mely Hadriánus kapujánál, másik az Aeolos mely a szelek tornyánál végződik, mindkettő az Akropolis tövében. Ezeket viszont nyugotrul kelet felé átmetszi a hosszú Hermes-utca, mely a királyi palotáig vezet, s nem egyéb mint a Pireusi ut folytatása. Ennek elején áll egy magános pálmafa, pikkelyes derekával s tetején lehajló hosszú leveleivel hasonló egy főlegyenenedett kigyóhoz, de még is meglepő látvány, emlékeztet a törökök, a puszták e vad szülöttének itteni szomorú uralkodására, mely alatt elfonnyadt minden, mint a tőle nem messze emelkedő Thezeusz temploma Görögország szép idejére emlékeztet.

De e három rendesebb utczát kivéve, a többi görbe, egyenetlen, rövid, szük mind, s valamennyi, kivétel nél-

kül mocskos, szemetes, kövezetlen, világítatlan, s e sok hiány még felötlőbb midőn azon apró utczákat Periklesz, Phidiász, Szophoklesz, Demoszthenesz fenhangzó neveiről halljuk hivatni. Ezen kívül, mely hely hajdan valami által híres volt, annak nevét kapta, így adattak többeknek a Triposz, Areopagusz, Pökile, Buleuterion nevek, — mint egy nagy ember, egy jeles hazafi, hitvány ivadéka hosszu sorának a magáét adja. De itt az athénei nép menthető, sőt dicséretet érdemel, hogy fiai kegyelettel viseltetnek nagy őseinek emléke iránt, mely legnagyobb kincse. E volt az, mi az utolsó szabadságháboru alkalmával szájról szájra adatván Europa népeinél, rokonszenvet gerjeszte iránta küzdésében, és nyugot, mely Görögországnak köszönheti művelődését, háláját lefizeté, segítvén őt kiszabadítani a rabság békóiból.

Különösen megleptek itt engemet a templomok, nem nagyságuk, de parányiságuk által. A forradalom előtt 115 volt, jelenleg 15 van. Mind byzantini sztylben van építve, keresztalakban, dombtetőkkel, de bennök legérdekesebbek azon régi oszlop- s szobordarabok, mik falaikba beépítvék. De ez mind oly kicsiny mintha nem emberek, de játszó gyermekek számára alkottattak volna. Ez apró egyházakról szemünk a régi templomok romaira fordulván, akaratlanul is összehasonlítást vagyunk köztük kénytelenek tenni, s csodálni a pogány kort, mely isteneinek oly dicső, oly művészi, oly roppant templomokat emelt. Ez összehasonlítás nyújtja legmeglepőbb mértékét a régi és új, a pogány és keresztyén görög nép közti végtelen különbségnek. Mi parányi s mi alacsony még a metropolitán-egyház is, a Hermes-utczában, s a Parthenon a hegyen mi fölséges, a Jupiteré a völgyben mi nagyszerű még omladékiban is. Ezeknek minden osz-

lopa most is gyönyörű mint egy égbe emelkedő isteni himnusz.

Athéne utczái tizszer oly élénkek s festőiek, mint egy hasonló népességű északi városéi, élénkké teszik az örökké a szabadban élő, járó, dolgozó, vitázó férfiak, festőiekké teszik oly tarka mint szép ruházataik. Két fajt lehet itt megkülönböztetni, a hellént, mely az úri s közép rendet, és az albánt, mely a dolgozó néposztályt képezi.

A mostani görög faj arczvonásiban az antik szobrok mintáit hiában keresnők, s alkalmasint azok akkor is művészi ideálok, a lángeszű szobrászok teremtményei voltak; azonban kerekded arczukban a kecs, szemeikben a tűz, szabatos s éles orrukon s egyéb vonásaikban a finomság, természetben a szikár karesuság most sem hiányzik. Nagy ritkaság itt kövér férfit látni, minek oka talán a józan életmód, a legtöbb szikár, hajlékony; a vékony darázs derékra még a vének is sokat tartanak, mint Achillesz egykor. Öltözetök, mi albán eredetűnek méltán tartatik, ragyogó, szép, bár asszonyilag lágy s kaczer fejökön félre vetett veres fezt viselnek, melyről kékszinű selyem-bojt lóg le; rövid mellényök gazdagon kivarrva, a testhez tapad, melyre egy hosszabb dolmányt öltenek, könyöktől kezdve nyílt lobogó ujjakkal, mikből hófehér ing habzik ki; az ing galléra szélesen terül nyakuk körül, derekaikat shálóvvel a lehető legvékonyabbra szoritják, — ebben áll a fő szépség, — s ettől kezdve térdökig egy számlálhatlan redősokaságú tiszta patyolat bugyógó (fusztanella) hullámszik le. Lábszáraikra posztó vagy bőr, hol veres, hol kék színű harisnyát (Gamasch) gombolnak, mely a dolmánynyal hasonló színű, és suj-tásban ép oly gazdag, lábaikon hegyes orru cipőt vagy

török sarut viselnek. A mi e népben csodálni való, az járásának kellemes könnyüisége. Mi nemesen, mi büszkén hordják testeiket, mi méltósággal s kecseljesen hullámozgatják tagjaikat, nem járni, de lebegni látszanak, mozdulatuk oly természetes és oly művészileg szép; ez alakokat látva visszavarázsolva érezzük magunkat az antik plasztikai világba, mely a testi-alakok, mozdulatok, állások szépségének érzésében mind e napig utólérhetetlen. Igaz, az ókor szokásaival, öltözetével kiválólag alkalmas volt a plasztikai szépség érzékét népben s művészen kifejteni, csak emlékezzünk az ünnepi bucsukra, miknek egyikét Phidiász a Parthenon oldalán márványban örökté, a gymnasiumokra, a sztádiumokra, a hipodrómokra, hol a meztelen emberi test, játszva, erőködve, viva, száz meg száz alakban mutatkozott, a harezi, ünnepi, házi öltözetekre, melyek mind a testi tökélynek nem elfödésére de kiemelésére voltak számítva, — ha egyebet nem, a plasztikai szépség érzékét őseitől a görög nép, ugy az uri rend, mint a napszámos, hiven öröklötte.

A nőnem kevésbé szép, alkalmasint hajdan is így volt, különben nem tudnám okát adni azon körülménynek, hogy szobrászaik főleg férfialakokban jeleskedtek. Jelenleg a középrendü s uri nők europai divat szerint öltözködnek, legfőlebb a veres fezt veszik hozzá nemzeti jelül, mi a nyugati viselethez épen nem illik, s a nőknek bizonyos fiui képet ad, mit kellemesnek nem lehet mondani. Különben nőket utczán itt ritkán látni, ők most is a hajdani gyneceumi életet élik, mindig hon ülnek, kíséző nélkül sehova sem mennek, ez elzárkozottság egyébiránt nem görög-nemzeti, ez általános keleti szokás, mely itt csak kezdődik. Piaczra s bazarba vásárolni a férfiak járnak, s előkelő urakat láttam, kik reggelen-

kint zöldséget, kenyeret, halat vittek haza hónuk alatt, sőt a piac reggel itt az urak találkozási helye, mint nálunk a szakácsnéké, igaz görögnél az aristocratiai görög ismeretlen, ha valahol, itt valóság az egyenlőség eszméje. Egy nem rég leköszönt miniszter rokona szolgált a vendéglőben, hol laktam, s ennek magaviseléséről ő tudakozódni nem egyszer eljött a birtokoshoz. Csak a consztantinápoli phanarioták bitorolják a hercegi s efféle czimeket, de nem itt, nem a görögök közt, nálok olyan cím nem ajánlat, sőt megvetést gerjeszt, innen van, hogy azok Európában utazván, két kártyajegyet használnak, czimmal az idegenek, puszta keresztnevekkel, (a családnév még nem általános) a görögök számára.

Ellenben szép, festői, az albán faj közasszonyainak egyszerű öltözete, mely egész Görögországban ugyanaz. Áll ez egy fehér színű gyapju ingszerű zubbonyból, mely nyaktól lábíg lehullámszik, s derékon alatt egy veres övvel szorittatik össze. Erre egy más, szintén fehér, szintén gyapju szövetű, hasonló szabásu, de rövidebb öltönyt vesznek, melynek hátán, a természet szerint, két fekete csik foly, s ha az öltözet ünnepi, a lányoké veres, a nőké barna himzéssel van szegélyezve. E ruházat egészen az antik szobrok gyönyörű dus redőzeteire emlékeztet, mint a fehér fejkendő tekerőzésének modora is. A régi szobrászok e ruházatot műveiken azért alkalmazták, mivel valóban plasztikai volt, de a mostaniak mit csinálhatnak az utálatos frakkból? Ki egy athénei albán nőt lát, övvel derekán, mely öltönyt egyedül tartja össze, csak az értheti a claszszicusz költők epithetonjait, Homérét, ki »szépen övezett,« Pindárét, ki »mélyen övezett» nőkről beszél, s valóban ezek öveiket a csipőknél mé-

lyebben, csaknem ágyékaikon hordják. Így volt az ó görögöknél igaz értelme e kifejezésnek: a leány övét feloldani, t. i. mint mely ruházatát egyedül tartá össze. Mi később képes beszéddé vált, az kezdetben szó szerint s plasztikailag igaz volt, s ily magyarázatát az ó görög világnak s szokásnak az új minduntalan nyújtja.

Jól esik lelkünknek minden, miben a régi görög élet nyomára ismerünk, hozzá úgy is kevésben hasonlít, tőle sokban különbözik. Itt járván, ez országban, hol oly ritkán esik, hol felleg ritkán hullatt esőt, hol az égi nedv oly nagy áldás, megfoghatóvá válik előttünk, hogy a jótevő h a r m a t mint egy isten tiszteltetett. Itt értjük a régi költők leírását, kik a rózsa ujjú Auróráról beszélnek, ki a nap ajtóit megnyitván s jöttét bejelentvén, eltűnik. Nálunk a nap maga jelenti magát; alig pirul a hajnal, mindjárt kibuvik a nap, tisztán, ködfátyol nélkül, s fényes arcza azonnal elvakítja a szemet. Mondhatni, nálunk nincs előfutó hajnal, mely a nap közeledtét hirdetné. Ellenben itt, midőn a nap a láthatár felé közeledik, a lég, mely a mienknél tisztább és könnyebb, a legszebb rózsaszintől ömlik át, s a napot a hegyek magas sora sokáig elfödven, e piros sugárzás hosszan tart; ez a görög költők rózsa ujjú Hajnala, s csak midőn ez elhalványul teljesen, akkor tűn fel egyszerre a hegyek orma mögül Phoebosz a nap istene, kinek érkezését jelenti Aurora. Ebből látni, hogy a mythologiai mese képes előadása volt egy helybeli igaz tüneménynek, s hogy a régi költők nemcsak jeles, de pontos, hű festői is voltak a természetnek.

Már emlitém fölebb, hogy a görög nép a keresztyén vallást fölhevén, templomaiban a pogány istenség helyét azon keresztyén eszme foglalta el, mely vele ro-

kon volt. Parthenonban a szűz Minerváét szűz Mária, Thezeuszét a hőstét Szent-György a szörnyeket leölő, Poszeidonét Szent Miklós a hajósok védője. De ugy lát-szik, a pogány cultusz több szertartásait is átültette e nép uj vallásába. Husvétkor a bárány egy görög család házában sem hiányozhatik, Athénében 10—12,000-et, egész Görögországban legalább 150 000-et leölnek ez ünnep alkalmával. Midőn láttam a görögöket, hogy a bárányt nyakszirteiken körül kanyarítva viszik haza, elől melleiken lefüggő lábainál fogva, az á régi Her-mesz jutott eszembe, ki a pogányoknál a nyájak istene s védője volt. És e Hermeszt a régi szobrászok ép így bá-rányt vive ábrázolták. Csakhogy Hermeszből a keresz-tyén népnél Krisztus lőn, képezve a jó pásztort, ki az elveszett bárányt örömmel viszi haza vállain.

Tudjuk, a görög vallásuaknál legnagyobb ünnep a husvét, érzéki szempontból is, mivel bezárja a bőjtöt, melyet e nép teljes szigorúságában megtartván, ör-vend a közelgő élvnek ; dogmai tekintetben is, mivel Krisztus ekkor támad fel. Több napig tart ez ünnep ; minden egyház fuladásig tömve van ; a Krisztus képe vagy szobra virágos koporsóban fekvé az egyházban, on-nan éjjel kivitetik, s panaszos, fájdalmas ének közt nagy pompával hordatik végig az utcákon. A csillogó gyer-tyák s lobogó fáklyák fénye kísérteti világot terjeszt maga körül a sötét éjben. E fáklyás bucsu engem az eleuziszi éjjeli bucsura emlékeztetett. Itt is Czeresz (vagy Demeter) fájdalmát így ünnepezték, ki elrabolt lyánya után epedett ; itt is örömben végződik a panasz, midőn az visszatér, s Bacchuszszal egyesülve a földön a kalász s szőlőfürt áldásait terjeszti el. Az eleuziszi ünnepeknél ép ugy mint itt a husvétiaknál, két ellenkező érzemény

gyors egymásra következését látni, mint ott Prozerpina föld alá szállását bánatos panasz kísérte, ugy bőjttel és bánattal ünneplik a keresztyén görögök is a megváltó halálát; és mint ott Prozerpina megjelenését öröm, táncz, vigalom követte, ugy itt az éjféli óra utolsó kondulása után a nép a kinos bőjt után a legzabolátlanabb élvezet ölébe veti magát. Alig kiáltá ki a pap: »Krisztus föltámadt, ő valóban föltámadt,« a zaj kezdődik, a házak megtelnek, az utczákon öröm kiáltozva futkos a nép, vig dal hangzik mindenfelé, lödöznek, rakétákat bocsátgatnak, a husvéti bárány sülni kezd a készen tartott tűz körül, a borkorsó előhozatik, melyhez másfél hónapig nem nyultak, az ismerősök jobbra, balra, uton utfélen csókolgatják egymást, mondva: „Christos aneste“ (Krisztus feltámadt), mire a másik feleli: „Alethos aneste“ (valóban, ő feltámadt). Szóval, a régi istenek eltűntek, újak jöttek, de egyben másban a régi cultusz megmaradt.

E három napig tartó husvétii innep a legkedvezőbb alkalom látni a nép festő csoportozatait, vagy Jupiter templomának márvány oszlopai alatt, vagy azon zöld halmon, mely az Areopagosz, Pnyx, és a Thezeus temploma között szeliden emelkedik. Szépek kivált az albán nők csoportozatai. Némelyik fején éket hord, mely arany és ezüst pénzek füzeteiből áll, az alsó sor legtágabban s legritkábban füzött pénzdarabjai minden mozdulatnál mint megannyi harangocskák csengenek. Némelynek fejét egy turbánszerű fehér szövet övedzi körül, mint egy egyiptomi mumiáét, s gazdagon, minden esetre csillogón himzett hosszú ruhájok dús redőzetben nyulván le, e nők egy régi korbelti papné szobrához hasonlitanak. Valóban, midőn e sok ezer meg ezer keleti, nekem min-

den esetre idegen új öltözetű népet csoportokra oszolva szemléltem, a torzonborz bajuszos vén palikárokat, kik a fehér bő fusztanellóban s vállaikon juhbőrrel tűz mellett ülve, homéri módon egész bárányokat sütnek a szabadban, másokat láték fekvé a Nymphák halmán, vagy itt ülve ott állongva Thézeusz nap-aranyozta márvány oszlopai között, s midőn balra az Akropoliszt, az Areopaguszt, a Hymettoszt, szemközt a Pnyxet, Pireuszt, jobbra Szalamisz kéklő szigetét, tul a fényben tündöklő Akrokorinthot láttam, mintha álmodtam, mintha a régi görög népet láttam volna Thézeusz templomának most is épen álló csarnoka alatt hemzsegni; mult és jelen e pillanatban megkülönböztethetlenül összefolyt lelkemben.

Táncz lévén minden görög ünnep kiegészítő része, most is, úgy mint hajdan, itt is több tánczcsoporthoz képezett a nép, külön a férfiak, külön a nők, mert együtt ezek itt soha nem tánczolnak. Husz, harmincz, negyven személy vagy kezét vagy kendőt fogva egy nagy kört alakít; s két három zenész a körben áll, vagy egy régi csonka sirsobron ül, s lassabb vagy gyorsabb melodiával mértéket szab a most csendes, majd rohanó táncznak. Egy vezér vezeti a tánczot, és komoly méltósággal teszi a legnehezebb, legkülönösebb, legszeszélyesebb szökéseket, mozdulatokat, miket a többiek lehetőleg hiven, de másod szerepben maradva, utánoznak. Ez nem táncz európai értelemben, inkább pantomim, mesterséges kanyarodások folyama; a nép Romaik-nak nevezi, de bizonyosan nem egyéb, mint egy a pogány kor különféle tánczai közül. Én azt hiszem a régi crétai (mai neve szerint candiai) táncz ez, melyre még Thézeusz tanítá kíváncsi kortársait, a táncz kanyarulatai által mutatván nekik a labyrinth tekervényeit, midőn Crétából mint győző téré

meg. E táncz hajdan több részből állt, midőn zsinórral lejték, ez Ariadne fonalát képezte, melylyel Thézeusz a tömkelegből kisegíté; midőn kendővel, ez a herosz által elhagyatott Ariadne fájalmát jelenté, s hajdan ének járult e tánczhoz. Ariadne mondá: „Hajó, mely elszálltál, és elvitted kedvesemet, szemeim fényét, térj vissza, s vagy hozd nekem őt is vissza, vagy vigy magaddal engemet is.“ Ezt mondá a vezértánczos, és a többi mint kar felele: „Ura a hajónak, parancsolóm, és te hajó, lelkem, mi lesz életemből? vagy jöjj vissza s add őt nekem vissza, vagy vigy engem is el magaddal.“ Rég nem áll a labyrinthe, rég nem ismeri a nép Thézeusz nevét sem, de az esemény képe im e tánczban most is él.

Több ilyen mythologiai s történeti tánczok megvan-
nak most is Görögország különböző tartományában, mint a pyrrhuszi, az arnót, a valach, az aratási és szüreti táncz, mely nem egyéb mint az, melyet hajdan a hellének Céresz és Dionyszosz ünnepeinek alkalmával tánczoltak. Több szigeteken divatos most is a Flóra táncz. Tavaszkor a zöld mezőre kimegy a lánysereg, összeszedik a völgyek és halmok legszebb virágait, azokkal fölékesítik egész testöket, de legszebben a vezérlőt, ki Flórát s a Tavaszt képviseli, kinek visszajöttét himnuszokkal dicsérik. „Istenhozott Nympha, Májusz hónapjának istennője,“ zengi a vezérlő, s a kar feleli: „Májusz hónapjának istennője, Májusz hónapjának bájos istennője!“

Az arnót hadi táncz, nevét az arnótáktól vette, kik a régi Macedóniát lakják, s mind e napig megőrzék őseik katonai jellemét. Ezt még a mult században Constantinápoly piacznán 200—300 görög mészáros évenként tánczolta, kik öveiknél tartva egymást, ekkép egy roppant kört képeztek. A vezér csillogó, gazdag ruhájával s süve-

gén lengő hosszú tollakkal tünt ki, s ez és még tizenöt kapitány, kik szinte mint az egész sereg, késsel és bikacsökkel voltak felfegyverkezve, néhanéha egy külön csapatra oszoltak. A vezér Nagy Sándor, a tizenöt társ kapitányainak szerepét viselte. Egy hosszú táncz ez, mely két seregnek harci mozdulatait elejétől végig mimeli. Most a kapitányok széthordják a vezér parancsait, majd ez a kapitányok kíséretében a sereg fölött szemlét tart, később megjelen egy más kör, mely Dáriusz táborát képviseli, ekkor a vezér s a kapitányok szűk tánczkörbe gyűlve mintegy haditanácsot tartanak, míg végre, de mindig tánczolva, mozogva, néha föloszolva, néha összegyűlve, s most lassu majd rohanó zenemérték szerint, a két kör összecsap, épen úgy mintha két hadsereg csapna össze, --sőt a késsel s bikacsökkel felfegyverzett tánczosok gyakran igazán s vértontva összeütköztek, mely miatt később e táncz el is tiltatott. E tánczozal a nép Nagy Sándor tetteit örökíté meg, bizonyítja a dal melylyel a tánczot a lantosok kísérik, mely így kezdődött: „Hol van Sándor, a macedoniai, ki az egész világnak parancsolt?“

Hajdan a görögöknél a táncz képes ábrázolása volt a szokásoknak s a történeteknek. Ezért mondja Lucianus hogy jó tánczosban megkívántatik, mikép legyen ügyes pantomim, hogy jártas legyen a mythológiában s az istenek történetében. Ünnepek alkalmával a hymnuszok az istenek dicséretét zengték, a tánczok pedig életök főbb eseményeit ábrázolták. Így adták elő tánczban Bacchusz diadalát, Vulcánusz mennyegzőjét, Diana és Endymion szerelmét, Páris ítéletét, Europa elragadtatását, Céreszt, midőn Prozerpinát kereste, Thézeusz csavargásait a labyrinthban, stb. A tánczok meg annyi mozgó képek voltak, hol minden tagmozdulat, minden lépés az előadott

történet egy vagy más eseményére vonatkozott. Plutarchus szerint Athénében szokás volt s kitüntetés egy neme, jeles családok nevét adni tánczoknak, melyek valamely emlékezetre méltó tett körülményeit ábrázolták. Többnyire kört, koszorut képeztek, mint domborművekben a nymphákat látjuk, kik kezet fogva lengenek, és mint azt leírja Homérosz Achillesz paizsán, avagy mint az idylli költőknél Diána rajzoltatik, Délosz hegyein vagy Eurotasz partján kíséző leányaival együtt körben forogva.

Kezdetben tehát a táncz vallásos s történeti jelentőséggel bírt a helléneknél, s mint ilyenek nemzeti, sőt erkölcsi fontossága volt, de most töredékesen van meg az üres forma is, a lélek belőle rég eltűnt; mi eredetében a nevezetes dolgok emlékezete föntartásának művészeti kellemes eszköze volt, itt is, mint Europaszerte, az időtöltés s hiu mulatozás pusztá eszközévé lőn.

Kinizsi kenyérmezői hős tánczára emlékezem e gondolatoknál. Hogy nem akadt magyar dal s tánczművész, ki e ritka jelenetet énekarban s tánczban megörökítette volna? Emlékezete, mint más sok nagy embereinké, csak a könyvek holt betüiben penészedik, míg azt dallal s tánczcal, öszekötve e kettőt, a nép mindennapi ünnepeibe szőni, s így szívében korról korra, ivadékról ivadékra halhatlanítani lehetett volna.

Engem itt főkép az érdekel, mi a multa emlékeztet. Az új Görögországban, mely még csak kezdődik, a régi Hellásznak fenmaradt romai és szokásai vonzanak, s mind Athénében, mind egyebütt utazásom közben sok életképet, szokást, ünnepet találtam, mit e nép az ó korból öröklött. Láttam két vak énekest, kik a szabadságharcz dalait s hőseit, Kanariszt és Botzariszt zengték,

mint hajdan a szinte vak Homérosz Achilleszt és Ulyszseszt zengte; ma is ép úgy összegyűlnek az asszonyok a források körül, s a korszónak alaka, melyre könyökölve csevegnek, ép az milyen volt két ezer év előtt; födetlen szekeren, melynek kerekei egy darab fából kimetszvék, egy sereg leányt láttam, fejök mezei virágokkal volt tele tűzve, váltva énekeltek mint Virgil mondá: *Amant alterna Camaenae* (Eccel. III.) s a páros ökröt botjával egy öreg ember hajtotta, ki közöttök ült, mosolyogva az ifjak pajzánságán, kik ősz hajába egy-egy virág-szálat tűzögettek; most is a hegyeket lakó nép fülön fogva csókolja meg egymást, mint Theokrytoszban olvassuk: „Nem szeretem Alcippát, mondja nála egy pásztor, mert midőn két szép galambot ajándékoztam neki, nem csókolta meg füleimnél tartva.“ Ki itt nem utazott, az a görög írókat soha nem fogja teljesen érteni; csak akkor fogjuk hű leírásaikat csodálni, midőn azokat itt a valósággal részletesen, színről színre összehasonlíthatjuk.

A pogány kor szokásaira a temetési szertartásnál is ráismerni.

Egyszer egy halotti menethez csatlakozám, mely az Iliszszusz túl partján levő sirkertbe lassu lépéssel haladt. Bizonyos egyhangu, szomorú zene s a papok orrhangon mondott éneklése kísérte a bús menetet. Elöl néhány gyermek járdalt, egy képet vitt, más keresztet, s utánok egy fér a koporsó födelét vállain. Mert a koporsó itt nyíltan vitetik, benne látni a sárga halottat, mely nemcsak legszebb ruhájába felöltöztetve van, nemcsak narciszszal s más illatozó virágokkal behintve, de sokszor ajkait karminnal is megfestik, hogy ekkép a halál képe annál kevésbé legyen borzasztó. Utközben

egy templomba tére be a menet, hol imádság mondatván a halott fölött, ennek végével a rokonok s barátok sorban megcsókolták a hideg halottnak arcját és kezeit. Kiérvén a temetőbe, a sirra kereszt helyett azon két rudat szurják, melyen a koporsó kivetetett, s egyiknek végére egy korsót akasztottak, melynek azonban fenekét betörték.

Szokásban van itt főtt búzából s malozsából kalácsot sütni (neve: kollyva), s azt a templomban a „hieron“ vagy oltárfal előtt a földre helyezni, ez egy adomány, melylyel az élő rokonok a megholt árnyékának áldoznak. A köznép azt hiszi, mikép isteni tisztelet közben a megholt lelke látatlanul megjelen, s a búzából egy szemet elvisz. Mind ezekben, a nyílt koporsóban, a virággal megkoszorozott s felöltöztetett halottnban, a korsóban, mely a sirhalomra tétetik, a buza-áldozatban, mely a Céresz ünnepében szerepelt árpszemeket pótolja, a husvéti éjjeli bucsukban fáklyafénynél, melyek az eleüzszi ünnepek utánzásai, mind ezekben a hajdankor szokásainak maradványaira ismerünk. A görög egyház szertartásait vizsgálat alá véve, kétséget nem szenved, hogy abban két vallás egyesülésének elemeire találunk; elfogadta a keresztyén dogmát, de úgy, hogy a régi pogány cultusz külső szertartásaiból sokat megtartott. Ezeknek nyomaira akadunk a r. catholicusz cultuszban is, miket ez az első századokban a görög egyháztól vőn át, mely akkor a keresztyénség belső és külső alakulásában irányadó volt, de a hasonlatosság itt meglepőbb mint hol azok származtak, itt érezzük valóban, hogy régi classzicusz világbeli a forma, csak értelme s jelentése változott.

Főlebb említék két vak lantost, kik ünnepnapokon a népet hazafiui dalokkal lelkesitgették. Egyszer, a Jupiter templomának oszlopai körül tartott mezei ünnep

alkalmával hallám őket, hol majd öt óráig új meg új énekkel mulatgatók az összegyűlt népet, mely közt sok öreg palikár is volt, mint arcaikon a számos sebhelyek mutatták, s ezek öveikbe szúrt ezüstös hosszú pisztolyaikra hajtva őszbe borult fejüket, a multon édesen merengve figyelték énekökre a szabadságharczról, melyben résztvettek ők is. Egy ismerősöm szives volt belőlök egyet nekem megszerezni, lefordítani, s azt magyar versben ime adom, mint egy példányát az új görög költészetnek.

Dhimosz sirja.

A nap leszállt, s intésére várahoz Dhimosz serge,
 Vizet, fiuk, mond ő, — mert az estebéd már közelge,
 Te még öcsém, Lambraki, ülj mellém a fű pázsitán,
 Vén fegyverim vedd át, te léssz utánam a kapitány.
 De ez árva kardot itt, azt mindnyájatoknak hagyom,
 Vele zöld galyt vágtok, legyen fáradtnak az nyugágyom,
 Egy papot is hozzatok, hogy neki megvalljam bűnöm,
 Armatol és Klephti*) éltét ötven év óta üzöm.
 Most itt az idő, itt a halál, most sirba kell lemennem,
 Csináljátok nagyra, tágra, hogy lehessen mit tennem,
 Hogy puskám ott megtölthessem, s harczolhassak fenállva,
 Hagyjatok egy ablakot is, ne legyen becsinálva,
 Hogy a fecskét jönni lássam, mely elhozza a tavaszt,
 És halljam a fülemilét, midőn üdvezlendi azt.“

---

*) E két nevezet annyi mint betyár, rabló, haramia, kik t. i. hol a töröknek álltak ellent mint a haza elnyomóinak, hol üldöztetve, rablásra vetemedtek, se kétes természetű helyzetben míg a kormány gonosztévőknek bélyegezte, polgártársaiktól mint a szabadság bajnokai tiszteltettek. Minden esetre ők voltak a szabadságharcznak előkészítői, s magvai a forradalomnak.

(Tovább nincs folytatva a kézirat.)

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

Ráth Mór kiadásai:

Páris rabjai.

Regény. Irta Gaborian Emil.

I. A titkok kéme. 3 kötet 3 frt. II. Egy hercegi család titka. 3 kötet 3 frt 40 kr.

Füst.

Igen nevezetes regény.

Irta Turgenev Iván.

Oroszból fordítá Finciczky Mihály. Ára 1 frt 60 kr.

A torlaszok királynője.

Történeti regény. — Irta Ponson du Terrail.

I. Két király és kegyenczeik. 3 kötet 3 frt. II. A király-gyilkos. 3 kötet 3 frt.

Magyarország 1848—49-ben.

Regényes korrajz. Irta Ábrai Károly.

4 kötet. Ára 4 frt.

Egy fiatal asszony története.

Regény. Irta Feydeau Ernő.

Fordította Milassin Vilmos. Ára 1 frt 40 kr.

A nap hőse.

Regény. — Irta Degré Alajos.

2 kötet. Ára 2 frt.

A pokol torka.

Regény. Irta id. Dumas Sándor. Fordította Major Béla.

2 kötet. Ára 2 frt.

Tapin asszony.

Kock Pál regénye. Ára 1 frt 50 kr.

Az egyesült államok története.

Irta Laboulaye Eduard.

A 3-dik kiadás után francziából fordítva.

Első kötet: A gyarmatok a forradalom előtt
(1670—1763).

Második kötet: A függetlenségi harcz (1763—1782).

Harmadik kötet: Az egyesült államok alkotmánya
(1783—1789).

Előfizetési ára 6 frt. Bolti ára 8 frt.

Képek

az angol alsóház történetéből és működéséből.

Irta Polgrave Reginald

Angolból fordította Csernátony. — Ára 1 frt.

Háromezer tengeri mértföld.

Keleti utazás

Kecskeméty Auréltől. — Ára 2 frt.

Lecoq ur.

Gaborian Emil után francziából fordítva.

4 kötet. Ára 4 frt 80 kr.

A szerzetes uralma,

vagy:

Róma a XIX. században.

Irta Garibaldi tábornok.

2 kötet. Ára 4 frt.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

OSZE

OSZE